

Woord vooraf

De Voorlopige Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid gaat na in hoeverre en op welke wijze de studie van waarden en normen door de Raad ter hand kan worden genomen en in hoeverre de daardoor verkregen informatie van belang kan zijn voor het overheidsbeleid.

Om ervaring op te doen met beleidsrelevant onderzoek op dit gebied heeft de Raad een studie doen uitvoeren van één concrete probleemstelling. Daarvoor is gekozen de emancipatie van de vrouw. Deze studie is exemplarisch; zij is zeker niet uitputtend, en op een aantal punten globaal van aard. Niet beoogd werd haar te doen uitmonden in een rapport aan de regering. De ervaringen die erbij zijn opgedaan, zijn van belang voor de meningsvorming binnen de Raad over de vraag welk waarden- en normenonderzoek ten behoeve van het overheidsbeleid door de Raad in de toekomst bevorderd moet worden, en op welke wijze dit dient te geschieden.

De Raad stelt de informatie die in deze studie over de emancipatie van de vrouw bijeen is gebracht ter beschikking aan een ruimere kring van geïnteresseerden. Daartoe vindt publicatie plaats in de reeks "Voorstudies en Achtergronden".

De studie werd uitgevoerd door Dr. H.M. in 't Veld-Langeveld, lid van de Raad, en Drs. I.J. Schoonenboom, medewerker bij het bureau van de Raad. Voor de hoofdstukken 3, 4 en 5 ondervonden zij de medewerking van Ir. M. Beuckens-Vries van de Landbouwhogeschool te Wageningen, en voor de hoofdstukken 4 en 6 (met name paragraaf 4) van het Instituut voor Toegepaste Sociologie te Nijmegen.

's-Gravenhage, 12 maart 1976

De voorzitter,

Dr. J. Kremers

drs. I. J. Schoonenboom
dr. H. M. in 't Veld-Langeveld

WETENSCHAPPELIJKE RAAD voor het REGERINGSBELEID
class.: 396.1
no.: 1503 S115

**de
emancipatie
van
de vrouw**

1976

INHOUDSOPGAVE

pag.

Samenvatting

I t/m XV

1. <u>Inleiding</u>	1
2. <u>Begripsbepaling</u>	4
3. <u>Ontwikkeling van waarden en normen ten opzichte van de positie van de vrouw</u>	7
3.1. Algemeen	7
3.2. Voorgeschiedenis	7
3.3. Culturele ontwikkelingen vanaf het einde van de Tweede Wereldoorlog	10
3.3.1. Een nieuwe emancipatiebeweging	10
3.3.2. Huidige waardenpatronen ten aanzien van de positie van de vrouw	11
3.3.3. Het veranderingsproces	14
4. <u>Recente veranderingen in de positie van de vrouw</u>	29
4.1. Opleiding	29
4.2. Arbeid	35
4.3. Gezin	46
4.4. Maatschappelijke participatie	50
5. <u>Poging tot verklaring</u>	53
5.1. De prestatiegerichtheid van onze cultuur	53
5.2. De ontwikkeling van de werkgelegenheid	53
5.3. De stijging van de levensstandaard	54
5.4. De verstedelijking en de woonomgeving	56
5.5. Overheidsbeleid	56
5.6. De secularisering	57
5.7. De protestbewegingen	57
5.8. Het elitaire karakter van het feminisme	58
5.9. Veranderende opvattingen over opvoeding	58
5.10. Weerstand tegen verandering	59
5.11. Andere veranderingen in waarden en normen	59
5.12. Synthese	60
6. <u>De toekomstige positie van de vrouw: enkele toekomstbeelden</u>	63
6.1. Inleiding	63
6.2. De toekomstige positie van de vrouw bij een "verrassingsvrije" ontwikkeling	64
6.2.1. Algemeen	64
6.2.2. Toekomstige ontwikkeling van waarden en normen ten aanzien van de positie van de vrouw	65
6.2.3. Opleiding	67
6.2.4. Gezin	69
6.2.5. Arbeid	71
6.2.6. Verzorgingsstructuur	74

	<u>pag.</u>
6.3. Waardenpatroon B: optimalisering van arbeidsparticipatie van de vrouw met behoud van de gezinsverantwoordelijkheid	75
6.3.1. Algemeen	75
6.3.2. Een eerste modaliteit	76
6.3.3. Een tweede modaliteit	83
6.4. Waardenpatroon C: gelijke positie man en vrouw in gezin en arbeid	86
6.4.1. Vier modaliteiten	86
6.4.2. Onderwijs	89
6.4.3. Gezin	90
6.4.4. Arbeid	94
6.4.5. Verzorgingsstructuur	100
6.5. Beleidsoverwegingen	106
6.5.1. Algemeen	106
6.5.2. Beleidsmogelijkheden voor waardenpatroon B, modaliteit 1	110
6.5.3. Beleidsmogelijkheden voor waardenpatroon C, modaliteit 4	116
6.5.4. Beleidsmogelijkheden voor de overige modaliteiten van waardenpatroon C	121
7. <u>Nawoord</u>	124
8. <u>Noten en literatuurverwijzingen</u>	127

Samenvatting

1. Vormen van toekomstverkenning

De studie over de emancipatie van de vrouw werd verricht in het kader van het project "Waarden en Normen" van de Voorlopige Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Dit project beoogt een vorm van toekomstverkenning te ontwikkelen waarin niet alleen geprobeerd wordt na te gaan hoe de toekomst er uit zal zien wanneer in het verleden geconstateerde ontwikkelingen zich voortzetten (exploratieve toekomstverkenning), maar waarin ook geanalyseerd wordt hoe de toekomstige samenleving er uit ziet wanneer bepaalde waarden gerealiseerd zouden zijn (normatieve toekomstverkenning).

Beide vormen van toekomstverkenning kunnen bijdragen tot de maatschappelijke besluitvorming omtrent een te realiseren toekomst. Wanneer de twee benaderingen worden gecombineerd ontstaat inzicht in de afstand die moet worden overbrugd om van de te verwachten in een gewenste toekomst te geraken. Zowel een exploratieve als een normatieve toekomstverkenning kan worden onderbouwd door een historisch-verklarende analyse. Inzicht in het proces van waardenverandering ten aanzien van de positie van de vrouw en de factoren die daarop van invloed zijn is onontbeerlijk voor het "voorspellen" van het toekomstig verloop. Dezelfde kennis is echter ook van belang wanneer men de betekenis wil beredeneren van veronderstelde processen van waardenverandering.

2. Historische ontwikkelingen

Het feminisme

De maatschappelijke positie van de vrouw is niet alleen de laatste jaren onderwerp van heftige discussies en acties geweest, ook in een vroeger tijdperk, namelijk van 1840 tot 1920, heeft dit vraagstuk in Nederland de gemoederen bezig gehouden. In beide perioden zijn vele ideeën geuit over hoe de relatie zou moeten zijn tussen man en vrouw, welke rechten en plichten de vrouw zou moeten hebben, wat de overheid hieraan zou moeten doen.

De verbetering van de positie van de vrouw (ideeën hierover zullen wij waarden noemen), is in beide perioden niet het enige onderwerp van maatschappelijke strijd. Het 19de eeuwse feminisme valt samen met de opkomst van het liberalisme en socialisme, terwijl het recente feminisme zich manifesteert temidden van een veelheid van protestbewegingen. Vele daarvan zijn - zich beroepend op algemeen geaccepteerde waarden - gericht op lotsverbetering van minderheidsgroepen (bijvoorbeeld homoseksuelen en werkende jongeren). Andere uitingen van protest hebben juist algemeen aanvaarde waardeprioriteiten ter discussie gesteld. De door het feminisme geuite ideeën over de wenselijke positie van de vrouw kunnen niet los worden gezien van deze andere stromingen in beide perioden, ze zijn er juist sterk door bepaald.

Welke waarden over de positie van de vrouw bestaan in beide perioden, voor welke zetten de feministen zich in, en welke veranderingen zijn daarin aanwijsbaar? Wij zullen een geheel van min of meer samenhangende waarden met de daaruit voortvloeiende normen en doeleinden een waardenpatroon noemen.

Een viertal waardenpatronen; overzicht tot begin van de 19de eeuw
In de 19de eeuw kan men onderscheiden:

- het traditionele waardenpatroon is verankerd in het Christendom: man en vrouw zijn ongelijk geschapen, de vrouw is ondergeschikt aan de man - ook in het gezin -, maar zij verwerft zich respect door een goede echtgenote en moeder te zijn;
- het liberale waardenpatroon legt de nadruk op gelijkwaardigheid die wettelijk gewaarborgde gelijke rechten impliceert ten aanzien van onderwijs, huwelijk en gezin, beroepswereld en politiek. In de liberale visie is de gezinsrol (opvoedings- en huishoudingstaak) weliswaar aan de vrouw voorbehouden, en de kostwinnersrol aan de man, maar de buitenshuis werkende vrouw behoort dezelfde rechten te hebben als de man;
- het romantische waardenpatroon bevat elementen van de beide vorige: man en vrouw zijn ongelijk maar complementair. De typisch vrouwelijke eigenschappen zoals intuïtie, verzorgende aard, zachtheid, maken haar uitermate geschikt voor de belangrijke gezinstaat en gelijkwaardig aan de man. Diens zakelijkheid, hardheid en verstandelijkheid, maken hem geschikt voor de kostwinning. Buiten het gezin heeft de vrouw niets te zoeken, dat is het domein van de man;
- het marxistische waardenpatroon legt het accent op de gelijkheid van man en vrouw. De kapitalistische structuur leidt noodzakelijk tot een meester-knecht verhouding tussen man en vrouw in het gezin. Gaan de produktiemiddelen over in handen van de gemeenschap dan zal het gezin ophouden de economische basiseenheid van de maatschappij te zijn. Pas dan kan de vrouw op grote schaal aan de arbeidswereld deelnemen en is het gezin een samenlevingsverband van gelijkberechtigde personen.

Het feminisme van de 19de eeuw bestaat uit aanhangers van de laatste drie waardenpatronen, en keert zich daarmee tegen de in de samenleving dominerende traditionele opvattingen. Alleen in de kringen van de gegoede burgerij, waaruit de feministen voor het merendeel afkomstig waren, gelden andere, vooral de "romantische" opvattingen. Het feminisme wordt echter gedomineerd door het liberale waardenpatroon. Misschien dat daarom, nadat in 1919 het kiesrecht verkregen is, de feministische geluiden verstommen.

Nieuwe waardenpatronen; overzicht vanaf de zestiger jaren

Het feminisme dat vanaf 1960 opnieuw losbarst, treedt op in een samenleving die door andere opvattingen wordt gedomineerd dan in de 19de eeuw het geval is. De hierboven als "traditioneel" gekenschetste opvattingen zijn vrijwel geheel verdwenen. De door het liberale waardenpatroon benadrukte formele rechten zijn gerealiseerd, maar

worden slechts door weinigen benut. Het gedrag van de vrouw wordt bepaald door vooral "romantische" opvattingen. In het feminisme, dat zich hiertegen keert, zijn verschillende opvattingen te onderscheiden naast opnieuw een marxistische stroming:

- in een eerste patroon blijft weliswaar de gezinsrol aan de vrouw voorbehouden, maar voorzover de gezinstaat het mogelijk maakt, behoort de vrouw gelijke mogelijkheden te hebben als de man om deel te nemen aan het maatschappelijk leven, vooral aan de arbeid. De man behoort de kostwinning te verzorgen. Om de gelijkwaardige positie tussen man en vrouw tot stand te brengen, dienen voorzieningen te worden getroffen: zowel gericht op verlichting van de gezinstaat (met name mogelijkheden voor part-time kinderopvang), als op optimale deelneming aan de arbeid (part-time arbeid, verlof bij ziekte kinderen, e.d.);
- een tweede waardenpatroon gaat uit van sociale gelijkheid van man en vrouw zowel in als buiten het gezin. Man en vrouw dienen een gelijk aandeel te hebben in de gezinstaken en in de kostwinning. Pas op deze wijze kan de gehuwde vrouw haar eigen leven inrichten, omdat zij sociaal en economisch onafhankelijk is.
- in een derde, voornamelijk door vrouwen aangehangen waardenpatroon, wordt een samenleving nagestreefd die wordt gedomineerd door de thans maatschappelijk ondergeschikte "vrouwelijke" waarden als sensitiviteit, emotionaliteit, coöperatie en creativiteit. Dit betekent een totale herstructurering van de huidige maatschappij, die wordt gekenmerkt door "mannelijke" waarden als koelheid, rationaliteit, intellectualisme, concurrentie en hiërarchie.

In het hernieuwd feminisme ligt aanvankelijk nadruk op eerstgenoemde stroming (waarin de gezinsrol aan de vrouw voorbehouden blijft), later krijgt vooral het tweede patroon de overhand. In vergelijking met de 19de eeuw benadrukt het huidige feminisme het recht op arbeid van de gehuwde vrouw veel sterker. Geheel nieuw is echter de binnen de huidige maatschappelijke orde ter discussie gestelde beroeps- en gezinsrol van de man, evenals de structurering in het laatstgenoemde patroon van de samenleving op basis van de "vrouwelijke" cultuur.

Zoals gezegd, tegen het einde van de zestiger jaren wordt het gedrag van de individuele man en vrouw vooral door het romantische waardenpatroon bepaald. Daarnaast wordt ook het eerste waardenpatroon al door een aantal vrouwen - zij het een minderheid - in de praktijk gebracht. Het is vooral dit patroon dat zich mede onder invloed van het feminisme in de jaren '70 snel verspreid.

De voornaamste verschuiving in opvattingen ten opzichte van vroeger betreft het plaatsmaken van de oorspronkelijk exclusieve gezinsbestemming naar een thans vrij algemene acceptatie van een maatschappelijk functioneren van de vrouw. Welke veranderingen hebben zich in onze samenleving voorgedaan die mogelijk tot deze verschuiving hebben geleid? In de beantwoording van deze vraag concentreren wij ons vooral op veranderingen van na de Tweede Wereldoorlog.

De ontwikkeling

Het verdwijnen van het feminisme na 1919 betekent niet dat sindsdien geen veranderingen in de positie van de vrouw plaatsvinden. Geleidelijk maakt het traditionele waardenpatroon plaats voor het romantische. Deze ontwikkeling betreft vooral huwelijk en gezin, waar de vrouw zich langzamerhand een gelijke positie verwerft aan die van de man. Deze meer gelijke verhouding komt tot uiting in vrije partnerkeuze, gelijke zeggenschap in gezinsaangelegenheden. Men vindt dit terug in de wetgeving, bijvoorbeeld ten aanzien van de uitoefening van de ouderlijke macht in 1947. Hoezeer dit romantische waardenpatroon in deze situatie van een gelijke positie in huwelijk en gezin gaat domineren blijkt wel uit een in 1937 ingediend (overigens niet aangenomen) wetsontwerp, waarin vrijwel alle arbeid voor de gehuwde vrouw werd verboden.

Ook in het begin van de vijftiger jaren overheerst dit waardenpatroon nog sterk. Aanvankelijk nog zeer langzaam beginnen de opvattingen dan te veranderen in de richting van een grotere appreciatie van deelneming van de gehuwde vrouw aan het maatschappelijk leven.

De hoge prioriteit die in de vijftiger en zestiger jaren wordt toegekend aan algemene economische en sociale vooruitgang en de daaruit voortvloeiende processen hebben op verschillende wijze ingespeeld op de waarden en normen met betrekking tot de positie van de vrouw. Voor individuen brengt het een hoog aspiratieniveau met zich. In dit klimaat worden zowel jongens als meisjes gesocialiseerd, maar de wegen waarlangs zij zich status verwerven zijn verschillend: jongens via een beroepsloopbaan, meisjes via het huwelijk (waardoor zij de status van hun man krijgen). Voor beiden leidt dit tot verhoging van het onderwijsniveau. De welvaartsverbetering maakt trouwen op jeugdiger leeftijd mogelijk. De economische expansie veroorzaakt geografische mobiliteit (urbanisatie, e.d.), die ook meer sociale mobiliteit met zich brengt en eveneens een verminderde sociale controle. De huwelijksmarkt wordt groter, men is sneller economisch zelfstandig, en ook in sociaal opzicht onafhankelijker. Deze geschetste ontwikkelingen leiden tot een vermindering van het aanbod van ongehuwde vrouwen op de arbeidsmarkt. Het huwelijk betekent immers in het dan aangehangen waardenpatroon het einde van beroepsmatige arbeid. De economische en sociale ontwikkeling veroorzaakt echter een uitbreiding van de werkgelegenheid, ook in sectoren waar de vrouw van oudsher emplooi vond. De vrouw werkt in de als "vrouwelijk" beschouwde beroepssectoren: verpleging, onderwijs (met name aan de jongere kinderen), administratie, gastvrouwelijke beroepen, detailhandel, huishoudelijke arbeid, bepaalde sectoren in de nijverheid (textiel, e.d.). De schaalvergroting die zich onder invloed van de economische expansie voltrekt, leidt tot bureaucratisering en dus tot uitbreiding van de administratie. De economische expansie gaat gepaard met de opbouw van de verzorgingsstaat. Met de uitbreiding van gezondheidszorg en onderwijs (ook noodzakelijk door de geboortegolf) stijgt de behoefte aan vrouwelijk verplegend en onderwijzend personeel. Door

de groei van het overheidsapparaat in het algemeen ontstaat ook van die zijde een grote vraag naar vooral administratief personeel. Beide processen - een afnemend aanbod van ongehuwde vrouwen op de arbeidsmarkt en een groeiende vraag naar vrouwen - brengen een grote discrepantie op de arbeidsmarkt teweeg. Hoewel in deze situatie de arbeid door gehuwde vrouwen in de vijftiger jaren al toeneemt, blijft de omvang hiervan nog zeer beperkt. Onder invloed van de rolverdeling die eigen is aan het dominerende romantische waardenpatroon leidt de discrepantie evenmin tot aanbod van mannen voor deze "vrouwelijke" functies. De mannen zullen deze functies niet alleen niet geambieerd hebben, de werkgevers zullen hun wervingsactiviteiten vanwege dezelfde oriëntatie ook niet op hen hebben willen richten. In de zestiger jaren is dit door de grote spanning ook op de arbeidsmarkt voor mannen bovendien niet meer mogelijk. Gehuwde vrouwen vormen de enige categorie waar men zich nog op kan richten. Opmerkelijk is dat deze ontstane situatie in de vijftiger jaren nog niet leidt tot een beduidende omvang van werken door gehuwde vrouwen bij wie het romantische waardenpatroon kennelijk diep verankerd ligt. Verandering van opvattingen zijn wel al bij een aantal belangrijke maatschappelijke groeperingen te constateren. Hoewel omzichtig geformuleerd - de hoofdwaarden worden in stand gelaten - vindt men bij groeperingen die sterke nadruk leggen op bevordering van de welvaart en de verzorgingsstaat (V.V.D., P.v.d.A., N.V.V.) een zodanige herformulering plaats van het waardenpatroon, dat ruimte geschapen wordt voor arbeid door gehuwde vrouwen. Men spreekt geen goedkeuring uit over deze arbeid, maar legitimeert het buitenshuis werken door een beroep te doen op een hogere - geaccepteerde - waarde, namelijk de persoonlijke verantwoordelijkheid van het echtpaar. Man en vrouw zelf dienen uit te maken of de gezinssituatie arbeid door de moeder toelaat.

In de zestiger jaren zet een verdere afneming van de negatieve normering van arbeid door gehuwde vrouwen door op zowel individueel als collectief niveau, zo ook de toeneming van die arbeid zelf. De grote nadruk op prestatie en consumptie leidt bij man en vrouw tot een verdere vermindering van de weerstand. De inmiddels beter opgeleide vrouw is weliswaar minder carrière-gericht dan de man, maar neemt minder dan voorheen genoegen met een exclusieve gezinsbestemming. Dit temeer waar de gezinstak door verminderd kindertal is afgenomen en het gezin steeds meer op zichzelf is komen te staan, waardoor het steeds minder mogelijkheid biedt voor externe sociale contacten. Eventuele weerstand van de echtgenoot is door de meer egalitaire positie van man en vrouw in het gezin minder bepalend geworden voor het gedrag van zijn vrouw. Die weerstand zal op zichzelf zijn afgenomen door een erkenning van de legitimiteit van het streven van zijn echtgenote tot externe ontplooiing, terwijl ook haar bijdrage aan het gezinsinkomen hem welkom zal zijn. Zijn positie van kostwinner wordt bovendien door arbeid van zijn vrouw niet principieel bedreigt. Het gedragsalternatief van werken door de gehuwde vrouw wordt niet alleen gemakkelijker te realiseren door de prioriteit van de prestatie- en consumptiewaarden, de afneming van

de sociale controle (door secularisatie, (sub)urbanisatie) vermindert de kans op negatieve sancties.

Ook bij belangrijke instellingen heeft het in de vijftiger jaren begonnen proces zich in de zestiger jaren voortgezet: er ontstaat ook bij kerken, confessionele vakbeweging en politieke partijen een toenemende tolerantie en legitimering van arbeid door de gehuwde vrouw. De nadruk op prestatie alsook de verbinding van deze prestatie aan de arbeid maakt het, in samenhang met de gelijke kansen-ideologie, ook moeilijk een bepaalde categorie een gelijk recht op arbeid te ontzeggen, zeker wanneer dit niet strijdig is met het geaccepteerde waardenpatroon (vrouw gezinsrol, man kostwinnersrol)¹⁾. De legitimering blijft echter verbaal, er vindt geen positieve normering plaats van ontplooiing van de gehuwde vrouw buiten haar gezin. Niets wordt ondernomen om het "afwijkend" gedrag te stimuleren, ongetwijfeld vanwege de vrees dat daarmee aantasting van de rolverdeling zou kunnen plaatsvinden met de daarbij in het geding zijnde belangen (met name het gezin). De volle prijs van haar arbeid moet dan ook door de gehuwde vrouw zelf worden betaald: zij heeft een dubbele taak (gezin en arbeid), zij moet zelf opvang voor haar kinderen organiseren, zij ervaart dat zij in de arbeid op tal van zaken bij de man ten achter wordt gesteld (minder passende arbeid, geen gelijke beloning, promotiemogelijkheden, enz.), terwijl met haar dubbele taak hoegenaamd geen rekening wordt gehouden (te weinig part-time mogelijkheden, verlof bij ziekte van kinderen, e.d.). Deze situatie gaat feitelijk wel ten koste van het gezin. Hier ligt ook de voedingsbodem voor het eind zestiger jaren optredend feminisme: de discrepantie tussen door steeds meer vrouwen gewild en feitelijk opgebracht gedrag aan de ene kant en de belangrijke maatschappelijke instituties aan de andere kant die zich niet willen verzetten tegen dit gedrag, het zelfs legitimeren, maar op andere gronden dan de waarde "ontplooiing van de vrouw buiten haar gezin". Daardoor treden effecten op die men juist door het onthouden van een positieve normering en daaruit voortvloeiende maatregelen heeft willen voorkomen.

3. De toekomstige positie van de vrouw

3.1. Exploratieve toekomstverkenning

Wij willen thans nagaan hoe de positie van de vrouw eruit zal zien, wanneer de in het verleden geconstateerde ontwikkelingen zich voortzetten. Daarbij gaan wij er vanuit, dat de thans dominante maatschappelijke cultuur en structuur in stand blijven. Individuele consumptie en prestatie, en daarmee de arbeid behouden een belangrijke plaats in onze samenleving. Ook de thans bestaande machtsstructuur

1) In de zestiger jaren betekende een erkenning van het recht van gehuwde vrouwen op arbeid door de grote spanning op de arbeidsmarkt en de gescheiden deelmarkten immers geen aantasting van de werkgelegenheid voor mannen.

blijft gehandhaafd: de verhoudingen tussen overheid, kapitaal en arbeid veranderen niet ten principale. Deze veronderstellingen betreffen factoren die als belangrijk voor de verandering in de positie van de vrouw en opvattingen daarover zijn aangewezen. Voorts nemen wij aan dat de economische groei in vergelijking met de laatste jaren weliswaar zal toenemen, maar niet meer het niveau van de zestiger jaren zal bereiken.

Verwachtingen

Wij menen, dat in de komende decennia de vrouw haar levensbestemming steeds minder alléén aan het gezin zal willen verbinden. Zij zal in toenemende mate ook in de wereld daarbuiten willen participeren. Deze oriëntatie leidt tot een verdere verhoging van haar opleidingsniveau, en een verlaging van het gewenste kindertal. De vergrote economische en sociale zelfstandigheid van jongeren en de gemakkelijker ontbindbaarheid van het huwelijk zullen nog tot enige verlaging van de huwelijksleeftijd en verhoging van de huwelijksfrequentie leiden. De leeftijd waarop de gehuwde vrouw de mogelijkheid krijgt zich op de wereld buiten het gezin te richten zal nog verder verlagen.

Door dit alles zal de geneigdheid van de gehuwde vrouw tot arbeid buitenshuis toenemen. Dit temeer, omdat eventueel hiertegen gerichte weerstand verder zal afnemen. De man zal echter weinig geneigd zijn een grotere gezinsrol op zich te nemen, voorzover die zijn mogelijkheden in de arbeid beperkt. Hij zal zich status willen verschaffen primair door middel van de arbeid. Exclusieve gezinsoriëntatie zal voor de vrouw in toenemende mate negatief worden genormeerd, meer en meer zal de huidige vrijblijvendheid plaats maken voor de norm dat zij zich ook buiten het gezin behoort te ontplooiën. Als haar externe oriëntatie echter zou betekenen, dat de vrouw de man in zijn mogelijkheden tot statusverwerving zou gaan beperken zijn conflicten te verwachten. De activiteiten van de gehuwde vrouw buitenshuis zullen vooralsnog betrekking hebben op weinig statusverschaffende arbeidssectoren ("vrouwelijke arbeid"), vele vrouwen zullen hun status nog in belangrijke mate blijven ontlenen aan de echtgenoot, en diens tengevolge minder eisen stellen aan kwaliteit van de arbeid. Het verdienen van geld, de sociale contacten, de afwisseling met haar gezinstak verschaffen vele vrouwen al voldoende bevrediging.

Het waardenpatroon waarin een gelijk aandeel van man en vrouw in gezins- en arbeidstaak wordt bepleit zal zich enigermate verspreiden. Vrouwen uit gezinnen, die de zorg voor kinderen grotendeels kunnen en willen overdragen, zullen vaker full-time gaan werken. Dit zal vooral voorkomen bij de hoger opgeleide vrouwen, bij wie de carrièregerichtheid het sterkst ontwikkeld is en het inkomen hoog genoeg om gezinshulp te kunnen betalen.

Een verbreiding op grote schaal van de beide andere waardenpatronen verdraagt zich niet met de gemaakte veronderstellingen. De waarden van het marxistische patroon zijn strijdig met onder andere de dominant veronderstelde individuele consumptie- en prestatiewaarde. Waar-

den uit het patroon gericht op dominantie van "vrouwelijke" waarden, zullen zich ons inziens wel verder verspreiden, maar in algemenere zin dan gekoppeld aan de positie van de vrouw. Men zal in toenemende mate belang hechten aan affectieve waarden; dit zal vooral tot uitdrukking komen in veranderende eisen ten aanzien van de primaire leefsfeer (vooral het gezin). Ook daarbuiten zal de nadruk op affectieve ontplooiing, coöperativiteit, horizontale verhoudingen groter worden zonder evenwel de maatschappelijke structuur aan te tasten.

Het aantal gehuwde vrouwen dat zolang de kinderen jong zijn part-time en daarna full-time wil werken zal dus sterk toenemen. Maar zullen daarvoor voldoende mogelijkheden bestaan?

De gescheidenheid van de arbeidsdeelmarkten waarop mannen en vrouwen opereren, heeft de vrouw in het verleden een sterke arbeidsmarktpositie gegeven. De beperktheid van die deelmarkt maakt die positie echter kwetsbaar, zeker als de vrouwen zich massaler op de arbeidsmarkt gaan begeven. De huidige keuzepatronen van meisjes en jongens in het onderwijs leiden niet tot de verwachting dat deze roldifferentiatie in de toekomst wezenlijk zal veranderen. Deze zal echter op steeds hogere functieniveaus betrekking krijgen. Een aantal overwegingen leiden tot een somber perspectief voor de toekomstige arbeidspositie van de vrouw in het algemeen, en voor de vrouw die part-time wil of kan werken in het bijzonder¹⁾:

- een vermindering van de economische groei zal kunnen leiden tot een verminderde expansie in juist die bedrijfstakken en beroepen waar de vrouw vooral op zal zijn aangewezen: de dienstverlening, en binnen die sector vooral de niet-commerciële dienstverlening (met name gezondheidszorg, onderwijs; welke laatste bovendien zal verminderen door het teruglopend geboortecijfer);
- eveneens zou de veronderstelde lagere economische groei het verschijnsel van de over-educatie kunnen bevorderen. Wanneer over-educatie mannen zou noodzaken minder gekwalificeerd werk te zoeken, komen mannen en vrouwen toch in een concurrentiepositie, waarbij de man - zeker in beroepen die geen sterk "vrouwelijk" stempel dragen - de voorkeur krijgt;
- de sterke stijging van het potentieel van vrouwen dat geen (jonge) kinderen heeft en dat full-time gaat werken zal de mogelijkheid om te werken voor vrouwen die slechts part-time kunnen werken, beperken. Werkgevers zullen - enkele uitzonderingen daargelaten - de voorkeur geven aan full-time werknemers. Bij een eventuele over-educatie op de deelmarkt voor vrouwen zal de thans al zeer grote weerstand van werkgevers om ook werk op hogere functieniveaus voor part-timers (verder) open te stellen, nog toenemen;
- de vooruitzichten op de arbeidsmarkt op langere termijn lijken het gunstigst voor de lagere functieniveaus, met name voor beroepen in handel (winkelpersoneel, e.d.) en administratieve beroepen.

1) De vraag naar part-timers is afhankelijk van de ontwikkelingen op de markt voor full-timers.

Al met al lijken de mogelijkheden op de arbeidsmarkt voor de vrouw beperkt. Het zeer geringe aantal beroepen waarvoor zij is gekwalificeerd, maakt haar positie kwetsbaar. Wanneer de man, met name op hogere niveaus, de deelmarkt van vrouwelijke beroepen zou penetreren, zal hij voorrang krijgen, omdat voor hem geen afwijkende arbeidsvoorwaarden nodig zijn. Bij een over-aanbod binnen de groep van vrouwen zelf, zullen degenen die full-time werken de voorkeur genieten boven part-timers. De vrouwen met jonge kinderen die toch willen werken zullen dan aangewezen zijn op lagere functieniveaus waar een grote vraag bestaat.

Hoewel vrouwen veelal niet al te kieskeurig zullen zijn ten aanzien van de arbeid, zullen zij bij te grote discrepanties zich niet op de arbeidsmarkt aanbieden, of andere oplossingen kiezen die ten koste gaan van henzelf en hun gezinnen (bijvoorbeeld full-time werken, waar dat eigenlijk slechts part-time zou kunnen).

3.2. Normatieve toekomstverkenning

Hoe zal de toekomstige samenleving er uit zien wanneer bepaalde waarden ten aanzien van de vrouw gerealiseerd zouden zijn?

Wij willen ons daarbij beperken tot twee van de eerder onderscheiden waardenpatronen; van deze twee ligt de eerste dicht bij de hierboven aangeduide te verwachten ontwikkeling maar de tweede wijkt daar aanzienlijk van af.

I. Arbeidsparticipatie van de vrouw met behoud van gezinsverantwoordelijkheid

In een samenleving waarin dit patroon is gerealiseerd zal de vrouw in principe gedurende haar hele leven full-time werken, behalve in de periode dat de opvoeding van haar kinderen dit onmogelijk maakt. Dat betekent dat indien zij (een) kind(eren) jonger dan circa 3 jaar heeft in het geheel niet, en met (een) kind(eren) jonger dan circa 14 jaar slechts part-time zal werken. Zal zij op deze wijze een gelijke maatschappelijke status kunnen verkrijgen als de man? De kans daarop is niet groot in een samenleving waarin status primair afhankelijk is van de positie in de arbeid. Wanneer dit patroon normatieve geldingskracht krijgt in een toekomstige samenleving betekent dat het volgende:

- de opvoedingsfunctie blijft voorbehouden aan de vrouw hetgeen leidt tot handhaving van roldifferentiatie in de arbeid. Het eerste berust immers op de veronderstelling van geslachtsgebondenheid van eigenschappen. Voorzover arbeid verschilt in de mate waarin een beroep op "vrouwelijke" en "mannelijke" eigenschappen wordt gedaan, zullen ook ten aanzien daarvan aan het geslacht gebonden normen bestaan, waarop opleidings- en beroepskeuze zijn gebaseerd. Het naast elkaar bestaan van typisch vrouwen- en mannenwerk impliceert eveneens een statusverschil tussen beide;
- in de concurrentie om schaarse goede arbeids- en carrière-mogelijkheden kan de vrouw met kinderen door de discontinuïteit van haar

loopbaan en het part-time werken slechts onvolledig meedoen; dit betekent dat zij genoeg zal moeten nemen met arbeid die de man niet langer ambieert en weinig carrière-mogelijkheden biedt. Zij zal daardoor een tweede-rangs-positie op de arbeidsmarkt innemen.

Het streven van de vrouw zal er op gericht zijn belemmeringen voor statusverwerving zoveel mogelijk te minimaliseren. Dit betekent dat zij minder kinderen wenst; mogelijk ontstaat zelfs een norm ten aanzien van het tempo van het krijgen van kinderen.

De opvoedingsfunctie van het gezin is in dit patroon geringer dan in het huidige gezin: immers de opvoeding van het jonge kind wordt voor een deel meer dan thans door anderen dan de moeder verzorgd. Daardoor krijgt de sexueel-affectieve functie een zwaarder accent, waardoor de kwetsbaarheid van het gezin toeneemt. Echtscheiding kan dan ook toenemen. Waar echter de vrouw niet alleen financieel, maar ook voor haar maatschappelijke status afhankelijk zal zijn van de man, zal na echtscheiding hernieuwde gezinsvorming gebruikelijk zijn. Ook voor het onderwijs heeft dit patroon consequenties. Het niveau van het behaald algemeen vormend onderwijs ligt voor jongens en meisjes even hoog, het is de basis voor de gelijke kansen op ontplooiing. Het merendeel van de meisjes zal een beroepsopleiding volgen, zij het gemiddeld van lager niveau en andere richtingen betreffend dan jongens. Voor herintrede in de arbeid na de opvoedingsperiode is om- of bijscholing voor vrouwen gebruikelijk.

Hiervoor is al geconstateerd dat realisatie van dit patroon nog geen gelijkwaardigheid tussen man en vrouw impliceert. Daarvan zou pas gesproken kunnen worden als het arbeidsethos in zoverre verandert, dat de mens zijn status niet meer alleen ontleent aan zijn positie in het arbeidsleven. In een samenleving waarin arbeid beschouwd wordt als iets dat nu eenmaal gedaan moet worden en dat men zo rechtvaardig mogelijk moet verdelen, maar waar men geen statusbepalende privileges aan kan ontlenen, is roldifferentiatie te combineren met gelijkwaardigheid. Waarden gericht op ontplooiing ook buiten de arbeid, waaronder in het gezin, zijn dan belangrijk. Een aantal van de hiervoor gesignaleerde tendenties zouden dan anders komen te liggen: het grotere belang dat men aan het gezin toekent (dat dan waarschijnlijk ook een "opener" karakter zal hebben dan het huidige "gesloten" gezin), kan resulteren in bijvoorbeeld juist een verlaging van de echtscheiding, en een verhoging van het kindertal. De grond voor het aan de vrouw voorbehouden van de opvoedingsfunctie zal dan nog slechts van pragmatische aard zijn. Aan "vrouwelijke" arbeid wordt niet langer een lagere status toegekend.

II. Gelijke positie van man en vrouw in gezin en arbeid

Een gelijke positie in gezin en arbeid kan op vele manieren vorm krijgen: het ene gezin kan een andere oplossing "bedenken" dan het andere, binnen eenzelfde gezin kunnen variaties per gezinsfase optreden, ook kan de algemeen maatschappelijke situatie voor een bepaald

patroon meer ruimte bieden dan voor een ander. Zo zijn de volgende modaliteiten denkbaar voor de periode waarin de gezinstak aanzienlijke aandacht eist:

1. per gezin verzorgt de één de kostwinning en de ander de gezinstak, maar over het geheel genomen werken evenveel mannen als vrouwen in het huishouden en in de beroepswereld;
2. man en vrouw wisselen elkaar af in de beroeps- en verzorgende taak, bijvoorbeeld om het jaar;
3. man en vrouw werken beiden part-time, zodat zij de verzorgende taak onderling kunnen verdelen;
4. man en vrouw werken beiden full-time.

Een belangrijk verschil tussen de eerste drie en de laatste modaliteit betreft de omvang van de gezinsverzorgende taak. Bij de laatste modaliteit is de opvoedingsfunctie van het gezin grotendeels verval- len en overgenomen door andere instellingen: kindercentra, dagouders of woongemeenschappen. De gelijkheid tussen man en vrouw betekent hier dat de vrouw zich de huidige positie van de man heeft verworven. De gezinstaken die in het vorige waardenpatroon de gelijkheid in de weg staan zijn hier grotendeels verdwenen. Realisatie van deze modaliteit betekent een ingrijpende maatschappelijke verandering naar een sterk verzakelijkte, op produktie en consumptie ingestelde samenleving. De positie van het gezin is in modaliteit 4 sterk in het geding. De vrouw is niet alleen economisch zelfstandig, ook voor haar maatschappelijke status is de vrouw niet van de man afhankelijk. De sterk op de beroepswereld gerichte oriëntatie, de zelfstandigheid ten opzichte van elkaar, de afgenomen opvoedings- en verzorgingsfunctie betekenen waarschijnlijk een neiging tot lossere persoonlijke relaties. Gezinsvorming zal niet langer een vanzelfsprekend karakter hebben, het verbreken van de gezinsband zal een gemakkelijke stap zijn. Huwelijksfrequentie en aantal geboorten zullen afnemen (ook hier kan zich een maatschappelijke norm ontwikkelen ten aanzien van maximum kindertal); ongehuwde vaders en moeders zullen een veel voorkomend verschijnsel zijn.

De situatie ligt bij de eerste drie modaliteiten in menig opzicht tegenovergesteld. De opvoedingsfunctie van het gezin blijft behouden, van voorzieningen voor kinderopvang zal alleen bij de derde modaliteit op geringe schaal noodzakelijk gebruik moeten worden gemaakt; bij alle drie is sprake van economische afhankelijkheid van de partners van elkaar. De man neemt in tegenstelling tot de vierde modaliteit een deel van de typische vrouwenrol over. Dat betekent dat hij in mindere mate dan thans gericht is op carrière en optimalisatie van het inkomen. Daarmee is een in onze samenleving zeer dominante waarde in het geding. Realisatie van deze modaliteiten betekent een meer ontspannen samenleving, waarin sociale en affectieve waarden belangrijker zijn, maar waar de produktie van goederen en diensten problematisch kan worden. De grotere betekenis die men in vergelijking tot de vierde modaliteit aan de "primaire" levenssfeer toekent, alsook het bestaan van integrerende functies, betekenen een versterkt streven naar duurzame relaties. Echter de hoge eisen die men aan het gezinsleven stelt, maken het waarschijnlijk dat relaties verbroken

zullen worden, wanneer zij niet aan de eisen kunnen voldoen. Het geboortenniveau zal hoger liggen dan in de vierde modaliteit. In hoeverre het huidige nucleaire gezinstype de dominante vorm van samenleving zal zijn is moeilijk te zeggen. Niet onwaarschijnlijk is dat de eerste drie modaliteiten samengaan met op ruime schaal voorkomende experimenten hierin. Het gezin (of de alternatieven daarvoor) zal een minder gesloten karakter hebben dan thans en ook bij de vierde modaliteit het geval is.

In geen van de vier modaliteiten is nog plaats voor geslachtsgebonden niveau- en richtingkeuze. In de eerste drie modaliteiten ligt een sterker accent dan in de vierde modaliteit op algemene vorming. In deze algemene vorming ligt nadruk op onderwijs in vakken die relevant zijn voor het functioneren buiten de arbeidssfeer, waaronder de gezinstaken. Vooral ten behoeve van de eerste twee modaliteiten is een uitgebreid systeem van om- en bijscholing noodzakelijk.

Hiervoor werd gesteld dat in de eerste drie modaliteiten de productie van goederen en diensten problematisch kan worden door veranderde arbeidsoriëntatie. Vooral in de tweede en derde modaliteit kan dit leiden tot een preferentiële behandeling door werkgevers van kinderloze gehuwden en ongehuwden of oudere personen die uit de kinderen zijn, niet alleen door de werving primair op deze categorieën te richten, maar hen ook primair in aanmerking te laten komen voor de carrière-mogelijkheden.

Was het in het vorige waardenpatroon de gehuwde vrouw die vaak een secundaire positie op de arbeidsmarkt inneemt, in de eerste drie modaliteiten van het tweede waardenpatroon geldt dit voor de gehuwde vrouw en man, en wel naar de mate waarin zij niet volledig deelnemen aan de arbeid. Aan de andere kant lijkt voor het realiseren van deze modaliteiten een belangrijke voorwaarde, dat de arbeidsorganisatie een veel horizontaler karakter heeft dan thans. Pas wanneer de verantwoordelijkheden en de daaraan verbonden beloningen (inkomen, status) minder ongelijk zijn verdeeld dan thans het geval is, lijken de drie modaliteiten levensvatbaar.

4. Beleidsmogelijkheden

Welke mogelijkheden heeft een overheid om middels haar instrumenten wetgeving, bestuur en voorlichting de emancipatie van de vrouw in een bepaalde richting te stimuleren? Deze mogelijkheden hangen uiteraard af van het tot uitgangspunt gekozen waardenpatroon of de modaliteit daarin. Wanneer het bindend voorschrijven of juist verbieden van gedrag sterk afwijkt van de algemeen geaccepteerde waarden en normen zijn grote weerstanden te verwachten. In dat geval is men aangewezen op meer indirecte middelen, die pas op langere termijn tot aanzienlijke veranderingen kunnen leiden. Door bijvoorbeeld het wenselijk geachte gedrag mogelijk te maken zal aanvankelijk slechts een kleine groep worden bereikt. Niettemin kan daarmee een voorbeeldfunctie in werking treden, waardoor het aanvankelijk afwijkende gedrag op de langere termijn algemeen wordt.

Hieronder volgen enkele mogelijke beleidsmaatregelen voor twee uiteenlopende emancipatiemodellen: namelijk dat waar voor de gehuwde vrouw arbeidsparticipatie met behoud van gezinsverantwoordelijkheid wordt nagestreefd, en dat waar man en vrouw beiden full-time werken.

Arbeidsparticipatie van de vrouw met behoud van gezinsverantwoordelijkheid

De positie van de vrouw die zal ontstaan op basis van de recente ontwikkelingen wijkt vooral op één punt af van de in dit patroon wenselijk gestelde ontwikkelingen, namelijk ten aanzien van de arbeidsmogelijkheden. Zelfs onder maximaal gunstige economische condities zal in dit patroon een onvoldoende vraag naar vrouwelijke arbeidskrachten ontstaan. Dit knelpunt geldt speciaal voor part-time arbeid. Aan een wettelijke verplichting tot het aanhouden van een bepaald percentage part-time krachten kan het bedrijfsleven zich gemakkelijk onttrekken. De norm die voor dat percentage gehanteerd zou moeten worden, zal moeilijk zo specifiek op de situatie van individuele bedrijven kunnen zijn toegesneden dat ontwijken uitgesloten is. In het kader van een meer positieve benadering zou de overheid voorlichting kunnen geven over optimale organisatorische oplossingen voor negatieve aspecten van part-time arbeid; ook kan gewezen worden op mogelijke voordelen. Veranderingen in de organisatie die ruimte scheppen voor part-time arbeid zouden ook andere, meer geaccepteerde doeleinden kunnen dienen, zoals werkstructurering. Aantoonbare meerkosten die aan part-time arbeid verbonden zijn zouden door de overheid (tijdelijk) kunnen worden overgenomen. De overheid zou ook zelf part-time arbeid op grotere schaal mogelijk moeten maken. Hiervan kan een normerend effect uitgaan.

Wanneer de vraag naar werkende vrouwen in aanzienlijke mate ten achter blijft bij het aanbod, zal het beleid gericht moeten zijn op het vinden van nieuwe en bevorderen van bestaande vormen van arbeidsallocatie die tevens een herverdeling van arbeid inhouden. Men wordt dan geconfronteerd met de noodzaak van afweging van de belangen van de gehuwde vrouw met gezinsverantwoordelijkheid en van de man en vrouw met verantwoordelijkheid voor de kostwinning. Bij sterk gescheiden deelmarkten voor mannen en vrouwen is het conflict tussen hun belangen niet acuut, het gaat dan vooral om een afweging van de belangen van de gehuwde vrouw met jonge kinderen en de vrouw met oudere of zonder kinderen.

Man en vrouw werken beiden full-time

Deze modaliteit vereist in vergelijking met te verwachten ontwikkelingen aanzienlijke verandering van waarden, namelijk ten aanzien van de roldifferentiatie tussen man en vrouw en de opvoedingsfunctie van het gezin.

De waarden ten aanzien van de rolverdeling tussen man en vrouw worden gevormd tijdens de opvoeding. Op de aard van de opvoeding in gezinnen kan een overheid weinig invloed uitoefenen, via het onderwijs heeft zij echter meer mogelijkheden.

In de eerste plaats kan zij middels voorlichting bijdragen tot bewustwording van de rolbepaalde keuzeprocessen bij leerlingen, ouders, leraren, studiekeuze-adviseurs, producenten van leermiddelen. Ook kan de overheid eisen stellen aan de inhoud van examenvakken: zo zou van abiturienten van Pedagogische Academies kennis kunnen worden geëist over de rolverdeling tussen man en vrouw, het emancipatiestreven, de rolbepaaldheid van studiekeuze, e.d.. Voorts zou het onderwijs aan scholen met relatief veel meisjes kunnen worden geïntensiveerd. Middels compensatieprogramma's zou bereikt kunnen worden dat meisjes een hoger onderwijsniveau bereiken (bijvoorbeeld minder drop-out). Integratie van het lager beroepsonderwijs zou kunnen bijdragen tot rol doorbrekende studiekeuzen. Zeker wanneer dergelijke studiekeuzen nog geen algemeen geaccepteerd verschijnsel vormen, is verborgen discriminatie te verwachten bij noodzakelijke selectie. Gezocht moet worden naar mogelijkheden om dit tegen te gaan (vergelijkbaar of in combinatie met anti-discriminatie wetgeving ten aanzien van ongelijke behandeling in de arbeid). Het is zelfs de vraag of een overheid binnen ons onderwijsstelsel geen verder strekkende mogelijkheden tot "positieve discriminatie" heeft, namelijk door, waar de toelatingsmogelijkheden beperkt zijn, vooral de uit deze modaliteit voortvloeiende keuzen voorrang te geven.

Het tweede punt betreft de opvoedingsfunctie van het gezin. In deze modaliteit nemen beide ouders een gelijk aandeel in de opvoeding, maar het hoofdaandeel daarin laat men aan anderen (dagouders, woon-gemeenschappen of kindercentra) over. Vergeleken met onze op het kind gerichte gezinscultuur is dat een zeer ingrijpende verandering. Tot nog toe vertrouwt men zijn kind liever toe aan familie, burens, vrienden of betaalde hulp dan aan bijvoorbeeld een vreemde particulier of een "inrichting". Zowel de kleinschaligheid, het huiselijk milieu, als de vertrouwdheid met de betreffende persoon zal hierop van invloed zijn. De overheid heeft weinig andere mogelijkheden om op deze zeer private aangelegenheid invloed uit te oefenen dan het creëren van voorzieningen die zoveel mogelijk aansluiten bij het ideaal geachte opvoedingsmilieu.

Het instituut van dagouder lijkt niet alleen de eenvoudigste en goedkoopste oplossing, maar lijkt het meeste aan te sluiten bij de door ouders zelf geprefereerde kinderopvang. In tegenstelling tot de woon-gemeenschap en vooral de kindercentra behouden de ouders een aanzienlijke mogelijkheid de opvoeding door de dagouder te beïnvloeden in de door hen gewenste richting. Ook het dagouderschap is wel op professionele basis te organiseren (om misstanden te voorkomen) door zonodig een korte opleiding te creëren. Daarnaast is echter ook een bemiddelings- en controle-apparaat nodig.

Een andere mogelijkheid is de verdere stimulering van kinderdagverblijven. Deze zullen - om aan te sluiten bij de preferenties van de ouders - echter door kleinschaligheid moeten worden gekenmerkt. Daardoor wordt deze oplossing zeer duur. Ondersteuning van woongemeenschappen is niet onmogelijk, en zelfs via huisvestingsfacilitei-

ten betrekkelijk eenvoudig. Meer dan bij de andere twee mogelijkheden zal de overheid hier slechts kunnen volgen. Het aangaan van een woongemeenschap berust immers op zeer ingrijpende beslissingen, die de persoonlijke verhoudingen betreffen.

Waar de realisatie van deze modaliteit waarschijnlijk staat of valt met de mate waarin ouders geneigd zijn de opvoeding van hun kinderen grotendeels over te dragen aan anderen, wordt ten aanzien hiervan van de overheid een zeer grote zorgvuldigheid vereist. Voorlichting zou moeten worden gegeven over de implicaties van opvoeding door dagouders of kinderdagverblijven. Daartoe is uitgebreid onderzoek en experiment noodzakelijk.

Naarmate langs deze lijnen de gewenste waardenverandering tot stand komt, zullen man en vrouw op elkaars arbeidsdeelmarkt gaan optreden. Om een gelijke concurrentiepositie te bewerkstelligen, is anti-discriminatiewetgeving noodzakelijk. Bij onvoldoende uitbreiding van de werkgelegenheid kan ook hier beleid noodzakelijk worden, gericht op een eerlijke verdeling van de werkgelegenheid.

1. Inleiding

Het project "Waarden en Normen" van de Voorlopige Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid beoogt een vorm van toekomstverkenning te ontwikkelen, waarin niet alleen geprobeerd wordt na te gaan hoe de toekomst er op langere termijn uit zal zien, maar waarin ook getracht wordt informatie aan te dragen die keuze-mogelijkheden voor de inrichting van de samenleving op langere termijn zichtbaar maakt. De geboden inzichten beogen primair een stimulans te zijn voor het normatieve toekomstdenken in de samenleving, daardoor een bijdrage biedend aan de maatschappelijke menings- en besluitvorming zonder welke een regeringsbeleid niet tot stand mag komen. Het zal daarbij steeds gaan om fundamentele vraagstukken: wanneer men zich in normatieve zin met de langere termijn bezighoudt, ontkomt men niet meer aan de vraag waar men eigenlijk naar toe wil. Dat wil niet zeggen, dat in studies als deze "utopisme" wordt bedreven. De voorwaarden voor de realiseerbaarheid van de bestudeerde toekomstmogelijkheden (bijvoorbeeld vereiste mentaliteitsveranderingen, noodzakelijke aanpassing van maatschappelijke structuren) zullen een belangrijk onderdeel van de analyse moeten uitmaken, evenals de consequenties van een (waardebepaalde) keuze-mogelijkheid.

Deze eerste studie betreft de veranderende positie van de vrouw. Over emancipatie van de vrouw is veel geschreven. Aan de ene kant zijn er grote idealen geformuleerd, aan de andere kant worden de gevechten nog gevoerd over de vraag wie kinderdagverblijven moet betalen. Het hier gepresenteerde rapport beoogt een discussie op het niveau tussen beide uitersten in te stimuleren, welke discussie eveneens relevant kan zijn voor het ideële en het praktische politieke niveau.

Is hiermee de principiële pretentie van het rapport verduidelijkt, de studie is niet zover afgerond, dat hij daaraan volledig kan voldoen. De verrichte analyses zijn van globaal karakter, en betreffen slechts een selectie van aspecten van het vraagstuk. Primair is echter bedoeld een aanpak te ontwikkelen en te illustreren door bestudering van bepaalde aspecten van de problematiek van de vrouwenemancipatie.

Centraal staan de veranderingen in de waarden en normen met betrekking tot de positie van de vrouw. De poging om de geconstateerde veranderingen te verklaren is maar ten dele geslaagd. Men stuit hier op een algemeen probleem bij de verklaring van sociale veranderingsprocessen: in de zich ontrollende geschiedenis neemt men een veelheid van tegelijk veranderende factoren waar, zonder - ook door gebrek aan nauwkeurige gegevens - voldoende in staat te zijn deze factoren met elkaar in verband te brengen. De rol van culturele factoren, i.c. waarden en normen, in maatschappelijke veranderingsprocessen is moeilijk af te bakenen, en is object geweest van heftige wetenschappelijke controverses. Wanneer men uitspraken wil doen over processen in de toekomst, waarbij men zich baseert op inzichten over veranderings-

processen in het verleden, begeeft men zich dan ook op glad ijs. Maar al zou men in staat zijn processen van sociale verandering in het verleden te verklaren, de betekenis van deze kennis voor het "voorspellen" van de toekomst is - gelukkig - beperkt. De sociale ontwikkeling verloopt niet volledig wetmatig. Niettemin, wanneer men zich probeert een beeld te vormen van mogelijke toekomst, kan men zich alleen baseren op de beschikbare, en dus op het verleden en heden gebaseerde kennis en inzichten. Bij de selectie van relevante inzichten zal men echter niet altijd dezelfde streng-wetenschappelijke maatstaf kunnen hanteren. De geboden veronderstellingen over implicaties van verschillende posities van de vrouw, die voor de toekomst nagestreefd kunnen worden, dienen dan ook met veel voorzichtigheid te worden gehanteerd. Gehoopt mag worden dat de sociale wetenschappen de juistheid van deze veronderstellingen nader zullen onderzoeken.

Als een tekortkoming van de studie zou de geringe mate van kwantificering kunnen worden beschouwd. Werd deze voor het historische deel veroorzaakt door tekorten in beschikbaar materiaal (dat overigens door verder onderzoek ten dele zou kunnen worden aangevuld), gezien ook het vorige punt heeft het grotendeels ontbreken hiervan in het toekomstverkennd gedeelte een meer principiële reden. Bij het doordenken van ten principale uiteenlopende toekomstige situaties, waaronder situaties die sterk afwijken van de situatie thans of in het verleden, is kwantificering beperkt mogelijk en in eerste instantie ook minder relevant. Het gaat bij een vergelijking tussen toekomstige mogelijke situaties allereerst om het zichtbaar maken van de principiële, en dat wil zeggen vooral kwalitatieve verschillen, hetgeen - zie boven - al moeilijk genoeg is. Naarmate het stadium van het concrete beleid nadert, zou kwantificering uiteraard urgenter worden. De analyse van in de toekomst mogelijke posities van de vrouw is gebaseerd op een - door het beperkte karakter van de studie noodzakelijke - selectie van bestaande opvattingen over emancipatie van de vrouw. De "geselecteerde" stromingen komen meer aan hun trekken dan de "niet-geselecteerde". Wij hopen, dat deze laatste op de voorgestelde werkwijze willen inhaken.

Het vraagstuk van de sociale ongelijkheid tussen man en vrouw wordt vooral bestudeerd vanuit de terreinen gezin en arbeid. Men kan zich afvragen of die keuze niet te beperkt is. Waarom is bijvoorbeeld niet de vrije tijd als belangrijke sector, waar ongelijkheid tussen de sexen bestaat, gekozen? Misschien is dat juist een sector die relevant is in het kader van een lange termijnperspectief. Het centraal stellen van arbeid en gezin is ingegeven door het feit dat juist die terreinen op het ogenblik indicatief voor de bestaande sociale ongelijkheid tussen man en vrouw moeten worden geacht. Omdat in onze samenleving de arbeid nog steeds het belangrijkste statusverschaffende goed en tevens het domein van de man en het gezin het domein van de vrouw is, is er voldoende reden om de aandacht vooral hierop te concentreren. Wanneer volgens ons huidige referentiekader

deze ongelijkheid doorbroken zou worden, zal dit zeker ook op andere terreinen het geval zijn. Wellicht dat de situatie in de toekomst anders ligt. Een toekomst, waar vrije tijd het meest begeerde en statusverschaffende goed zou zijn, zal een andere inhoud geven aan emancipatie en sociale ongelijkheid. Ook in een lange termijnbenadering van sociale ongelijkheid tussen man en vrouw kan men echter niet van de meest pregnante ongelijkheid op korte termijn abstraheren.

Een laatste opmerking. De emancipatie van de vrouw wordt bestudeerd in de Nederlandse situatie. Vergelijking hiervan met het buitenland zou zeker zinvol zijn. Dit is echter achterwege gelaten vanwege de bijzondere complexiteit daarvan. De verschijningsvorm van sociale ongelijkheid tussen man en vrouw wordt bepaald door een groot aantal factoren en processen, die van land tot land kunnen verschillen. Een voorbeeld moge dit verduidelijken. In bijna alle Westeuropese landen werken veel meer gehuwde vrouwen buitenshuis dan in Nederland. Betekent dit dat de Nederlandse vrouw minder geëmancipeerd is dan de buitenlandse? Om deze vraag te beantwoorden zal men meer moeten weten van de aard van de arbeid die de gehuwde vrouwen in die andere landen verrichten, de arbeidsvoorwaarden, de economische situatie, de materiële en formele positie van man en vrouw in het gezin en andere maatschappelijke verbanden (onderwijs bijvoorbeeld), de positie van het gezin zelf, demografische ontwikkelingen, enz.

2. Begripsbepaling

In de volgende paragrafen zal veel worden gesproken over waarden, normen, waardenpatronen. Om de werkwijze die wij voorstaan te kunnen beoordelen, is het noodzakelijk te weten wat hieronder wordt verstaan. In de sociaal-wetenschappelijke literatuur worden begrippen gehanteerd, die nauw aan het begrip "waarde" verwant zijn: opinie, behoefte, houding, motief, streving, norm en doel. Voor ons doel is het niet noodzakelijk zeer fijnzinnige onderscheidingen te maken. Het gaat er ons om ideeën van mensen te "vertalen" tot maatschappijbeelden. De term "waarde" heeft onze voorkeur, omdat er duidelijk uit spreekt, dat mensen niet neutraal staan tegenover deze ideeën maar ze zien in het licht van "goed" en "slecht". Onze definitie van waarde is afgeleid van Kluckhohn (1):

Een waarde is een idee, dat impliciet of expliciet door een individu of groep gehanteerd wordt, omtrent het wenselijke, en dat de selectie uit mogelijke gedragswijzen duurzaam beïnvloedt of zou kunnen beïnvloeden.

Deze definitie is ruim, in principe worden de bovengenoemde begrippen er onder gerangschikt, voorzover die begrippen categorieën bevatten die ook uitdrukking zijn van het wenselijke. Bovendien biedt de definitie de mogelijkheid om vele verbale uitingen van individuen en groepen als een indicatie van aangehangen waarden te benutten. Een norm geeft bovendien specifieke aanwijzing voor het gedrag in een bepaalde situatie (men behoort iets te doen of na te laten); een doel specificiert een waarde in een duidelijke voorstelling van het object van handeling (bijvoorbeeld wanneer de waarde is ontplooiing van de vrouw, kan de daaruit voortvloeiende doelstelling zijn het vergroten van part-time arbeidsmogelijkheden).

Het eerste deel van deze studie houdt zich bezig met de verandering in waarden rond de positie van de vrouw. Het is een beschrijving van recente veranderingen zonder analytische diepgang. Dat deze node ontbeerd wordt, moge blijken uit hoofdstuk 5 waar toch geprobeerd wordt tot verklarende uitspraken te komen. Deze uitspraken zijn nodig om althans enigermate te kunnen beoordelen in hoeverre gesignaleerde veranderingen zullen doorzetten. Het woord voorspelling wordt hier welbewust vermeden, maar over de plausibiliteit van toekomstige ontwikkelingen in waarden kan men op grond van een goede historisch-sociologische studie een oordeel geven.

Voor de beschrijving van de plaats van waarden in de maatschappij wordt een eenvoudig schema gebruikt. Drie stadia van waardenrealisatie worden onderscheiden:

- a. de waarden komen alleen verbaal voor. Het wenselijke is expliciet gemaakt, maar er vindt (nog) geen op realisatie gericht handelen plaats. Wij spreken van slapende waarden. Zij zijn ook niet concreetiseerd in normen ter regulering van het gedrag;

- b. de waarden worden niet alleen verbaal geuit, maar ook nagestreefd en in handelen verdisconteerd. Zij zijn veelal maatschappelijk controversieel, maar er zijn beperkte realisatiemogelijkheden. Wij spreken van manifeste waarden. De normen die eraan ontleend worden, zullen - soms in hoge mate - omstrede worden (voorbeeldgedrag). Zij zijn in ieder geval niet algemeen geaccepteerd;
- c. de waarden zijn maatschappelijk geaccepteerd en in structuren omgezet: zij liggen ten grondslag aan genormeerde relaties en processen en komen tot uiting in voorgeschreven dan wel gekanaliseerd gedrag. Deze waarden zijn latent. Als zij bedreigd worden, kunnen zij manifest worden. Uit het voorgaande volgt, dat de normen die voortvloeien uit deze waarden, algemeen worden geaccepteerd en weinig of geen weerstand ondervinden.

Hoewel in veel processen van sociale verandering de opeenvolging van deze drie stadia kan worden waargenomen, heeft deze indeling geen voorspellende betekenis.

Er moet een onderscheid gemaakt worden tussen waarden die uitsluitend het individueel gedrag richting geven en waarden die zowel betrekking kunnen hebben op het individueel gedrag als op het groepsgedrag. De eerste noemen wij individuele waarden; zij hebben een sterke affectieve component (Kluckhohn), een groot "behoefte"-element. Bijvoorbeeld de gehuwde vrouw werkt buitenshuis om financieel onafhankelijk te zijn, uit behoefte aan luxe, uit verveling. De tweede noemen wij collectieve waarden. Zij kunnen uit individuele waarden ontstaan. Zodra deze namelijk onderwerp worden van politieke actie treedt een proces van objectivering en rationalisering op (de cognitief-legitimerende component wordt versterkt). Bijvoorbeeld de gehuwde vrouw werkt buitenshuis om een eigen sociale identiteit te verwerven.

Tussen waarden kan men op verschillende manieren verband leggen. Een logische samenhang bestaat wanneer waarden uit andere, abstractere waarden zijn af te leiden. Consistentie tussen waarden bestaat wanneer zij door middel van hetzelfde gedrag te realiseren zijn. Soms worden waarden, waarvan men veronderstelt dat zij logisch of consistent samenhangen, gecodificeerd. Een dergelijke ideologievorming draagt sterk bij tot verwezenlijking. Wij noemen een geheel van meer of minder samenhangende waarden, met de daaruit voortvloeiende normen en doeleinden een waardenpatroon. Een dergelijk patroon wordt gekenmerkt door één of meer dominante waarden, zoals bijvoorbeeld de gelijkheid van man en vrouw, het gezin als bouwsteen voor de samenleving.

Waarden zijn strijdig, wanneer realisatie van de ene waarde in een bepaalde situatie realisatie van de andere uitsluit. Men vindt een oplossing door de waarden te rangschikken naar prioriteit of door elke waarde een eigen geldingsbereik te geven (bijvoorbeeld in het gezin doen andere waarden opgeld dan in de beroepenwereld).

In het volgende zullen wij een aantal waardenpatronen, die in de samenleving met betrekking tot de emancipatie van de vrouw voorhanden zijn, typeren. Enkele van deze waardenpatronen zullen wij uitwerken in toekomstbeelden met de bedoeling deze patronen te toetsen op hun interne consistentie en op hun consistentie met andere waarden die de maatschappij gestalte geven of kunnen geven.

In de beschrijving van de ontwikkeling van de waarden en normen met betrekking tot de positie van de vrouw zullen ook geregeld de begrippen emancipatie, feminisme en vrouwenbeweging worden gehanteerd. Het begrip emancipatie is een veelvormig en moeilijk grijpbaar begrip. Er wordt niet alleen over de emancipatie van de vrouw gesproken, maar ook over die van de arbeiders, katholieken, negers, en anderen. Vele auteurs hebben zich bezig gehouden met de definiëring van het begrip (2). Wij willen voor deze studie onder emancipatie van de vrouw verstaan een proces van toenemende sociale gelijkheid tussen man en vrouw. Daarmee is nog niet veel gezegd. Immers, wat is het criterium voor de gelijkheid: de huidige positie van de man, van de vrouw of een geheel andere positie? Er zijn met andere woorden verschillende emancipatie-modellendenkbaar. In het vervolg zullen wij hier enkele van tegenkomen. Wanneer wij spreken over emancipatorische waarden, bedoelen wij waarden gericht op de sociale gelijkheid (hoe ook gedefinieerd) van man en vrouw.

Behalve over emancipatie wordt er de laatste tijd ook gesproken over de "bevrijding van de vrouw". Deze term is afkomstig uit de Verenigde Staten en verbonden met de Womens Liberation Movement. Met de bevrijding van de vrouw wordt bedoeld op het bevrijd worden van de aan de vrouw toegeschreven ondergeschikte positie ten opzichte van de man. Eén van de fundamentele voorwaarden voor de bevrijding van de vrouw is dat vrouwen vanuit hun ervaring en bewustwording waarden en normen ontwikkelen, die hen in staat stellen zichzelf te beleven als volwaardige autonome personen (3).

Met feminisme bedoelen wij een historisch begrensd streven naar gelijke rechten op het gebied van onder andere het onderwijs, op economisch en politiek terrein, en in het huwelijk, terwijl de term vrouwenbeweging slaat op feministisch streven in organisatorisch verband (4).

3. Ontwikkeling van waarden en normen ten opzichte van de positie van de vrouw

3.1. Algemeen

De beschrijving van de ontwikkeling van waarden rond de positie van de vrouw beperken wij tot de laatste decennia. Na een lange periode van rust barst aan het eind van de 60-er jaren een hernieuwde discussie los ingezet door een nieuwe generatie van feministen. Uiteraard ontstaat deze beweging niet uit het niets; wij zullen de geleidelijke veranderingen traceren. Eerst wordt echter nog een summier overzicht van de voorgeschiedenis gegeven.

3.2. Voorgeschiedenis

De positie van de vrouw is in Nederland vooral in de periode 1840-1920 sterk in discussie geweest: dit is de periode waarin het feminisme zich ontwikkelde. Verschillende factoren hebben hiertoe bijgedragen (5):

- De vorming van intellectueel ontwikkelde vrouwen zette reeds in de 17e eeuw in. Toen ontstonden in Frankrijk de literaire Salons, waaraan door zowel de mannelijke als de vrouwelijke adel werd deelgenomen. De adel had zich langzamerhand tot een "leisure class" ontwikkeld en deze situatie bood de mannen, maar vooral de vrouwen de gelegenheid hun tijd te besteden aan de cultivering van de eigen persoonlijkheid. Deze Salons vonden navolging in andere landen en bij andere maatschappelijke groepen. De hogere burgerij der Westeuropese naties nam aan de adel een voorbeeld. Deze adellijke en burgerlijke vrouwen moeten, enkele uitzonderingen daargelaten, bepaald niet als strijdsters voor emancipatie worden gezien, wel werd een groep vrouwen gevormd van voldoende intellectueel niveau om later als draagsters van de emancipatiegedachten te fungeren.
- De technische en economische ontwikkeling bracht in toenemende mate een scheiding tussen woon- en werkplaats tot stand. Werd voorheen vaak door man en vrouw gezamenlijk in het gezinsbedrijf gewerkt, thans kreeg de vrouw de gezinsrol toebedeeld, en de man de beroepsrol.
- De Aufklärung, die de emancipatie op verschillende manieren heeft beïnvloed, vestigde de aandacht op de opvoeding van het kind tot lid van de maatschappij. In dit vooral door Rousseau (1712-1778) geformuleerde pedagogisch ideaal, werd deze opvoedingstaak vooral aan de vrouw toebedeeld. Dit leidde tot een grotere waardering voor de status van de gehuwde vrouw en moeder, en tot een erkenning van het belang van enige opleiding van de vrouw, althans van de vrouw in de maatschappelijke bovenlaag. Het betrof dan wel opleiding in zaken die samenhangen met een goede vervulling van de gezinsrol. Deze stijging in aanzien van de gehuwde vrouw impliceerde echter een daling in status van de ongehuwde vrouw. Voor haar werd arbeid

een mogelijkheid haar status te verhogen en zich zelfstandig te maken. Door de toenemende bureaucratisering kon er ook vraag naar arbeid van enigszins geletterde vrouwen ontstaan. Daar deze vrouwen uit de welvarende burgerij meer uit waren op een plaats op de arbeidsmarkt dan op gelijke rechten in de arbeid, bekommerden zij zich vooralsnog niet om de veel lagere lonen, die hun werden geboden.

Het door de Aufklärung benadrukte gezinsideaal kon worden gerealiseerd door vooral de gegoede burgerij. Voor minder welvarende gezinnen bleef het vooralsnog onbereikbaar. In de door de industrialisatie ontstane behoefte aan ongeschoolde arbeid werd voor een deel voorzien door vrouwen en kinderen uit de arme gezinnen.

- Een andere invloed van de Aufklärung op het feminisme was het vroeg-liberalisme. Belangrijk was de verwoording door Mill (1806-1873) van de eis van politieke gelijkberechtiging van de vrouw en toelating tot elk ambt.

Ten aanzien van de positie van de vrouw zou men in de 19e eeuw een viertal hoofdstromingen (6) kunnen onderscheiden:

- Het traditionele waardenpatroon is verankerd in het Christendom: man en vrouw zijn ongelijk geschapen, de vrouw is ondergeschikt aan de man - ook in het gezin -, maar zij kan respect verwerven door een goede echtgenote en moeder te zijn.
- Het liberale waardenpatroon legt de nadruk op de gelijkwaardigheid, die wettelijk gewaarborgde gelijke rechten impliceert ten aanzien van opleiding, huwelijk en gezin, beroepswereld en politiek. In deze liberale visie wordt overigens de gehuwde vrouw wel de gezinsrol voorbehouden. Maar deze gezinsoriëntatie mag geen ongelijkheid binnen het huwelijk impliceren. Gaat de vrouw buitenshuis werken dan hoort zij dezelfde rechten te hebben als de man.
- Het "romantische" waardenpatroon bevat elementen van de beide vorige: man en vrouw zijn ongelijk, maar complementair. De typisch vrouwelijke eigenschappen (intuïtie, verzorgende aard, zachtheid, e.d.) maken haar uitermate geschikt voor de zeer belangrijk geachte gezinstaken. De maatschappij moet deze eigenschappen en gezinsoriëntatie waarderen, terwijl man en vrouw binnen het gezin een minder ongelijke positie moeten krijgen. Buiten het gezin (beroep, politiek, e.d.) heeft de vrouw niets te zoeken, dat is het domein van de man (Rousseau).
- Het marxistische waardenpatroon legt het accent op de gelijkheid van man en vrouw. Volgens de marxistische opvatting spruit de ongelijkheid tussen de leden van het gezin (man en vrouw, maar ook ouders en kinderen) voort uit de economische verhoudingen. In het gezin doet zich dezelfde meester - knecht verhouding voor als in de kapitalistische maatschappij. De gezinspositie van de vrouw maakt haar tot slaaf van de man. Met de overgang van de produktie-middelen in handen van de gemeenschap zal het gezin ophouden de economische basiseenheid van de maatschappij te zijn. Tal van gezinsfuncties zullen gemeenschapsfuncties moeten worden. Pas dan

zal de vrouw in staat zijn op grote schaal aan de arbeidswereld deel te nemen. Pas dan ook zal het gezin een samenlevingsverband van gelijkgerechtigde personen kunnen worden.

Het marxistische waardenpatroon heeft nooit uitdrukking gevonden in een vrouwenbeweging, hetgeen ook in strijd zou zijn geweest met de essentie van het marxisme. Hoewel men de doeleinden van het feminisme onderschreef, zag men deze eerder bereikt door de overgang van de produktiemiddelen naar de staat dan door specifiek op de vrouw gerichte actie. Deze zou toch leiden tot een bestending van de gezinsrol voor de vrouw en van de bestaande economische verhoudingen.

De vrouwenbeweging werd vooral gedragen door ongehuwde vrouwen uit de betere kringen. Het feminisme werd ongetwijfeld gedomineerd door de liberale ideologie. Wellicht dat daarom toen in 1919 eenmaal het kiesrecht voor vrouwen was verkregen, de feministische geluiden verstomden. Het feminisme heeft ertoe geleid dat de vrouwen rechten werden toegekend op het terrein van politiek (actief en passief kiesrecht), onderwijs, arbeid en geleidelijk ook binnen het huwelijk. Van deze rechten werd echter in beperkte mate en vooral door bepaalde categorieën vrouwen gebruik gemaakt. Het recht op arbeid werd vooral benut door de ongehuwde vrouwen en enkele beter opgeleide gehuwde vrouwen (en dan slechts op op "mannenmaat" gesneden voorwaarden en in de typisch "vrouwelijke" sectoren, zoals verpleging). Ook van het passief kiesrecht is door weinig vrouwen gebruik gemaakt. Men kan zeggen dat de door de liberale ideologie benadrukte formele rechten weliswaar in de tweede helft van de vorige eeuw en de eerste helft van de 20ste eeuw voor allen verkregen, maar slechts voor weinigen gematerialiseerd en ook door weinigen benut werden.

Het verdwijnen van het feminisme na 1919 betekende echter niet dat sindsdien geen verdere emancipatie meer plaats vond. In de periode na het feminisme vindt geleidelijke realisatie plaats van met name het "romantische" waardenpatroon. Deze emancipatie betrof dan ook vooral huwelijk en gezin, waarin de vrouw zich langzamerhand een gelijke positie aan die van de man wist te verwerven. Deze meer egalitaire verhouding kwam tot uiting in vrije partnerkeuze, de morele mogelijkheid van echtscheiding, gelijke zeggenschap in gezins-aangelegenheden, afkeuring van buitenechtelijk verkeer van de man. Deze gelijker wordende positie in gezin en huwelijk werd gereflecteerd in de wetgeving, bijvoorbeeld ten aanzien van de uitoefening van de ouderlijke macht in 1947.

Hoezeer het romantische waardenpatroon, in deze situatie van een gelijkere positie in huwelijk en gezin gaat domineren, blijkt uit het feit, dat Romme in 1937 een wetsontwerp kon indienen, waarin vrijwel alle arbeid door de gehuwde vrouw verboden werd. Het wetsontwerp werd overigens niet aangenomen.

3.3. Culturele ontwikkelingen vanaf het einde van de Tweede Wereldoorlog

3.3.1. Een nieuwe emancipatiebeweging

Vooraf in de jaren vijftig is er in ons land weinig discussie rond de positie van de vrouw, hetgeen onder meer blijkt uit het geringe aantal publicaties dat in die tijd over de vrouw is verschenen. Hoewel zij in de jaren zestig wel wat meer in de belangstelling komt te staan, breekt pas aan het eind van de jaren zestig (na 1968) een stroom van onderzoeken en geschriften los.

De artikelen "Het onbehagen bij de vrouw" van Joke Kool-Smit in de Gids van 1967 en de trilogie van Misset in Vrij Nederland "Leliën des Velds" zijn te beschouwen als de directe aanleiding tot de explosie van feminisme aan het eind van de jaren zestig. De genoemde artikelen brengen namelijk een schok te weeg bij een aantal hoog opgeleide vrouwen, die zich bezighouden met de problemen van de werkende gehuwde vrouw. Hun activiteiten leiden tot de oprichting van de actiegroep Man-Vrouw-Maatschappij (M.V.M.) in 1968.

De bezetting van het Maagdenhuis, een jaar nadien, doet de aan de bezetting deelnemende vrouwen ervaren, dat zij door hun mannelijke collega's nauwelijks serieus genomen worden.

"Koffie zetten en stencils draaien was hun aandeel in het gezamenlijke streven naar universitaire mondigheid" (7). Dit vormt de aanleiding tot de oprichting van de actiegroep Dolle Mina (D.M.). Terwijl M.V.M. veel vrouwen onder zijn leden telt met een academische opleiding, bestaat D.M. meer uit studenten en politiek links geëngageerde jongeren. De tactiek van beide groepen loopt nogal uiteen. Concentreert M.V.M. zich meer op studie in werkgroepen en op een enkele goed voorbereide actie, D.M. kenmerkt zich in het begin door ludieke acties, die bedoelen de aandacht van het publiek op de positie van de vrouw te vestigen.

In het hernieuwde feminisme van na 1968 zijn de vraagstukken die aan de orde worden gesteld deels dezelfde als bij de eerste golf van feminisme, deels ook andere. Het recht op arbeid van de gehuwde vrouw krijgt grote aandacht. De arbeidspositie van zowel ongehuwde als gehuwde vrouwen vindt hernieuwde, kritische belangstelling. Nieuwe punten zijn het recht van de vrouw op abortus, en de afkeuring van het gebruik van de vrouw als sex-object en -symbool in reclame en missverkiezingen. De rol die de vrouw in de reclamespots voor radio en televisie toebedeeld krijgt, wordt met name kritisch doorgelicht door de acties van de Rooie Vrouwen, een feministische groepering binnen de vrouwenbond van de Partij van de Arbeid, ontstaan na M.V.M. en Dolle Mina. Niet alleen worden gelijke rechten van vrouwen en mannen bepleit, maar ook een gelijk aandeel in de maatschappelijke plichten (dienstplicht/arbeidsplicht) wordt aan de orde gesteld. Geheel nieuw is de binnen de bestaande maatschappelijke orde ter discussie gestelde beroeps- en gezinsrol van de man, evenals de naar voren gebrachte structurering van de samenleving op basis van de "vrouwelijke" cultuur.

3.3.2. Huidige waardenpatronen ten aanzien van de positie van de vrouw

Na het hernieuwde feminisme van de jaren zeventig kunnen wij een vijftal waardenpatronen met betrekking tot de positie van de vrouw onderscheiden. Deze waardenpatronen zijn voor een deel identiek aan de patronen die al in de vorige eeuw bestonden. Toch zijn er nuanceringen en duidelijke accentverschuivingen te constateren.

Het waardenpatroon A

Kenmerkend voor dit waardenpatroon is dat man en vrouw als complementair worden beschouwd: typerend voor de vrouw is het "koesterend zorgend bezig zijn", voor de man het "veroverend in de wereld staan". De taak van de vrouw ligt dan ook bij uitstek in het gezin en in de zorg voor man en kinderen. Zij ontleent zelfbewustzijn aan het moeder en echtgenote zijn. Het gehuwd zijn is voor de vrouw van groot belang. De ongehuwde vrouw kan aan haar eigenlijke bestemming van echtgenote en moeder niet beantwoorden. Voor alles moet het gezin gehandhaafd worden als vluchthaven binnen een maatschappij die gekenmerkt wordt door onpersoonlijkheid, hardheid en zakelijkheid. Van een overdracht van gezinsfuncties naar de maatschappij kan geen sprake zijn, daar verondersteld wordt dat de typisch vrouwelijke eigenschappen dan niet meer tot hun recht zullen komen en het gezin daarmee zijn vitale functies zal verliezen.

Het waardenpatroon B

In dit waardenpatroon blijft de gezinsrol weliswaar aan de vrouw voorbehouden, maar voorzover de gezinstaat het mogelijk maakt, behoort de vrouw gelijke mogelijkheden te hebben als de man om deel te nemen aan het maatschappelijk leven, met name aan de arbeid. De man behoort de kostwinning te verzorgen.

Centraal in dit waardenpatroon staat, dat de achterstanden van de vrouw ten opzichte van de man moeten worden ingehaald. De norm voor de in dit patroon vervatte sociale gelijkheid tussen man en vrouw is de positie van de man. Zijn positie vormt het emancipatie-ideaal van de vrouw.

Om de aldus gedefinieerde gelijkwaardigheid tot stand te brengen, worden verschillende meer concrete doeleinden nagestreefd. Alle zijn gericht op opheffing van de belemmeringen, die er voor vrouwen bestaan om een met de man vergelijkbare positie in te nemen. Te denken valt aan: gelijk loon voor vrouwen en mannen, gelijke promotiekansen, kindercentra, part-time banen, bij- en omscholing, openingstijden van winkels, schoolkeuze gericht op beroepsmogelijkheden (8). Aldus wordt de deelneming van de vrouw aan het arbeidsbestel mogelijk door middel van voorzieningen die de gezinsrol van de vrouw tot op zekere hoogte minimaliseren, en haar mogelijkheden voor arbeidsparticipatie maximaliseren. In de eerste jaren van haar bestaan heeft M.V.M. de aan dit waardenpatroon ontleende doeleinden voor het grootste gedeelte voorgestaan (9).

Dit patroon bevat elementen van de patronen A en C.

Het waardenpatroon C

In dit patroon wordt uitgegaan van een absolute sociale gelijkheid van man en vrouw, zowel in als buiten het gezin. Naast een verandering van de traditionele rol van de vrouw, is een andere opvatting van de rol van de man noodzakelijk. Daarom wordt de van oudsher hoge waardering van bepaalde facetten van de mannenrol (hard werken, prestatie, carrière maken) ter discussie gesteld. Er wordt gestreefd naar een voor man en vrouw gelijke rol, die in geïntegreerde vorm kenmerken draagt van de huidige rollen van zowel de man als de vrouw (10). Kenmerkend voor dit waardenpatroon is de zelfstandigheid van de (gehuwde) vrouw. Zij moet haar eigen leven kunnen inrichten en dient daartoe economisch en sociaal onafhankelijk te zijn. Het recht op arbeid van de gehuwde vrouw is in dit waardenpatroon een geaccepteerd uitgangspunt. Of men ook de plicht tot arbeid voorstaat wordt echter door de voorstanders niet expliciet gemaakt.

Om genoemde waarden te realiseren bepleit men het in onderling overleg verdelen van de zorg voor het gezin, waarbij de vrouw of de man dan wel vrouw en man gezamenlijk deze taak kunnen verrichten. In principe hebben man en vrouw een gelijk aandeel in de opvoeding en zal de man bij echtscheiding a priori niet minder vaak de kinderen toegewezen krijgen. In de opvoeding wordt een volstrekt gelijke bejegening van jongens en meisjes voorgestaan. Er dienen voor vrouwen en mannen part-time banen gecreëerd te worden en verder dient naar een algehele verkorting van werktijd gestreefd te worden.

Dit waardenpatroon gaat veelal samen met een kritische stellingname ten opzichte van een maatschappij waarin prestatie en produktie centraal staan, men legt dan een sterke nadruk op milieubehoud en het doorbreken van de consumptiespiraal. Dit waardenpatroon wordt in toenemende mate door de actiegroep M.V.M. voorgestaan.

Het waardenpatroon D

In het waardenpatroon D worden man en vrouw aan elkaar gelijk geacht, maar hun gelijkheid kan niet gerealiseerd worden in een kapitalistische maatschappij. In een dergelijke maatschappij is de positie van de vrouw gebonden aan het gezin, waar zij de verzorgende arbeid moet verrichten om de man zijn positie in het produktieproces - dat zo is georganiseerd dat zo min mogelijk concessies aan buiten de produktie gelegen doeleinden behoeven te worden gedaan - te kunnen doen vervullen. Er is sprake van een economische en sexuele onderdrukking van de vrouw, die beide een onderdeel vormen van de algehele onderdrukking van de niet-bezitters. Een werkelijke bevrijding van de vrouw is alleen mogelijk in een socialistische maatschappij met sociale gelijkheid van ieder mens en een rechtvaardige verdeling van macht en goederen. Een dergelijke samenleving kan niet tot stand komen zonder socialisatie van de produktiemiddelen. De solidariteit met de onderdrukten is een belangrijke waarde. In de eerste plaats gaat het om de onderdrukke vrouwen uit de laagste klassen, daarnaast om solidariteit met andere onderdrukke groeperingen, zoals de arbeiders.

Eén van de doeleinden die aan dit waardenpatroon ontleend wordt ten einde de vrouw en de man een gelijke plaats in de samenleving te kunnen geven, is een systeem van collectieve voorzieningen ten behoeve van de primaire groep (wasserijen, kindercentra, restaurants).

Het waardenpatroon D wordt op het ogenblik in Nederland vooral vertolkt door de actiegroep Dolle Mina. In 1971 werd op het tweede landelijke congres van Dolle Mina besloten, dat de meest fundamentele tegenstellingen niet zijn die tussen mannen en vrouwen, maar die tussen de sociale klassen (11).

Het waardenpatroon E

Terwijl de voorgaande waardenpatronen zowel door vrouwen als door mannen worden aangehangen, wordt het waardenpatroon E voornamelijk door vrouwen voorgestaan. In dit waardenpatroon wordt een samenleving nagestreefd waarin de thans maatschappelijk ondergeschikte vrouwelijke eigenschappen domineren. In de huidige (mannen)cultuur worden de typisch vrouwelijke eigenschappen als sensitiviteit, emotionaliteit, coöperatiegezindheid en creativiteit onderdrukt in tegenstelling tot de zogenaamde mannelijke eigenschappen als koelheid, rationaliteit, intellectualisme en ongevoeligheid (12). De aanhangsters van dit waardenpatroon staan een opheffing van het patriërchaat voor, in plaats waarvan een nieuwe cultuur moet worden geschapen, waarin de genoemde vrouwelijke eigenschappen als waarden centraal staan (13). Noodzakelijk hiervoor is een afwijzing van de door mannen gestructureerde en overheerste maatschappij. Naast anti-man, is men anti-structuur en anti-macht, hetgeen een reactie is op de hiërarchische opbouw van de mannenmaatschappij. In praatgroepen, die uitsluitend uit vrouwen bestaan, probeert men de identiteit van het vrouw-zijn te vinden. In deze praatgroepen staan centraal de persoonlijke bewustwording, de herwaardering van het "ik" en de onafhankelijke relaties met medevrouwen (14). De deelnemers van de praatgroepen leggen zich toe op het concretiseren van hun ideeën hoe relaties tussen mensen eigenlijk zouden moeten zijn en concretiseren dit voor vrouwen onder elkaar. Een deel van deze "radicaal"- of "existentieel"-feministen noemt zich homoseksueel, wat opgevat kan worden als een consequentie van de afwijking van de man. Uit dit patroon van normen en waarden rond de positie van de vrouw, vloeit voort dat de aanhangsters zich afscheiden van de mannenmaatschappij en het isolement zoeken. Zo streven enkelen van hen bijvoorbeeld naar een vrouwenuniversiteit. Zij concentreren zich in vrouwenpraatgroepen en vrouwenhuizen. Deze vrouwenpraatgroepen zijn in 1972 afgescheiden van D.M. en M.V.M. Vertegenwoordigers van dit waardenpatroon E worden gevonden in groepen als Paarse September en Groep 7152.

3.3.3. Het veranderingsproces

Algemeen

Aan het begin van de jaren vijftig is er een grote rust ten aanzien van de positie van de vrouw. Het feminisme van het begin van de 20ste eeuw is lang verdwenen en er zijn geen duidelijk aanwijsbare groepen die bijvoorbeeld een taak van de vrouwen buiten het gezin actief voorstaan.

Het zeer geringe aantal publicaties en geschriften met als thema de positie van de vrouw wijst erop, dat de positie van de vrouw in de jaren vijftig in feite niet meer ter discussie staat. Men zou hieruit kunnen afleiden, dat de vrouw volgens de dan geaccepteerde waarden geëmancipeerd werd geacht.

Wanneer in het volgende gedeelte enkele publicaties uit de jaren vijftig en begin zestig expliciet aan de orde worden gesteld, dan dient in het oog gehouden te worden dat deze publicaties geen onderdeel vormen van een reeks van geschriften, maar dat het slechts eenlingen betreft. In sommige van deze publicaties wordt de positie van de vrouw ook maar zijdelings of indirect aan de orde gesteld. Is het geringe aantal publicaties indicatief voor het niet-controversiële karakter van de toenmalige positie van de vrouw, de inhoud van deze weinige publicaties kan niettemin belangrijke informatie geven over die positie.

In de brochure "Arbeid van de gehuwde vrouw buiten haar gezin", die in 1951 uitgegeven is door het (Katholieke) Centrum voor Staatkundige vorming (15), staat vermeld "De plicht tot arbeid en het recht om te arbeiden van de vrouw wordt door haar huwelijk primair gericht op de arbeid in haar gezin". Ook wordt gesproken over een arbeidsverdeling, gebaseerd op een natuurwet, die inhoudt dat in een huwelijk de man de arbeid verricht waarmee de kost verdiend wordt, terwijl de vrouw zich belast met de huishoudelijke arbeid en de verzorging van het gezin. Gaat het in deze brochure in het bijzonder over de gehuwde vrouw, in een ander geschrift wordt aandacht besteed aan de positie van de vrouw in het algemeen. In de openingsrede van een in 1951 gehouden congres over "De Vrouw in het Bedrijf" wordt gezegd dat "hoewel de arbeid der vrouw allermint te beschouwen is als een noodzakelijk kwaad", deze arbeid gezien wordt als een gelukkige vulling van de jaren tussen de school en het huwelijk (16). Wat denken de vrouwen zelf over hun positie in de samenleving in het begin van de jaren vijftig? Er is een enkele publicatie, die ons hierop wat meer zicht geeft. In 1951 wordt door het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging in Nederland een prijsvraag uitgeschreven inzake de drie levenswegen der vrouw (17). De opstellers van de prijsvraag zetten uiteen dat de vrouw van 1951 tussen drie levenswegen kan kiezen. De eerste weg is dat de vrouwen een groter aandeel nemen in het openbare leven: plaatselijk, landelijk, inter-

nationaal. De tweede weg is die van invloed in de eigen omgeving: "een sfeer van ontspanning om zich heen scheppen, waardoor de dravende en dolende mensheid weer op adem kan komen". De derde weg is dat de vrouw haar vermogen gebruikt om de man te brengen tot de hoogste ontplooiing van zijn wezen. Van de 982 inzendsters, een waarschijnlijk uiterst selecte en bewuste groep, kiest 55% voor weg 2 en 3 of voor een combinatie van beide wegen. Slechts 15% kiest voor weg 1 of voor een combinatie van weg 1 en weg 2. Een 30% van de inzendsters laat voorkeur blijken voor alle drie wegen tegelijkertijd. Uit deze resultaten komt naar voren, dat toch ook een meerderheid van deze selecte groep inzendsters meent dat de vrouw zich in het gezin verdienstelijk behoort te maken.

Achtereenvolgens wordt nu de ontwikkeling in opvattingen van de politieke partijen, de kerk, het bedrijfsleven, de overheid en het publiek nagegaan.

De politieke partijen

Uit de studie van Zwart, die de verkiezings- en beginselprogramma's van politieke partijen van 1936/1937 tot 1966/1967 analyseerde (18), blijkt dat er in het begin van de jaren vijftig met betrekking tot de plaats van de vrouw in de samenleving een verschil bestaat tussen de confessionele partijen (K.V.P., C.H.U., A.R.P.) enerzijds en de V.V.D. en de P.v.d.A. anderzijds. Eenzelfde verschil is te constateren met betrekking tot de huwelijkswetgeving en de geboorteregeling. Het verschil bestaat onder meer daarin, dat de confessionele partijen dan zeer gereserveerd staan tegenover het buitenshuis werken van de gehuwde vrouw, terwijl de V.V.D. het recht op arbeid van de gehuwde vrouw erkent en ook de P.v.d.A. zich hierover in 1952 positief uitspreekt.

Vanaf het eind van de jaren vijftig komen er ook in het confessionele kamp andere zienswijzen naar voren. Zo is het in 1963 in de K.V.P. in principe aanvaard dat de gehuwde vrouw naast haar gezinstak nog een beroep uitoefent. Overeenkomstige verschuivingen doen zich voor in de opvattingen over de huwelijkswetgeving en de geboorteregeling. Tot het midden van de jaren vijftig is er een duidelijk verschil tussen confessionele en niet-confessionele partijen, gedurende de daarop volgende jaren wordt de tegenstelling minder pregnant (19). In de tweede helft van de jaren zestig is in beginsel het recht op arbeid van de gehuwde vrouw door de grotere politieke partijen geaccepteerd.

De analyse die Den Bandt heeft gemaakt van de partij- en verkiezingsprogramma's uit 1967 en 1971 is interessant, omdat in deze periode het feminisme opleeft (20). In het algemeen kan gezegd worden dat er in 1971 door meer partijen meer aandacht geschonken wordt aan de positie van de vrouw dan in 1967. Betere opleiding voor vrouwen en meisjes wordt bijvoorbeeld in 1967 slechts door twee partijen in hun programma opgenomen, in 1971 door zeven partijen. In 1967 wordt

slechts door één partij gepleit voor verbetering van de positie van de werkende vrouw in het algemeen, in 1971 door drie partijen. Wat de gehuwde vrouw betreft, is in 1967 slechts één partij (D'66) voor het bevorderen van haar deelneming aan het arbeidsproces. In 1971 wordt door maar liefst vijf partijen aandacht aan dit onderwerp besteed, waarvan door één partij (G.P.V.) in negatieve zin. Deze verhoogde aandacht voor de buitenshuis werkende gehuwde vrouw blijkt ook hieruit, dat in 1971 drie partijen pleiten voor het bevorderen van de mogelijkheden voor part-time werk en zeven partijen voor het bevorderen van het totstandkomen van crèches en peuteropvang, terwijl deze beide onderwerpen in 1967 in geen der verkiezingsprogramma's zijn opgenomen. Ook de herziening van de belastingwetgeving met betrekking tot de buitenshuis werkende gehuwde vrouw wordt in 1971 door bijna alle partijen, n.l. 9, nagestreefd, terwijl in 1967 dit punt door slechts twee partijen wordt vermeld. Het waardenpatroon A is voor de meeste partijen niet meer richtinggevend, daarentegen lijkt het waardenpatroon B bij de meeste politieke partijen op verbaal niveau aanwezig. In hoeverre dit waardenpatroon bij de diverse partijen ook richtinggevend is voor het handelen moet blijken uit de opstelling en het stemgedrag van de partijen in de Tweede Kamer. In verschillende gevallen hebben de vrouwelijke leden van diverse fracties vragen gesteld, maar er is recent slechts één cruciaal punt aan de orde geweest. In de discussies over het Ontwerp Algemene Arbeidsongeschiktheidswet is in de Tweede Kamer een amendement aanvaard met de strekking gehuwde werkende vrouwen een zelfstandig recht op uitkering te geven. Hieraan lag tevens de bedoeling ten grondslag te werken naar een individualisering van het sociale verzekeringsstelsel. Tegen het amendement stemden slechts enkele partijen. DS'70, P.S.P. en P.P.R. stemden tegen omdat zij tegen uitgestelde uitvoering waren. Deze opstelling valt eerder in het C- dan in het B-patroon.

De kerken en andere levensbeschouwelijke groeperingen

Werden hiervoor al enkele geluiden uit katholieke kring uit het begin der vijftiger jaren weergegeven, het herderlijk schrijven uit 1952 van de Generale Synode van de Hervormde Kerk over het huwelijk (21) geeft enig zicht op de leer van de Hervormde Kerk. Hoewel in het geschrift geen speciale paragraaf gewijd is aan positie of taak van de vrouw, blijkt uit verschillende gedeelten (bijvoorbeeld man en vrouw in het huwelijk) dat de primaire taak van de gehuwde vrouw in het gezin ligt. Alleen als er tijd over is kan zij zich gaan richten op het maatschappelijk gebeuren. Zeer duidelijk komt in dit geschrift naar voren dat het de verantwoordelijkheid van de ouders is om de gezinsgrootte te bepalen en dat het niet aangaat een beroep op de "natuurlijke gang van zaken te doen". Ten aanzien van het ongehuwd zijn wordt opgemerkt dat het huwelijk niet de enige weg is om onze levensbestemming te bereiken. De ongehuwde vrouw kan zichzelf geheel wijden aan het haar opgedragen werk, hoewel haar het "soms vurig begeerde moederschap" niet ten deel valt. Verder wordt gepleit

voor een herziening van de rechtspositie van de gehuwde vrouw in het huwelijksrecht en voor verandering van de echtscheidingswetgeving.

In de jaren vijftig wordt van niet-kerkelijke zijde een ander geluid gehoord omtrent de plaats van de vrouw in het gezin.

De Nederlandse Vereniging voor Sexuele Hervorming, opgericht in 1946, ademt een geest die gericht is op zelfontplooiing van mannen en vrouwen waarbij een positieve beleving van de seksualiteit onmisbaar is. Kooy komt in een uitvoerige studie tot de conclusie dat direct na de Tweede Wereldoorlog de kloof, die gaapt tussen de leer van de invloedrijkste kerken inzake seksualiteit, huwelijk en gezin en die van de (inmiddels sterk geradicaliseerde) sexuele hervormingsbeweging dienaangaande volstrekt onoverbrugbaar lijkt geworden (22). Het geheel van waarden en normen van de N.V.S.H. (een klein deel van gesecculariseerd Nederland) is er één van acceptatie van seksualiteit als zodanig, terwijl huwelijk en gezin gewaardeerd dienen te worden vanuit het gezichtspunt van het geluk dat zij aan individuen vermogen te verschaffen. Het geheel van waarden en normen van de kerken is een sexueel repressieve, waarbij huwelijk en gezin in zichzelf en daarmee voor de echtelieden zegenrijk zijn. Kooy wijst erop, dat deze tegenstelling tussen kerkelijk en niet-kerkelijk Nederland ten aanzien van huwelijk en gezin, en daarmee ten aanzien van de positie van de vrouw, uit het begin van de jaren vijftig niet blijft bestaan. Hoewel er van een zekere verschuiving in het denken binnen de kerken tot het begin van de jaren zestig nog niet zoveel te merken is, beginnen de opvattingen omtrent de positie van de vrouw uiteen te lopen. Dit wordt geïllustreerd met twee voorbeelden. De gereformeerde predikant Rinzema schrijft in 1964 in een boekje dat bestemd is voor "gewone mensen" (23) "In principe bestaat tegen deze vorm van arbeid (beroepsarbeid door de gehuwde vrouw) ons inziens geen bezwaar Haar (gehuwde vrouw) eerste taak bestaat uit de verzorging van haar woning en haar gezin.

Daarom kan zij slechts beroepsarbeid buiten haar woning vervullen, indien het gezin geen noemenswaardige nadelen ondervindt".

De psychiater Trimbos schrijft in 1962 in een bundel, die uitgegeven wordt ter gelegenheid van het 10-jarig bestaan van het Katholiek Bureau voor Geestelijke Gezondheidszorg, aanmerkelijk positiever over het buitenshuis werken van de gehuwde vrouw (24). Hij verwacht een "vervrouwelijking" van de samenleving wanneer meer gehuwde vrouwen in het werksmilieu participeren. Deze vervrouwelijking zal een weldadige invloed hebben; op de gehuwde vrouw zal (gelukkig) in toenemende mate een beroep gedaan worden tot een actieve participatie aan het maatschappelijk gebeuren. Dergelijke opvattingen waren beslist geen gemeengoed. Toch zijn ze te zien als vroege uitingen van een later algemene verandering in denken binnen de kerken. Bij een sterkere aandacht voor het hier-en-nu komt de verantwoordelijkheid van de individuele mens meer centraal te staan. In dit proces van heroriëntatie binnen de kerken vindt dan ook een herwaardering van de opvattingen ten aanzien van huwelijk en gezin plaats en

daarmee verbonden een verandering in opvattingen ten aanzien van de positie van de vrouw. De publicaties "Mensen hebben mensen nodig" geschreven voor de Synode van de Hervormde Kerk en uitgegeven in 1972, alsmede het rapport "Huwelijk en gezin" geschreven voor het Pastoraal Concilie van de Nederlandse Kerkprovincie in 1968, getuigen van deze veranderende opvattingen (25).

Aan het begin van de jaren zeventig kan zich dan binnen de kerken een leer geldend maken naast en tegenover de traditionele leer. Deze nieuwe leer indiceert ten aanzien van seksualiteit, huwelijk en gezin in grote lijnen een geheel van waarden en normen, dat ook relevant voor de buitenkerkelijken is, aldus meent Kooy (26).

Het bedrijfsleven

In eerste instantie doelen wij hiermee op het georganiseerde bedrijfsleven, dat wil zeggen de organisaties van werknemers en van werkgevers. Dat zij onder één hoofd worden behandeld, komt omdat zij zich verschillende malen gezamenlijk hebben uitgesproken over de arbeidspositie van de vrouw. Deze eensgezindheid is wellicht indicatief voor de zeker vóór de emancipatiegolf weinig strijdbare houding van de vakbeweging, terwijl er toch aan de arbeidspositie van de vrouw wel het één en ander te verbeteren viel.

De vakbeweging heeft van oudsher in het teken gestaan van de strijd tegen het noodgedwongen moeten werken van de gehuwde vrouw en weinig oog gehad voor de belangen van de ongehuwde vrouw. Daar staat tegenover dat de belangstelling van de vrouw voor de vakvereniging ook maar gering was. En hoewel die belangstelling thans groeit, is hij nog niet overweldigend. In 1972 vormen de vrouwen slechts 5,5% van alle bij de drie vakcentrales aangesloten werknemers. In 1974 is 14% van alle werkende vrouwen op één of andere wijze georganiseerd, waarvan 8% bij N.V.V., N.K.V. en C.N.V. (27). Het percentage vrouwelijke leden van het N.V.V. bedraagt in 1975 9,8 na decennia lang rond de 5 te hebben geschommeld. De houding ten opzichte van het werken van de gehuwde vrouw wijzigt zich in de loop der jaren. In het begin van de jaren vijftig wordt de positie van de vrouw alleen aangeroerd, als gepleit wordt voor een hoger loon voor de man om de arbeid van zijn vrouw overbodig te maken. In een rapport van de Katholieke Arbeiders Vrouwenbeweging uit 1957 wordt vastgehouden aan de "primaire plicht" in het gezin van de vrouwen, terwijl ook het argument van "broodroof" van de man een reden kan zijn om de beroepsarbeid van de vrouw te beperken (28). Het C.N.V. heeft tot 1958 in zijn sociaal-politiek programma staan, dat beroepsarbeid van de gehuwde vrouw moet worden tegengegaan. In dat jaar verdwijnt deze bepaling geruisloos. Het N.V.V. heeft zich nooit negatief opgesteld tegen arbeid door gehuwde vrouwen. Een N.K.V.-rapport uit 1967 is positief, onder beding dat de zogenaamde kernfuncties van het gezin niet aangetast worden; crèches e.d. zijn geen aanvaardbare alternatieven voor de moederlijke zorg; het gaan werken is een zaak van eigen verantwoordelijkheid; part-time functies verdienen de voorkeur boven full-time functies (29). Hieraan waren twee rapporten voorafgegaan waarin

werkgevers en werknemers zich gezamenlijk uitspraken, in 1962 en in 1966. Het eerste getuigt van de grote belangstelling van het bedrijfsleven voor het vraagstuk van de buitenshuis werkende gehuwde vrouw. De bereidheid om gehuwde vrouwen in dienst te nemen blijkt echter niet onverdeeld aanwezig te zijn. In de samenvatting wordt, gesteld, dat de onderneming het recht behoudt van tewerkstelling van de gehuwde vrouw af te zien, als men dat om redenen van personeelsbeleid noodzakelijk acht (30). Het rapport uit 1966 is een S.E.R.-advies (31): In dit advies wordt gesteld dat het recht op arbeid de vrouw evenzeer toekomt als de man. "De erkenning van dit recht alleen reeds, afgezien van de praktische overwegingen, dient ertoe te leiden dat belemmeringen om het uit te oefenen zo goed mogelijk worden weggenomen", aldus het S.E.R.-rapport. Echter in de volgende alinea wordt gerefereerd aan de traditionele rol van de vrouw wanneer gezegd wordt dat "aan de erkenning van dit recht, gegeven het feit dat vrouwen in het algemeen ook huishoudelijke en opvoedingstaken te vervullen hebben, generlei directe of indirecte verplichting om beroepsarbeid te vervullen verbonden kan worden" (32). In dit rapport zijn de sporen van twee verschillende waardenoriëntaties te ontdekken. Enerzijds wordt wel het recht op arbeid van de vrouw erkend, maar anderzijds wordt ervan uitgegaan dat de vrouw in het algemeen ook huishoudelijke en opvoedingstaken te vervullen heeft, zodat zij geen verplichting heeft om beroepsarbeid te verrichten. Het bestaan van twee waardenoriëntaties met betrekking tot de vrouw blijkt ook uit het standpunt van de Raad dat "zoveel mogelijk gestreefd moet worden naar een integratie van nieuwe ontwikkelingen en oude nog levende waarden en gedragspatronen" (33).

"De inschakeling van gehuwde vrouwelijke arbeidskrachten in het productieproces zou zoveel mogelijk gepaard dienen te gaan met bescherming van het gezin als maatschappelijke eenheid". Niettemin, wanneer er bij de vrouwelijke bevolking sprake is van een toenemende belangstelling voor arbeid buitenshuis, moeten een aantal omstandigheden die de mogelijkheid tot het aanvaarden van een werkkring buitenshuis beïnvloeden, zodanig worden aangepast, dat deze geen belemmering daartoe kunnen vormen. Een groot aantal suggesties wordt gedaan, speciaal met betrekking tot de gehuwde vrouw, bijvoorbeeld betreffende (her)scholing, belasting, ontslagrecht, openingstijden van winkels en openbare diensten, beloning, part-time arbeid. Een in 1973 uitgebracht S.E.R.-advies, dat onder het hoofd Overheid nader ter sprake komt, toont een voortgezette ontwikkeling. Het waardenpatroon B vindt daarin verdere concretisering, terwijl ook elementen van het C-patroon zijn te herkennen. In het actieprogramma uit 1963 van N.V.V. en K.A.B. komen als doelstellingen voor gelijke beloning voor mannen en vrouwen voor gelijkwaardige arbeid, gelijkberechtiging van de vrouw in het arbeidsproces, onder andere door de openstelling van het leerlingstelsel en het vakonderwijs in het algemeen voor vrouwen, gelijktrekking van primaire en secundaire arbeidsvoorwaarden, het scheppen van gelijke promotiemogelijkheden, uitsluiting van huwelijk als reden voor ontslag, etc. In het actieprogramma van N.V.V., N.K.V. en C.N.V. van 1967 wordt bovendien een

ontslagverbod gedurende zwangerschap bepleit evenals een verlaging van de belastingdruk voor werkende gehuwde vrouwen. Al in 1955 stelt het N.V.V. de Commissie Vrouwenarbeid en in 1961 het Vrouwensecretariaat in. Ook hierin komen andere waarden tot uiting dan passen in het A-patroon.

Leven deze waarden enkel op verbaal niveau of geven zij richting aan het optreden van de vakbeweging? In 1969 werd aldus geoordeeld: "..... het zijn alle programmapunten waaraan op congressen regelmatig lippendienst wordt bewezen, maar men kan moeilijk zeggen dat de vakbeweging een felle, niet aflatende strijd voert voor de verwezenlijking. Er wordt hoogstens incidenteel aan gewerkt" (34). Sedertdien zijn er een aantal voorbeelden geweest van een actief optreden van de vakbeweging. Bijvoorbeeld bij het tot stand komen van de C.A.O. voor de metaalindustrie kwamen in 1975 werknemers en werkgevers, op instigatie van de eersten, een weduwnaarspensioen overeen. Dit betekent dat de positie van de vrouw in loondienst in dit opzicht gelijk is aan die van de man. De pensioenpremie die de vrouw betaalt geeft nu ook haar echtgenoot het recht op een uitkering in geval van overlijden van de vrouw, hetgeen in de meeste bedrijfstakken en bij de overheid niet het geval is.

De beide genoemde in 1962 en 1966 gezamenlijk met de vakbeweging opgestelde rapporten, doen vermoeden, dat de werkgevers in die tijd een positievere houding tegenover beroepsarbeid door de gehuwde vrouw innemen dan met name de confessionele vakbonden. De situatie op de arbeidsmarkt zal ongetwijfeld tot een dergelijke positieve houding hebben bijgedragen. Een analyse van de besluitvorming rond het interim-advies van de S.E.R. zou hier nader uitsluitsel kunnen geven. Overigens moet men hieruit niet afleiden dat de werkgevers ook bereid zijn de vrouwen op haar termen aan te stellen.

In het algemeen zijn de individuele werkgevers weinig geneigd organisatorische aanpassingen te maken zodat er meer werk in deeltijd verricht kan worden. Alleen enkele grote bedrijven gaan hiertoe over en sommige bedrijven die voornamelijk op vrouwelijk personeel zijn aangewezen. Het negatieve stereotype dat aanvankelijk bestaat van de werkende gehuwde vrouw (hoog verzuim, hoog verloop, weinig aandacht voor het werk) verdwijnt overigens in de loop van de jaren zestig.

Over de arbeidspositie van de vrouw in het algemeen hebben werkgevers zich collectief niet uitgelaten. Er zijn incidentele gevallen bekend van aandacht in de vorm van onderzoek (naar functies en promotiemogelijkheden van vrouwen), dat plaats vindt na het ontstaan van de emancipatiebeweging.

De overheid

Zo men al kan spreken van de opvattingen van de overheid dan blijken die onder meer uit de vigerende wetgeving en uit de pogingen om de bestaande wettelijke regelingen te wijzigen.

Er doen zich in de jaren vijftig twee opvallende wijzigingen in de wetgeving voor. In de eerste plaats wordt de gehuwde vrouw formeel

mondig verklaard door de in 1956 aanvaarde wet tot opheffing van de handelingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw. In de tweede plaats wordt in 1957 een einde gemaakt aan de jarenlange strijd over het ontslag van de huwende ambtenares. Met een krappe meerderheid wordt in de Tweede Kamer een motie aangenomen, waarvan de strekking is dat het niet op de weg van de Staat ligt de arbeid van de gehuwde vrouw te verbieden. In 1957 wordt door de Regering uitvoering aan deze motie gegeven (35).

Globaal gesproken wordt er in het overheidsbeleid in de jaren vijftig echter toch wel van uitgegaan, dat de taak van de gehuwde vrouw in het gezin ligt en dat de man beroepsarbeid verricht. Dit blijkt onder meer uit de inrichting van de Algemene Ouderdomswet, die in 1956 wordt ingevoerd. Volgens deze wet heeft de gehuwde vrouw, hoewel zij zelfstandig verzekerde is, in beginsel geen zelfstandig recht op ouderdomspensioen. De wetgever is ervan uitgegaan, dat de man kostwinner is en de vrouw zorg draagt voor het huishouden en de opvoeding van de kinderen. De vrouw is met betrekking tot de uitkering van ouderdomspensioen afhankelijk van de man (36). Het uitgangspunt dat de man kostwinner is, ligt ook ten grondslag aan de vigerende fiscale wetgeving in die periode.

Hoewel het overheidsbeleid in het begin van de jaren zestig in grote lijnen ongewijzigd blijft, begint zich een grotere betrokkenheid met de buitenshuis werkende vrouw af te tekenen. In 1962 vraagt de minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk advies aan de Gezinsraad over de problematiek die verbonden is aan de deelneming van gehuwde vrouwen aan het arbeidsproces.

In 1964 vraagt de staatssecretaris van Sociale Zaken en Volksgezondheid advies aan de Sociaal-Economische Raad over het arbeidsmarktbeleid, hetgeen leidt tot het eerder genoemde interim-advies (1966) over de beroepsarbeid van vrouwen.

In deze zelfde tijd worden bij enkele arbeidsbureaus proeven genomen met aparte afdelingen voor de bemiddeling in part-time arbeid en wordt er een onderzoek ingesteld naar de arbeidsreserve onder de gehuwde vrouwen (37).

De Gezinsraad stelt in zijn rapport, dat de vraag of een gehuwde vrouw beroepsarbeid zal verrichten tot de uitsluitende beslissingsbevoegdheden van man en vrouw behoort (38). Verder wordt gewezen op de belangrijke functie die de vrouw met uitsluitend gezinsverantwoordelijkheid in de samenleving uitoefent.

Aanbevolen wordt de vrijheid van de keuze een arbeidstaak buiten het gezinsverband te verrichten zo groot mogelijk te doen zijn. Gezien de verdere opmerkingen in dit rapport lijkt deze aanbeveling van de Gezinsraad eerder te wijzen naar een op dat moment slapende waarde, dan naar een latente of manifeste waarde, die richting geeft aan het handelen. In het rapport van de Gezinsraad wordt de traditionele gezinstaat voor de vrouw primair geacht. Naast en na haar gezinstaat kan de vrouw zich wijden aan het maatschappelijk gebeuren.

In deze periode wordt uitdrukkelijk gesteld, zowel in het rapport van de Gezinsraad als in dat van de S.E.R., dat het de eigen verantwoordelijkheid van het echtpaar is om uit het dilemma te geraken. Van overheidswege wordt niet de noodzaak ingezien om faciliteiten te verlenen of regelingen te creëren die het voor het echtpaar mogelijk maken deze verantwoordelijkheid en keuzevrijheid te effectueren.

Het beleid van de Nederlandse overheid in de periode van het kabinet Biesheuvel (1971-1972) inzake de deelneming van de vrouwen aan het arbeidsproces is door Swiebel (39) geanalyseerd. Deze regering treedt op in de periode van nieuw feministisch élan. Wij gaan voorbij aan de specifieke inhoud van het beleid en releveren alleen Swiebels conclusie dat dit beleid gebaseerd is op de traditionele rolverdeling tussen man en vrouw. Het wordt als vanzelfsprekend aangenomen dat de mannen een beroep uitoefenen en met de inkomsten uit die arbeid vrouw en kinderen onderhouden. Weliswaar wordt het recht op arbeid van de gehuwde vrouw erkend, maar van haar wordt verwacht dat zij in de eerste plaats "echtgenote, moeder en huisvrouw" is. Het is dan ook opvallend dat in de discussie rond de voorzieningen die in het bijzonder ten behoeve van werkende gehuwde vrouwen zouden moeten worden gecreëerd, men alleen geneigd is te denken aan die faciliteiten die erop gericht zijn het voor werkende vrouwen mogelijk te maken hun taken in het gezin te combineren met het werk buitenshuis. Er is dus wel een kentering in het overheidsbeleid te constateren vergeleken met het waardenpatroon A (het recht op arbeid buitenshuis van de gehuwde vrouw wordt immers erkend), een eventuele nieuwe gezinsrol van de man ligt vrijwel buiten de denkwereld van de overheid. Zover Swiebel. Toch acht in 1972 de minister van Sociale Zaken, Boersma, "een verandering nodig in het exclusieve en dwingende karakter van de traditionele opvattingen over de positie van de vrouw, haar aanleg en capaciteiten en in verband daarmee ook ten aanzien van die van de man".

De op overheidsniveau heersende ambivalentie blijkt uit de wel en niet genomen maatregelen. In een in 1973 uitgebracht S.E.R.-rapport wordt gesteld dat "er op langere termijn meer mogelijkheden zowel voor full-time als voor part-time werkzaamheden voor mannen en vrouwen zullen moeten komen, om man en vrouw werkelijk een gelijk recht op arbeid te kunnen bieden" (40).

In hetzelfde S.E.R.-rapport wordt een reeks aanbevelingen gedaan die de belemmeringen voor de gehuwde vrouw, om aan het arbeidsproces deel te nemen, moeten opheffen. Deze aanbevelingen zijn echter nog nauwelijks op beleidsniveau verwerkt, aldus Boesjes-Hommes (41). De genoemde reeks aanbevelingen van de S.E.R. zijn grotendeels ontleend aan het waardenpatroon B omtrent de positie van de vrouw en voor een deel ook aan het waardenpatroon C. Sommige aanbevelingen kunnen zowel aan patroon B als aan patroon C worden ontleend (bijvoorbeeld voldoende en toereikende kindercentra). Meer naar patroon C verwijst de aanbeveling voor het creëren van part-time banen voor vrouwen en mannen.

Van de genomen maatregelen kunnen worden genoemd:

- de ratificering van de conventie van de Internationale Arbeidsorganisatie inzake gelijke beloning van mannen en vrouwen in 1971. Het duurt nog drie jaar voordat de Wet gelijke beloning van mannen en vrouwen door de Tweede Kamer aanvaard wordt (1974);
- de invoering van de nieuwe tariefstructuur voor de inkomstenbelasting waarin man en vrouw afzonderlijk worden belast (1973) (overigens is deze regeling bedoeld om een rem op de arbeid buitenshuis weg te nemen en niet als een stimulans);
- in de sfeer van het arbeidsmarktbeleid wordt meer aandacht geschonken aan part-time bemiddeling. Aan de G.A.B.'s van de grote steden zijn daartoe aparte afdelingen verbonden. Ook op het terrein van de her- en bijscholing wordt meer aandacht aan de gehuwde vrouw gegeven;
- op de Rijksbegroting voor 1975 komt voor de eerste maal een subsidie voor kindercentra voor.

Beleidsvoornemens die op korte termijn zullen worden gerealiseerd:

- opheffen van het bestaand verbod op nachtarbeid voor vrouwen. Hierover is een adviesaanvraag naar de S.E.R. gezonden;
- invoeren van een wet die het verbod tot ontslag bij huwelijk en zwangerschap regelt. Een wetsontwerp hiertoe is in 1973 ingediend en op dit moment wel door de Tweede Kamer, maar nog niet door de Eerste Kamer aanvaard;
- wettelijke regeling met betrekking tot de kindercentra. Het ligt in de bedoeling om de kwaliteit van de kindercentra (leiders, aantal kinderen, gebouw) wettelijk te regelen. Er is een voorontwerp op de kindercentra gemaakt en ter advies aan diverse instellingen voorgelegd. De wijze van financiering van de kindercentra is evenwel niet in dit voorontwerp van wet opgenomen;
- het in grotere mate mogelijk maken van part-time werk bij de overheid, ook voor middelbare en hogere functies;
- het invoeren van een algemeen aanvullend pensioensysteem.

Er zijn weliswaar veel discriminerende restanten uit de wetgeving verdwenen of deze zullen binnen afzienbare tijd verdwijnen, maar aan een aantal vigerende wetten en regelingen ligt de traditionele rolverdeling tussen man en vrouw nog ten grondslag. Dit is zeer duidelijk het geval in de sociale wetgeving, zoals door Asscher-Vonk en Van den Heuvel recentelijk is aangetoond (42). Zo heeft bijvoorbeeld de gehuwde vrouw, als zij geen kostwinner is, geen recht op een uitkering krachtens de W.W.V., en in de A.W.W. wordt de man geen recht op een weduwnaarspensioen, in geval van overlijden van zijn vrouw, toegekend. In het ingediende ontwerp van Algemene Arbeidsongeschiktheidswet was de buitenshuis werkende vrouw in het geheel niet opgenomen. Er werd van uitgegaan dat haar echtgenoot wel voldoende inkomen geniet om bij eventuele arbeidsongeschiktheid in haar levensonderhoud te voorzien. Het eerder genoemde amendement, waarbij de werkende gehuwde vrouw wel een zelfstandig recht op uitkering

wordt verleend - zij het met ingang van uiterlijk 1 januari 1979 - is echter door de regering overgenomen. Ook de fiscale wetgeving gaat nog uit van de traditionele rolverdeling tussen man en vrouw, hetgeen onder meer blijkt uit het aanzienlijke verschil in belastingvrije voet voor de gehuwde man en de gehuwde vrouw. Samenvattend kan gezegd worden dat hoewel de overheid op diverse terreinen maatregelen neemt die de emancipatie beogen te bevorderen, en elementen uit waardenpatronen B en C bevatten, er op andere gebieden regelingen bestaan die de uit waardenpatroon A voortvloeiende rolverdeling bestendigen. Van een consistent emancipatiebeleid is nog geen sprake. De instelling, eind 1974, van de Nationale Adviescommissie Emancipatie, die tot taak heeft de regering te adviseren inzake het emancipatiebeleid, duidt echter op een erkenning door de huidige regering van de noodzaak van een dergelijk beleid. Welke inhoud men daarbij aan de emancipatie toekent, met andere woorden welk model van sociale gelijkheid de regering voor ogen staat, zal echter nog moeten blijken. In de troonrede van 1975 wordt een vijfjarenplan aangekondigd, waarmee men wil aansluiten op het wereldactieplan van de Verenigde Naties.

Het publiek

De opvattingen van de politieke partijen, de kerken, het bedrijfsleven en de overheid in de jaren vijftig en zestig ten aanzien van de positie van de vrouw, lopen in hun ontwikkeling niet sterk uiteen. Op een belangrijk punt zijn de opvattingen vrijwel gelijklopend: alle genoemde groeperingen zijn in die tijd van mening dat de arbeid van de gehuwde vrouw primair gericht behoort te zijn op haar gezin. Deze opvatting leeft ook bij de individuele mannen en vrouwen. Wanneer in de tweede helft van de zestiger jaren het recht op de arbeid buitenshuis van de vrouw langzamerhand erkend wordt, vindt men dat de gehuwde vrouw pas naast de primair voor haar rekening komende gezinstak een werkring buitenshuis kan aanvaarden. Dat betekent niet dat dit waardenpatroon in de verschillende bevolkingsgroepen in dezelfde mate wordt aangehangen. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de houding ten opzichte van geboorteregeling. Een afwijzing van geboorteregeling vormt doorgaans een indicatie voor een hoge waardering van het moederschap en past als zodanig in waardenpatroon A. Daarentegen behoeft een positieve houding tegenover geboorteregeling niet te wijzen op een hoge waardering of een acceptatie van bijvoorbeeld het buitenshuis werken van de gehuwde vrouw. Om deze reden kan een afwijzende houding tegenover geboorteregeling als indicatie van waardenpatroon A gelden. Terwijl in 1952, volgens een N.I.P.O.-enquête, 41% van alle ondervraagden van mening is dat het regelen van het kindertal uit zedelijk oogpunt niet mag, zijn de Rooms Katholieken en Gereformeerden in deze beduidend strenger (43) (respectievelijk 63% en 53% achten het ontoelaatbaar) dan de Nederlands Hervormden en de buitenkerkelijken (respectievelijk 34% en 15% achten het niet geoorloofd). Uit een in 1950 gehouden onderzoek naar

de opvattingen van ondertroude vrouwen omtrent hun toekomstige gezinsgrootte, blijkt ook een duidelijk verschil tussen enerzijds Rooms Katholieke en Gereformeerde vrouwen en anderzijds de vrouwen zonder kerkelijke gezindte (44). De eerstgenoemden wensen meer kinderen te krijgen en een groter deel hoopt ook zo spoedig mogelijk in het huwelijk kinderen te krijgen. De laatstgenoemden daarentegen verlangen minder kinderen en willen dat liefst niet zo spoedig mogelijk in het huwelijk.

Uit deze gegevens kan worden afgeleid dat het waardenpatroon A in het begin van de jaren vijftig zeker voor het Rooms Katholieke en Gereformeerde volksdeel gelding heeft. De Volkstellingen van 1947 en 1960 geven de volgende respectieve percentages voor de verdeling van de bevolking naar kerkelijke gezindte: R.K. 39%, 40%, N.H. 31%, 28%, Geref. 10%, 9%, overig 4%, 4% en geen 17%, 18% (45). Waar in beide jaren ongeveer 80% van de bevolking bij één van de grotere kerkgenootschappen aangesloten is, kerkgenootschappen die tot een vrij duidelijke stellingname komen ten aanzien van huwelijk en gezin en daarmee ook ten aanzien van de positie van de vrouw, rekent in 1947 17% en in 1960 18% zich tot de buitenkerkelijken. Gezien de nominale kerkelijkheid die in 1947 en zeker in 1960 van belang is, is dit percentage buitenkerkelijken een minimumraming van het volksdeel, waarvoor het gezag van de kerken nagenoeg geen gelding heeft. Juist onder een deel van deze groepering komen al in de jaren vijftig andere opvattingen omtrent de positie van de vrouw voor. Deze opvattingen zijn meer gericht op de zelfontplooiing van de vrouw en niet direct op haar plaats in het gezin. Dat deze opvattingen relatief belangrijker worden, komt ook naar voren uit de nogal spectaculaire groei van de N.V.S.H.-beweging, die deze opvattingen vertolkt (46).

Enigszins parallel loopt het verschil tussen de confessionele en niet-confessionele politieke partijen ten aanzien van de positie van de vrouw. In het voorgaande is vermeld dat in het begin van de jaren vijftig de opvattingen van de P.v.d.A. en de V.V.D. op dit punt nogal verschillen met die van de confessionele partijen. Ook de aanhang van deze partijen liep nogal uiteen. Bij de Tweede-Kamer-verkiezingen van 1952 werden op de P.v.d.A. 29% van de geldige stemmen uitgebracht, op de V.V.D. 9% en op de K.V.P., C.H.U. en A.R.P. tezamen 49% (47).

Het overgrote deel van de bevolking is in de jaren vijftig en zestig van mening dat de gehuwde vrouw in het gezin hoort. Dit geldt ook voor vele werkende moeders, zoals blijkt uit het onderzoek dat Schellekens-Ligthart in 1955 uitvoerde onder gehuwde vrouwen, met gezinsverantwoordelijkheid en een baan buitenshuis (48). Eén van haar conclusies is dat de huisvrouw, die een werkkring accepteert naar oplossingen zoekt voor de verzorging van het huishouden en de kinderen, die zoveel mogelijk de "normale situatie" van het gezin met een altijd aanwezig moeder benaderen. Uit deze zinsnede blijkt duidelijk welke norm ook door de vrouw zelf gehanteerd wordt: het gezin met de altijd aanwezige moeder.

Naast kerkelijke gezindte en politieke partijvoorkeur lijkt vooral de sociale laag sterk samen te hangen met de waarden en normen ten aanzien van de positie van de vrouw. Zo is blijkens een onderzoeksrapport van 1961 de houding van de echtgenoot tegenover het buitenshuis werken van de vrouw bij de arbeidsters voor een veel groter deel antipathiek dan bij de onderwijzeressen en vrouwen met hogere beroepen (49), terwijl uit ander onderzoek blijkt dat de bereidheid tot werken buitenshuis bij ongeschoolde vrouwen zelf het kleinst is (50). Het buitenshuis werken van de gehuwde vrouw indiceert niet altijd een ander waardenpatroon met betrekking tot de positie van de vrouw. Waarschijnlijk is het waardenpatroon in de lagere sociale lagen gekenmerkt door het centraal stellen van de plaats van de vrouw in het gezin. Een gedrag dat afwijkt van de van dit waardenpatroon deel uitmakende normen, wordt dan ook met antipathie bejegend. Daarbij zal ook het ontbreken van aantrekkelijke arbeid juist op de zeer lage niveaus een rol spelen. Wanneer men toch werkt is het dan ook niet zozeer vanwege een ontplooiingsdrang of positieve aspecten van het werk zelf, maar vooral vanwege harde economische noodzaak (51). Ook uit later verricht onderzoek blijkt een sterke samenhang tussen aangehangen waarden ten aanzien van de positie van de vrouw en sociaal milieu. Niet alleen blijken de vrouwen uit de lage sociale milieus weinig geporteerd voor arbeid buitenshuis, ook bij hun echtgenoten blijft de weerstand daartegen groot (52).

Resumerend kan gezegd worden dat in de jaren vijftig tot eind zestig het meest voorkomende waardenpatroon met betrekking tot de vrouw gekenmerkt is door de waarde dat man en vrouw complementair zijn en dat daarmee samenhangend de primaire taak van de vrouw in het gezin ligt. Alleen wanneer de overige gezinsleden er geen hinder van ondervinden kan de gehuwde vrouw activiteiten buitenshuis gaan verrichten. De ongehuwde vrouw kan zich wel volledig aan de beroepsarbeid wijden, maar zij krijgt dan niet dezelfde status als die van het hoog gewaardeerde moederschap. Dit "romantische" waardenpatroon is latent aanwezig in de samenleving van de jaren vijftig en zestig; een enkele keer, wanneer de bedoelde normen en waarden naar het gevoel van een groep of groepen bedreigd worden, worden zij manifest. In het gedrag functioneren deze waarden als vanzelfsprekende norm.

Uit dit alles kan worden afgeleid dat in deze periode de emancipatie van de vrouw feitelijk voltooid wordt geacht. (Het verdient opmerking dat in niet-confessionele kring en zeker in buitenkerkelijke milieus de boven vermelde normen en waarden omtrent de positie van de vrouw minder sterke geldingskracht hebben). Aanvankelijk worden incidentele afwijkingen van het als normatief omschreven gedrag alleen getolereerd. Later wordt het steeds meer een positief recht om naast de gezinstaat beroepsarbeid te verrichten.

Als het streven naar emancipatie eenmaal manifest wordt, komen nieuwe waarden in het geding vanuit groepen als Man-Vrouw-Maatschappij, Dolle Mina, Rooie Vrouwen. Onderzoekers gaan andere vragen stellen, helaas niet systematisch.

Met behulp van de resultaten van enige opinie-onderzoeken zal getracht worden inzicht in de recente houding van de Nederlandse bevolking te krijgen. Middendorp heeft de resultaten van diverse onderzoekingen, waarin naar opinies op het terrein van arbeid, huwelijk, gezin en sexualiteit gevraagd is gedurende de laatste tien jaar, geïnventariseerd en voor een deel aangevuld (53).

Het gaat in deze onderzoekingen om opvattingen van respondenten, die representatief zijn voor de Nederlandse bevolking van 21-65 jaar. Het blijkt dat zich in de periode 1965-1974 nogal sterke veranderingen in de opvattingen omtrent het buitenshuis werken van de gehuwde vrouw, bewuste kinderloosheid en omtrent echtscheiding en abortus hebben voorgedaan. Deze vier zaken zijn alle van belang met betrekking tot de veranderende positie van de vrouw. Opvattingen met betrekking tot het buitenshuis werken en echtscheiding kunnen een indicatie vormen voor een meer naar buiten gericht zijn van de vrouw en voor een meer zelfstandige positie van de vrouw in het huwelijk. Een positieve houding ten aanzien van bewuste kinderloosheid en abortus wijst op een afgenomen betekenis van de traditionele bestemming van de vrouw, het moederschap.

De opvattingen met betrekking tot het buitenshuis werken van de gehuwde vrouw zijn in deze periode aanzienlijk veranderd. Het buitenshuis werken van de gehuwde vrouw met schoolgaande kinderen wordt in 1965 door 82% van de ondervraagden bezwaarlijk gevonden, hetgeen in 1974 slechts voor 30% van de respondenten geldt. Daarentegen wordt het "aan te bevelen" of "niet bezwaarlijk" geacht door 18% in 1965 en door maar liefst 70% in 1974. Ook de opvattingen ten aanzien van bewuste kinderloosheid zijn sterk gewijzigd. Vond in 1965 nog 66% van de ondervraagden bewuste kinderloosheid, anders dan op medische gronden, onaanvaardbaar, in 1974 geldt dit voor maar 16% van de respondenten. Het gedeelte van de bevolking dat het bewust kiezen voor kinderloosheid kan billijken is in deze periode gestegen van 22% tot 65%. Met betrekking tot echtscheiding zijn voor 1974 geen gegevens bekend. In de vijfjarige periode 1965-1970 is het percentage van de volwassenen dat echtscheiding ontoelaatbaar acht, in het geval dat man en vrouw niet met elkaar kunnen opschieten en er kinderen thuis zijn, gedaald van 47% tot 12%. Het aantal dat in deze situatie echtscheiding beter vindt, steeg van 11% (1965) tot 39% (1970). De opvattingen van de bevolking ten aanzien van abortus provocatus zijn interessant, omdat deze kwestie door vooral Dolle Mina centraal is gesteld en mede daardoor sterk onder de aandacht van het publiek is gekomen. Ook ten aanzien daarvan is men toleranter geworden. In 1968 vindt 38% van de ondervraagden dat er geen omstandigheden zijn, waaronder abortus zou moeten worden toegestaan, hetgeen in 1974 nog maar door 15% van de volwassen bevolking wordt gezegd.

Een belangrijke vraag is of de toegenomen tolerantie ten aanzien van een maatschappelijke oriëntatie van de gehuwde vrouw implicaties heeft voor de rolverdeling tussen man en vrouw. Betekenen de geconstateerde veranderingen bijvoorbeeld dat men de man een belangrijke rol toekent in opvoeding en huishouden?

Verskillende recente onderzoeken tonen aan dat de opvattingen over de rolverdeling nauwelijks zijn gewijzigd. Een extern gedrag van de vrouw wordt toegestaan en zelfs van belang geacht, maar mag - volgens de meerderheid van de onderzochte personen - niet ten koste gaan van de opvoeding en het huishouden, die men als taken van de vrouw blijft beschouwen en mag geen implicaties hebben voor de positie van de man. Over deze zaken bestaat tussen mannen en vrouwen bovendien nauwelijks verschil in opvatting.

Hoewel meer werkende dan niet-werkende vrouwen opvattingen hebben die passen in waardenpatroon C, betreft het - hoewel hun aantal gestegen zal zijn - een minderheid. Wanneer men deze opvattingen heeft, betreft het vooral jongere vrouwen, en vrouwen met een hogere opleiding (54).

Het is onmogelijk om op basis van de recent gehouden onderzoeken exact aan te geven in welke mate welk waardenpatroon wordt aangehangen. De enquête-vragen zijn veelal niet specifiek genoeg, niet alle door ons onderscheiden waardenpatronen komen aan de orde, de representativiteit is vaak dubieus.

De verschillende onderzoeksresultaten interpreterend in zeer grove categorieën lijkt het waardenpatroon A sterk in betekenis afgenomen, terwijl B nu een dominante plaats inneemt. (Dit alles geldt op verbaal niveau). Ook de uit C voortvloeiende waarden hebben thans een waarneembare aanhang. Over de verspreiding van de beide andere waardenpatronen leveren de verschillende onderzoeken geen uitsluitsel. Waarschijnlijk zal de situatie voor mannen en vrouwen weinig verschillen. Er zijn aanwijzingen dat vrouwen iets minder vaak dan mannen het waardenpatroon A onderschrijven (55). Deze situatie leidt tot een aanzienlijk potentieel aanbod onder niet-werkende gehuwde vrouwen. Dit potentieel bestaat echter voor een groot deel uit vrouwen die alleen willen werken als dit niet ten koste gaat van hun gezinstaken (56). Hun echtgenoot zal daartoe weinig bijdragen. Anderzijds bestaat er onder de werkende gehuwde vrouwen nog een behoorlijk aantal, dat graag met werken zou willen ophouden. Deze vrouwen (vaak ongeschoolden) hangen waarden van A aan en ambiëren dus de exclusieve gezinsrol, maar moeten werken uit financiële noodzaak (57).

4. Recente veranderingen in de positie van de vrouw

Werd in het vorige hoofdstuk aandacht besteed aan de ontwikkelingen in waarden en normen ten aanzien van de positie van met name de gehuwde vrouw bij de bevolking en belangrijke meningsbeïnvloedende groeperingen, in dit hoofdstuk zal worden nagegaan hoe deze positie daadwerkelijk veranderde.

4.1. Opleiding

De laatste veertig jaar is het percentage van de 17-jarige vrouwen dat volledig dagonderwijs volgt sterk toegenomen. In de periode 1930-1971 is dit aandeel meer dan verviervoudigd (58). Het percentage mannen dat volledig dagonderwijs volgt steeg in deze periode in vrijwel dezelfde mate, zodat er in dit opzicht nog steeds een achterstand va. vrouwen ten opzichte van mannen bestaat. De laatste 10 à 15 jaar zijn de meisjes hun achterstand enigszins aan het inlopen, zij het dat dat slechts zeer langzaam gaat. Zo bedraagt de deelneming van jongens aan het volledig dagonderwijs in 1973/1974 20,1% meer dan in 1964/1965, voor meisjes is dit 21,9% meer (59). Waar de deelneming aan het volledig dagonderwijs bij jongens nog steeds veel hoger is dan bij meisjes (zie tabel 4.1.), zal het nog lange tijd duren eer de achterstand is ingelopen.

Tabel 4.1. Percentage mannen en vrouwen, dat deelneemt aan het volledig dagonderwijs in 1972.

Leeftijd	Mannen	Vrouwen
15	93	84
16	76	61
17	56	38
18	41	22
19	31	15
20	23	10
21	17	6
22	14	4
23	11	3
24	9	2
25	7	2

Bron: Statistisch Zakboek, C.B.S.; diverse jaargangen.

Dat vrouwen in het algemeen minder lang onderwijs volgen dan mannen blijkt ook uit het percentage dat geen verder onderwijs (volledig dagonderwijs + partieel onderwijs) meer volgt (zie tabel 4.2.).

Tabel 4.2. Percentage dat geen verder onderwijs volgt

	1958		1971	
	Mannen	Vrouwen	Mannen	Vrouwen
16 jaar	32	66	12	35
17 jaar	45	78	23	58
18 jaar	60	86	38	73

Bron: C.B.S. De Nederlandse Jeugd en haar onderwijs.

Hoewel vrouwen ook hierin achterliggen bij mannen, wordt het percentage vrouwen boven de leerplichtige leeftijd dat niet deelneemt aan verder onderwijs in de loop van de jaren wel kleiner.

Met betrekking tot de aard van het gevolgde onderwijs na het gewoon lager onderwijs doet zich in de laatste 15 jaren een verschuiving voor van het lager beroeps- naar het algemeen vormend onderwijs. Deze verschuiving heeft zich voor meisjes iets eerder voltrokken en tekent zich ook iets duidelijker af dan voor jongens. (In 1971 is de verhouding l.b.o.: a.v.o. voor jongens 38:61 en voor meisjes 36:63).

Tabel 4.3. geeft de schoolkeuze na het lager onderwijs in de loop van de periode 1936-1971 meer gedetailleerd weer. Ook uit deze tabel blijkt dat er de laatste jaren een toenemende voorkeur voor a.v.o. bestaat en een afnemende voor het lager beroepsonderwijs. Overigens moet ten aanzien van het lager beroepsonderwijs worden opgemerkt dat de meeste meisjes nog het l.h.n.o. kiezen, welke schoolsoort meer voorbereiding inhoudt op de latere gezinsrol dan op een beroepsrol.

Tabel 4.3. Uit het g.l.o. vertrekkende leerlingen, leerjaren 6 en hoger naar hun bestemming, 1936, 1956, 1966 en 1971.

bestemming	jongens				meisjes			
	1936	1956	1966	1971	1936	1956	1966	1971
v.g.l.o.	-	13	7	5*	-	15	9	5*
u.l.o.	22	30	30		19	33	35	
v.h.m.o.	8	15	20	61**	4	11	17	63**
beroepsonderw.	35	39	42	34	23	37	38	32
geen verdere registratie	35	2	1	0	54	5	0	0
Totaal	100	100	100	100	100	100	100	100

* l.e.a.o./l.a.v.o. en andere vormen

** brugklas m.a.v.o./h.a.v.o./v.w.o.

Bron: C.B.S.

Wanneer wij, gezien de toenemende voorkeur voor algemeen vormend onderwijs, aandacht schenken aan de abiturienten van het a.v.o., dan blijkt dat met name het verdere onderwijsgedrag van meisjes en jongens met een m.a.v.o.-4 diploma uiteenloopt. Het percentage meisjes met een m.a.v.o. diploma dat in 1971/1972 geen verder dagonderwijs meer volgt is duidelijk groter dan dat van jongens, namelijk 56% tegen 33%. Hierin zal de traditionele opvatting van de rol van de vrouw, namelijk dat zij geen verdere opleiding nodig heeft, waarschijnlijk doorwerken. Het verschil tussen jongens en meisjes ten aanzien van het volgen van verder dagonderwijs blijkt nagenoeg niet aanwezig te zijn bij de abiturienten van h.a.v.o. en v.w.o. opleidingen. Ook ten aanzien van de deelneming naar onderwijsniveau lopen vrouwen de achterstand enigszins in. Zo is de groei in deelneming aan het H.B.O. over de periode 1968-1974 voor mannen 8% en voor vrouwen 15%. Voor het wetenschappelijk onderwijs bedragen deze cijfers respectievelijk 5% en 21%. Daarbij dient dan wel bedacht te worden, dat het percentage mannelijke H.B.O.-studenten in 1974 62% en het overeenkomstige percentage vrouwelijke H.B.O.-studenten 38% is; bij het W.O. zijn de percentages 77% respectievelijk 23% (60). Overigens is het studierendement (dat is het percentage van de tot een bepaald onderwijstype toegelatenen dat het onderwijstype met succes doorloopt) van vrouwen, die een universitaire opleiding volgen, beduidend lager dan dat van mannen.

Tabel 4.4. Uitstroom uit het W.O. in procenten.

	1967		1968		1969		1970		1971	
	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V
zonder diploma	30,2	51,2	38,7	57,7	22,5	42,4	21,6	38,4	21,4	35
met diploma	69,8	48,9	61,3	42,3	77,5	57,6	78,4	61,6	78,6	65

Bron: Overgangen binnen het onderwijs en intrede in de maatschappij. Onderwijsmatrix, C.B.S.; 1972.

Het rendement van het a.v.o. is voor jongens en meisjes ongeveer gelijk. Voor het l.b.o. geldt dat het rendement van het l.t.o. (voornamelijk jongens) groter is dan dat van het l.h.n.o. (voornamelijk meisjes) en dat in het l.e.a.o. het rendement groter is bij jongens dan bij meisjes (61). Bovendien geldt dat van degenen die het volledig dagonderwijs verlaten relatief meer vrouwen dan mannen geen enkele vorm van onderwijs meer volgen. Dit geldt zowel voor degenen die het dagonderwijs met diploma als zonder diploma verlaten (62). Naast verschillen in deelneming, niveau en rendement van het volledig dagonderwijs komt de ongelijkheid tot uiting in verschillen in de keuze van schoolsoorten, richtingen en vakkenpakketten. Deze verschillen manifesteren zich op alle onderwijsniveaus. Het lager beroeps- onderwijs kan naar geslacht ingedeeld worden in drie groepen (zie tabel 4.5.):

- onderwijstypen, waaraan bijna uitsluitend door jongens deelgenomen wordt, namelijk het technisch onderwijs, het land- en tuinbouwon-

- derwijs en het nautisch onderwijs. In 1974 bestond slechts 3,2% van de leerlingen uit meisjes;
- het onderwijstype, waaraan bijna uitsluitend door meisjes deelgenomen wordt, het huishoud- en nijverheidsonderwijs. In 1974 bestond het voor 98,9% uit meisjes;
 - onderwijstypen, waaraan ongeveer evenveel jongens als meisjes deelnemen: het middenstandsonderwijs, het economisch en administratief onderwijs en het lager algemeen voortgezet onderwijs. Het percentage meisjes varieerde in 1974 van 44 tot 48.

Tabel 4.5. Deelneming van vrouwen aan het lager beroepsonderwijs, over 1968 t/m 1974 in procenten van het totaal aantal leerlingen.

	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974 ¹⁾
l.t.o., l.l.o., n.o.	0.6	0.7	0.8	1.2	1.6	2.4	3.2
l.h.n.o.	99.9	99.9	99.9	99.8	99.7	99.1	98.9
l.e.a.o., l.m.o., l.a.v.o.	47.2	44.4	43.9	45.2	46.4	46.5	47.6

1) (Voorlopige cijfers).

Bron: De Goede, M.P.M. en Hoksbergen, R.A.C., Haalt de vrouw haar onderwijsachterstand in? 1975.

Ook in het middelbaar beroepsonderwijs treffen wij enerzijds de bijna uitsluitend door mannen bezochte schooltypen aan: met name m.t.o., m.l.o. en m.n.o.: 4% vrouwen in 1974, anderzijds het bijna uitsluitend door vrouwen bezochte huishoud- en nijverheidsonderwijs (in 1974: 99%). Het economisch en administratief onderwijs en het middenstandsonderwijs bestaan echter slechts voor 22% respectievelijk 10% uit vrouwelijke leerlingen. De opleiding voor kleuterleid(st)er bestaat bijna uitsluitend uit vrouwen (zie tabel 4.6.).

Tabel 4.6. Deelneming van vrouwen aan het middelbaar beroepsonderwijs, over 1968 t/m 1974, in procenten van het totaal aantal leerlingen.

	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974 ¹⁾
m.t.o., m.l.o., m.n.o.	2.2	3.0	3.2	3.2	3.5	4.0	4.4
m.h.n.o.	99.9	99.9	99.9	99.8	99.6	99.6	99.2
m.e.a.o.	9.9	9.2	10.3	12.0	13.4	15.9	17.9
kleuterleid(st)er	98.5	98.5	98.5	98.5	97.8	97.4	96.4

1) (Voorlopige cijfers).

Bron: De Goede, M.P.M. en Hoksbergen, R.A.C., Haalt de vrouw haar onderwijsachterstand in? 1975.

Bij het hoger beroepsonderwijs lijkt de verdeling naar mannen en vrouwen enigszins anders te liggen dan bij het middelbaar en lager beroepsonderwijs het geval is (zie tabel 4.7.): in het technisch, nautisch en landbouwonderwijs is het percentage vrouwen namelijk 11. Deze vrouwen zijn echter hoofdzakelijk in één sector geconcentreerd: de hogere opleiding voor laboratoriumpersoneel.

In het hoger economisch en administratief onderwijs en het hoger middenstandsonderwijs is het percentage vrouwen 5 respectievelijk 15. In de sector van het hoger huishoud- en nijverheidsonderwijs en de opleiding voor N-akten bestaat weliswaar het merendeel der leerlingen uit vrouwen, maar er is toch een verschuiving te constateren in vergelijking met 1968 (het percentage mannen is gestegen van 1.7 tot 7.9).

In de sector van het pedagogisch onderwijs treffen wij ongeveer evenveel mannen als vrouwen aan.

Tabel 4.7. Deelneming van vrouwen aan het hoger beroepsonderwijs, over 1968 t/m 1974, in procenten van het totaal aantal leerlingen.

	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974 ¹⁾
h.t.o., h.n.o., h.l.o.	6.4	9.1	9.7	9.9	11.0	10.8	10.7
h.h.n.o., N-akten	98.3	98.6	96.5	95.5	95.4	93.8	92.1
h.e.a.o.	9.6	7.9	7.8	7.6	7.3	8.0	8.2
soc. ac., ped. ac.	45.0	46.7	48.1	50.4	53.0	51.4	51.8

1) (Voorlopige cijfers).

Bron: De Goede, M.P.M. en Hoksbergen, R.A.C., Haalt de vrouw haar onderwijsachterstand in? 1975.

Het beroepsonderwijs wordt gekenmerkt door een zeer ongelijke participatie van mannen en vrouwen per niveau over de verschillende soorten onderwijs. Dit is vooral toe te schrijven aan het specifiek beroepsgericht karakter. De zeer verschillende beroepsrollen van mannen en vrouwen worden weerspiegeld in de verdeling over de verschillende soorten en niveaus van onderwijs. In alle opleidingen waarin aspecten van de huwelijks- en gezinsrol naar voren komen is er sprake van een sterke oververtegenwoordiging van vrouwen.

De ongelijke deelneming blijkt niet alleen uit verschillen in deelneming aan de verschillende schoolsoorten en -richtingen, ook de keuze van sommige vakken is geslachtsgebonden.

Uit een onderzoek naar de determinanten van de keuze van moderne vreemde talen in examenpakketten, gehouden bij ruim 7.000 a.v.o.-leerlingen blijkt dat de voorkeur van jongens vooral uitgaat naar wiskunde, natuurkunde, scheikunde, handelswetenschappen en economische wetenschappen. Door meisjes worden vaker de vakken Frans, Duits, geschiedenis en biologie gekozen (63). Verhoudingsgewijs zijn vrouwen

in het wetenschappelijk onderwijs in 1975 in hoge mate ondervertegenwoordigd in de exacte wetenschappen en in mindere mate in de (kwantitatief veel minder omvangrijke) faculteit der godgeleerdheid en de centrale interfaculteit (wijsbegeerte). In de faculteit der letteren is het percentage vrouwen het hoogst, namelijk 47%, hetgeen aansluit bij de voorkeur van meisjes in het a.v.o. voor moderne vreemde talen. In de medische en in de maatschappijwetenschappen komt het percentage vrouwelijke studenten ongeveer overeen met dat van alle ingeschreven studenten, namelijk 23% respectievelijk 26% (64).

Bovenstaande gegevens samenvattend kan gezegd worden dat vrouwen nog steeds een grote, slechts langzaam verminderende onderwijsachterstand hebben in vergelijking met mannen: zij nemen in mindere mate en gedurende kortere tijd deel aan allerlei vormen van vervolgonderwijs op secundair en tertiair niveau, de gekozen opleidingsrichtingen op de verschillende **niveaus** lopen bovendien nog sterk uiteen.

De verklaring voor deze verschillen moet, voorzover daaraan door het onderwijs wordt bijgedragen, vooral gezocht worden in de structuur en inhoud van het onderwijs en in de geslachtsspecifieke waarden en normen die een belemmering vormen voor een meer flexibele rolverdeling, zoals bijvoorbeeld in waardenpatroon C centraal staat. Door ouders en onderwijsgevendenden aangehangen waarden kunnen direct van invloed zijn op de toekomstige maatschappelijke positie wanneer zij op cruciale momenten (bijvoorbeeld keuze van vervolgonderwijs) een grote rol spelen in de besluitvorming van de leerlingen.

De ongelijke keuzepatronen van jongens en meisjes kunnen met name worden bevorderd door adviezen en voorlichting met betrekking tot onderwijs- en beroepskeuze, waarin geanticipeerd wordt op toekomstige posities als huisvrouw en moeder respectievelijk als kostwinner, dan wel "vrouwelijke" en "mannelijke" beroepen.

Ook van de inhoud van het onderwijs, voorzover deze naar voren komt in leerboeken, gaat een bestendige invloed op de rolverdeling volgens het vigerende waardenpatroon uit. Uit een beperkt opgezette inhoudsanalyse van leesboeken, namelijk die welke gebruikt werden in één vierde klas, door de werkgroep "Onderwijs" van Man-Vrouw-Maatschappij bleek dat van de hoofd- en bijfiguren circa tweederde mannelijk was. Werkende vrouwen kwamen voor in een zevental verschillende beroepen, werkende mannen in veertig verschillende beroepen. Op afzonderlijke illustraties kwamen 95 keer mannelijke personen voor en 17 keer vrouwelijke (65).

Een meer uitvoerig onderzoek naar de inhoud van acht in het basisonderwijs gebruikte methoden voor moedertaalonderwijs door de werkgroep "Sexe en test" van Man-Vrouw-Maatschappij leverde hetzelfde beeld op. Ruim 75% van de voorkomende personen bestaat uit mannen, vrouwen komen in 95% uitsluitend in of vanuit een relatie tot mannen voor. Mannen vertonen andere gedragspatronen en hebben andere eigenschappen, rechten en plichten dan vrouwen (66).

Uit een kwantitatieve en kwalitatieve analyse van de op alle klassen van een basisschool gebruikte reken-, lees- en taalboekjes kwam eenzelfde rolverdeling tussen man en vrouw naar voren. Personen van de mannelijke sexe zijn ruimschoots in de meerderheid. De vrouw komt naar voren als thuiszittende huisvrouw die man en kinderen verzorgt, de man is de kostwinner voor het gezin en degene die als hoofd van het gezin de contacten met de buitenwereld onderhoudt. Mannen en jongens, vrouwen en meisjes worden beschreven als sterk, dapper, ondernemend en eerlijk, respectievelijk als lief, netjes, bang en dom (67).

Uit deze voorbeelden blijkt dat aan het geanalyseerde onderwijsmateriaal meestal waardenpatroon A en soms elementen van B ten grondslag liggen. Alhoewel niet bekend is in welke mate de leerboeken de kinderen beïnvloeden, mag toch aangenomen worden dat er in ieder geval geen stimulerende invloed van uitgaat op het doorbreken van de rolverdelingen, die voortvloeien uit deze twee waardenpatronen. Ondanks het feit, dat in het onderwijssysteem ten aanzien van de positie van de vrouw geen waarden worden gehanteerd die duidelijk afwijken van de dominante waarden in de samenleving, is de opleiding van de vrouw de laatste decennia aanzienlijk verbeterd. Factoren als de formeel uniforme behandeling door het onderwijssysteem van alle leerlingen (algemene leerplicht, prestatie als voor ieder geldend selectie-criterium), het vrijwel gratis onderwijs, de toegenomen co-educatie zullen hierop van invloed zijn geweest. Ook deze onderwijskenmerken vormen een reflectie van belangrijke door de maatschappij aangehangen waarden. De nadruk op prestatie en - in samenhang daarmee - op kennis, en de eveneens geaccepteerde waarde "gelijke kansen voor ieder" zijn niet alleen van belang geweest voor de structurering van het onderwijs, maar hadden ook implicaties voor de houdingen van meisjes en hun ouders ten aanzien van het onderwijs. De verwachtingen ten aanzien van de opleiding van meisjes waren (en zijn dat nog) bij hun ouders minder stringent op niveau gericht dan ten aanzien van hun zoons, hetzelfde kan worden gezegd van de meisjes en jongens zelf (68). Niettemin moesten ook meisjes zich voorbereiden op een beroepsloopbaan, die waarschijnlijk slechts kort zou duren, maar men moest ook rekening houden met de mogelijkheid van ongehuwd blijven (enkele decennia geleden een tamelijk veel voorkomend fenomeen, zie ook 4.3.).

4.2. Arbeid

De deelneming van de gehuwde vrouw aan arbeid buitenshuis is de laatste decennia sterk gestegen. In 1947 werkte ruim 2% van de gehuwde vrouwen van 15 tot 65 jaar buitenshuis, in 1960 ruim 4% en in 1971 bijna 13%. Het aantal gehuwde vrouwen dat thuis werkt ("de medewerkende echtgenote") neemt tot 1960 sterk af om daarna iets te stijgen: van 8% in 1947 tot 3% in 1960 en 4% in 1971 (69). De arbeidsparticipatie van alle gehuwde vrouwen van 15 tot 65 jaar is on-

danks de sterke vermindering van het thuis meewerken gestegen van ruim 10% in 1947 en maar 7% in 1960 tot ruim 17% in 1971. Het werken door ongehuwde vrouwen neemt in de bestudeerde periode (vooral door een toegenomen onderwijsparticipatie) echter af, en wel zodanig dat de totale arbeidsdeelneming van vrouwen nauwelijks is gestegen. Het zo sterk vanaf 1969 door het feminisme bepleite werken buitenshuis door de gehuwde vrouw, neemt dus in het decennium daarvoor al aanzienlijk toe. Wij zullen hieronder nagaan welke gehuwde vrouwen dit vooral betreft. Drie factoren lijken van bijzondere betekenis; leeftijd, gezinssituatie en opleiding.

. Leeftijd

Uit tabel 4.8. kan worden afgeleid, dat de toeneming van het werken buitenshuis door gehuwde vrouwen voor alle leeftijdscategorieën geldt, zij het dat deze bij de jongeren wat groter is dan bij de ouderen. De leeftijd waarop de arbeidsparticipatie van gehuwde vrouwen afneemt, is sinds 1960 gestegen tot de categorie van 20-24-jarigen. Daarna loopt de arbeidsdeelneming sterk en regelmatig terug.

Tabel 4.8. Mannen, gehuwde en niet-gehuwde vrouwen met beroep (exclusief medewerkende echtgenoten) van 15 jaar en ouder per leeftijdsklasse, in % van het totaal aantal mannen, gehuwde en niet-gehuwde vrouwen per leeftijdsklasse, 31 mei 1960 en maart-mei 1973.

	mannen		niet-gehuwd		vrouwen		totaal	
	1960	1973	1960	1973	1960	1973	1960	1973
15 - 19 jaar	63	40	61	47	13	31	59	46
20 - 24 jaar	91	84	80	82	11	32	52	54
25 - 29 jaar	97	96	77	78	6	15	21	24
30 - 34 jaar	99	98	72	68	4	11	13	16
35 - 39 jaar	99	98	68	66	4	10	13	15
40 - 45 jaar	99	98	63	61	5	10	13	16
45 - 49 jaar	98	95	57	52	4	9	14	15
50 - 54 jaar	97	92	49	45	4	7	14	14
55 - 59 jaar	93	84	38	33	3	6	12	12
60 - 64 jaar	81	68	22	19	2	3	8	8
65 jaar en ouder	20	3	4	1	0	1	2	1
Totaal	83	74	50	41	4	11	21	22

Bron: Sociale Maandstatistiek, C.B.S., april 1975.

. Gezinssituatie

Vergelijking tussen 1960 en 1971 - gezien de sterke toeneming van de arbeid buitenshuis voor gehuwde vrouwen voor ons de meest interessante periode - is niet mogelijk vanwege de nog ontbrekende resultaten van de Volkstelling van 1971. Uit gegevens over enkele tussen-

liggende jaren blijkt de toeneming van de arbeid buitenshuis ook de gehuwde vrouwen met kinderen te betreffen: de stijging is bijna even sterk als voor vrouwen zonder kinderen (zie tabel 4.9.). Ook uit deze gegevens blijkt een belangrijke invloed van leeftijd op de stijging van de arbeidsparticipatie. Voor alle gezinssituaties betreft deze stijging vooral de vrouwen waarvan de echtgenoot jonger dan 30 jaar is.

Tabel 4.9. Buitenshuis werkende gehuwde vrouwen naar leeftijdsklasse man en aantal kinderen (1964 = 100).

Leeftijdsklasse man	1967				totaal
	buitenshuis werkende met 1 kind	met 2 of meer k.	met kind.	zond. k.	
<30 jaar	159	148	156	162	160
30-39 jaar	124	122	123	112	119
40-49 jaar	104	119	114	109	113
50-59 jaar	109	96	101	117	109
60-64 jaar	76	152	95	124	117
65 en ouder	136	74	114	100	101
Totaal	124	119	121	130	125

Bron: C.B.S., Inkomensverdeling van werkende gehuwde vrouwen 1964/1967.

Uit: Drs. A.C. Boelmans-Kleinjan en Ir. M. Vries: Beroepsarbeid door vrouwen; Wageningen, 1974.

De vraag is of het de gehuwde vrouwen zonder zeer jonge kinderen zijn, die vooral meer buitenshuis zijn gaan werken. In de volgende tabel worden resultaten van de Volkstelling 1960 en de Arbeidskrachtentelling 1973 met elkaar vergeleken¹⁾.

Tabel 4.10. Gehuwde vrouwen jonger dan 65 jaar met beroep naar gezinsfase.

Gezinsfase	1960		1973	
	x 1000	%	x 1000	%
geen kinderen van 0-5 jaar	127,9	78,2	492	77,2
met kinderen van 0-5 jaar	35,6	21,8	147	23,0
Totaal	163,5	100	639	100

1) Deze vergelijking is enigszins aanvechtbaar onder meer door ongelijke definities van de beroepsbevolking in beide tellingen: met name ontbreekt in de Arbeidskrachtentelling de bevolking in inrichtingen en tehuizen.

Tabel 4.11. Gehuwde vrouwen¹⁾ jonger dan 50 jaar met en zonder beroep, naar leeftijd en gezinssituatie²⁾, maart - mei 1973.

Leeftijd op 1 januari 1973	Zonder kinderen jonger dan 15 jaar				Met kind(eren) jonger dan 15 jaar										
					(jongste) kind jonger dan 6 jaar				(jongste) kind 6 jaar of ouder						
	Met beroep	als voor- naamste, be- zigheid ³⁾	als neven- activiteit ⁴⁾	zonder beroep	totaal	Met beroep	als voor- naamste, be- zigheid ³⁾	als neven- activiteit ⁴⁾	zonder beroep	totaal	Met beroep	als voor- naamste, be- zigheid ³⁾	als neven- activiteit ⁴⁾	zonder beroep	totaal
jonger dan 25 j.	59		8	33	100	6		6	88	100	31		15	54	100
25 - 29 jaar ...	56		8	36	100	7		8	85	100	21		11	68	100
30 - 34 jaar ...	44		9	47	100	8		9	83	100	17		14	69	100
35 - 39 jaar ...	33		12	55	100	5		10	85	100	13		13	74	100
40 - 44 jaar ...	21		12	67	100	5		9	86	100	11		12	77	100
45 - 49 jaar ...	14		9	77	100	5		6	89	100	9		9	82	100
Totaal	38		9	53	100	7		8	85	100	12		12	76	100

1) excl. gehuwde vrouwen niet samenwonend met echtgenoot of behorend tot een huishouden waarvan niet de echtgenoot het hoofd is.

2) alleen de eigen en stiefkinderen in het huishouden zijn in aanmerking genomen.

3) incl. werkloos.

4) incl. werkzoekend.

Hoewel in beide jaren uiteraard veel meer gehuwde vrouwen zonder kinderen of met kinderen ouder dan 5 jaar werken dan gehuwde vrouwen met zeer jonge kinderen, is het aandeel van de laatsten in de gehuwde vrouwelijke beroepsbevolking vrijwel constant gebleven. Tabel 4.11. geeft een genuanceerd beeld van de huidige situatie ten aanzien van de arbeidsparticipatie van de gehuwde vrouw. De gezinsfase heeft een behoorlijke invloed op de (aard van de) arbeidsdeelneming; een beroep wordt als voornaamste bezigheid¹⁾ vooral uitgeoefend door vrouwen zonder kinderen jonger dan 25 jaar; de beroepsactiviteit daalt scherp wanneer men kinderen heeft jonger dan 6 jaar en betreft dan even vaak beroepsuitoefening als hoofdberoep als beroepsuitoefening als nevenactiviteit. Beide vormen van beroepsactiviteit stijgen weer als het jongste kind tussen 6 en 15 jaar is. De leeftijd is ook los van de gezinsituatie van belang.

. Opleiding

Bij gebrek aan gegevens is het niet mogelijk de betekenis van de opleidingsfactor voor de gestegen arbeidsdeelneming van de gehuwde vrouw te traceren. Uit tabel 4.12. kan voor de periode 1960-1973 zowel voor de mannelijke als vrouwelijke beroepsbevolking in loondienst een aanzienlijke stijging van het opleidingsniveau worden geconstateerd. Voor beide jaren geldt bovendien dat de vrouwen in loondienst een hoger opleidingsniveau hebben dan de mannen. Waar het gemiddelde opleidingsniveau van de gehele vrouwelijke bevolking aanzienlijk lager is dan van de mannelijke, kan geconcludeerd worden dat vooral vrouwen met een lage opleiding sterk ondervertegenwoordigd zijn in de arbeid. Hetzelfde geldt ook voor de gehuwde vrouw.

Tabel 4.12. Verdeling van de in loondienst werkzame mannen en vrouwen (exclusief militairen) naar niveau van het hoogst behaalde onderwijsdiploma²⁾.

	Mannen		Vrouwen	
	1960	1973	1960	1973
	procenten			
Basis- en lager niveau	57,7	37,3	52,0	29,1
Uitgebreid lager niveau	30,4	39,9	35,2	43,8
Middelbaar niveau	6,9	13,0	8,7	17,9
Semi-hoger en hoger niveau	5,0	9,8	4,1	9,3
Totaal	100	100	100	100

Bron: Sociale Maandstatistiek; C.B.S., juni 1975

-
- 1) De in de Arbeidskrachtentelling 1973 gehanteerde indeling "beroep als voornaamste bezigheid" en "beroep als nevenactiviteit" loopt niet geheel parallel met het onderscheid full-time en part-time arbeid.
 - 2) De cijfers van 1960, ontleend aan de Volkstelling van dat jaar zijn geschakeld naar de indeling naar onderwijsniveau die bij de Arbeidskrachtentelling wordt gebruikt. Door verschillende oorzaken zijn deze cijfers slechts globaal vergelijkbaar. Het gehanteerde schakelschema van de Beroepsindeling 1960 naar de bij de Arbeidskrachtentelling gebruikte Beroepsindeling van de Volkstelling 1971 is nog voorlopig van aard. Bovendien is in de cijfers van 1973 onder meer het inwonend personeel van inrichtingen en tehuizen niet begrepen.

Tabel 4.13. Gehuwde vrouwen jonger dan 65 jaar met en zonder beroep, naar leeftijd en niveau van het hoogst behaalde onderwijsdiploma maart - mei 1973

Leeftijd op 1 januari 1973	Basis- en lager niveau				Uitgebreid lager niveau				Middelbaar en hoger niveau			
	met beroep		zonder beroep		met beroep		zonder beroep		met beroep		zonder beroep	
	als voor- naamste be- zigheid ¹⁾	als neven- activiteit ²⁾	totaal		als voornaam- ste bezig- heid ¹⁾	als neven- activiteit ²⁾	totaal		als voor- naamste be- zigheid ¹⁾	als neven- activiteit	totaal	
jonger dan 25 j.	22	6	72	100	33	7	61	100	53	2	45	100
25 - 29 jaar ...	12	7	81	100	14	7	78	100	32	10	58	100
30 - 34 jaar ...	11	9	80	100	12	11	78	100	21	13	66	100
35 - 39 jaar ...	10	11	79	100	12	13	75	100	22	12	66	100
40 - 44 jaar ...	10	10	80	100	13	13	74	100	23	13	64	100
45 - 49 jaar ...	9	9	83	100	13	9	78	100	20	10	70	100
50 - 54 jaar ...	8	8	85	100	10	10	80	100	21	7	72	100
55 - 59 jaar ...	6	5	89	100	8	6	87	100	20	8	72	100
60 - 64 jaar ...	2	4	94	100	6	2	92	100	13	3	84	100
Totaal	9	8	83	100	16	9	75	100	28	10	62	100

1) incl. werkloos.

2) incl. werkzoekend.

Uit tabel 4.13. blijkt dat de arbeidsparticipatie van de gehuwde vrouw in 1973 toeneemt met haar opleidingsniveau, deze stijging betreft vooral "beroep als voornaamste bezigheid". Dit geldt voor alle leeftijdsklassen. Overigens geldt dit alles voor een in het algemeen laag niveau van beroepsactiviteit. Dit geldt ook voor de middelbaar- en hogeropgeleiden. Ook in deze categorie is bij bijna alle leeftijdscategorieën de meerderheid zonder beroep.

Wij zullen thans bezien op welke wijze de gehuwde vrouw aan het arbeidsproces deelneemt.

. Full-time of part-time.

De duur van de werkweek is in de periode 1960-1971 aan verandering onderhevig. In 1960 heeft 32% van de gehuwde vrouwen die in loondienst werkzaam zijn een part-time werkkring, hetgeen in 1971 voor ongeveer de helft van deze vrouwen geldt (70). Eerder kwam al ter sprake, dat de part-time arbeid (voor het gemak hier gelijkgesteld aan "beroep als nevenactiviteit") vooral blijkt voor te komen bij gehuwde vrouwen met kinderen van 6 tot 15 jaar, en bij vrouwen met een lagere opleiding.

. Aard werkzaamheden.

In vergelijking met 1960 zijn in 1973 relatief meer vrouwen werkzaam in administratieve functies en in de categorie "overige wetenschappelijke en andere vakspecialisten, kunstenaars". Een sterke teruggang vond plaats in de dienstverlenende beroepen in particuliere huishoudens en in de "overige ambachts- en industrieberoepen" (zie tabel 4.14.).

Tabel 4.15. geeft meer gedifferentieerde informatie over de aard van de beroepen waarin mannen en vrouwen werkzaam zijn.

Vrouwen blijken sterk oververtegenwoordigd in de volgende beroepsgroepen: artsen, verplegenden en verwante vakspecialisten; secretaressen en (pons-)typisten; winkelbedienden en andere verkopers; huishoudelijk en verzorgend personeel; huisbewaarders en schoonmaakpersoneel; wassers en kappers; overige dienstverlenende functies; kleermakers; confectienaaisters, e.d. In alle andere functies zijn ze ondervertegenwoordigd. Voorts blijkt dat zij ook voornamelijk voorkomen in de beroepen waarin ze oververtegenwoordigd zijn. Ook de spreiding over bedrijfstakken is geringer dan bij mannen. Bijna de helft van de werkende vrouwen (en 18% van de mannen) is werkzaam in de niet-commerciële dienstverlening. De deelmarkt voor vrouwen wordt nog beperkter naarmate het opleidingsniveau stijgt. Maar liefst 85% van de vrouwen met een semi-hogere en hogere opleiding werkt in de niet-commerciële dienstverlening, terwijl dit bij 27% van de mannen het geval is (71). Helaas zijn deze beroepsgegevens nog niet gerelateerd aan het part-time of full-time werken. Daartoe zullen wij van een andere bron gebruik moeten maken, zie tabel 4.16. Voor wat betreft industrie en ambacht blijkt part-time arbeid vooral voor te komen in de voedingsmiddelenindustrie (plantaardige sector); de schoennijverheid, kleding- en textielindustrie; de electro-technische industrie.

Voorts komt part-time arbeid vooral voor in de kleinhandel (winkel-personeel) en in de bedrijfstak dienstverlening (vooral onderwijs, medische en andere maatschappelijke diensten, horeca en overige dienstverlening). Uit een, in opdracht van de C.O.P. verrichte enquête bij instellingen met meer dan 100 werknemers bleek voorts

Tabel 4.14. Verdeling van de in loondienst werkzame mannen en vrouwen (exclusief militairen) naar beroepsgroep¹⁾.

Beroepsindeling 1971	Mannen		Vrouwen	
	1960	1973	1960	1973
	procenten			
Schei-, en natuurkundigen, ingenieurs en verwante technici	3,8	6,0	0,4	0,7
Artsen, verplegenden en verwante vakspecialisten	0,5	1,0	7,3	9,0
Leerkrachten	2,2	3,5	6,8	7,7
Overige wetenschappelijke en andere vakspecialisten, kunstenaars	3,5	4,8	2,2	4,1
Beleidvoerende en hogere leidinggevende functies	2,5	4,0	0,4	0,4
Administratieve functies	15,5	15,4	24,3	34,7
Commerciële functies	5,5	6,6	11,0	11,2
Dienstverlenende functies in particuliere huishoudens	0,0	0,0	14,6	2,8
Overige dienstverlenende functies	4,3	4,4	15,8	18,2
Agrarische beroepen, vissers, e.d.	5,4	2,9	0,5	0,2
Metaal- en electrotechnische beroepen ..	16,8	16,9	1,2	1,2
Metselaars, timmerlieden en andere bouwvakarbeiders	7,3	7,8	0,0	0,0
Overige ambachts- en industrieberoepen .	22,8	16,7	12,9	6,9
Transportberoepen	10,0	10,0	2,8	3,0
Totaal	100	100	100	100

Bron: Arbeidskrachtentelling 1973. Sociale Maandstatistiek C.B.S., juni 1975.

het volgende:

- de onderzochte instellingen gaan pas over op het aantrekken van part-timers als full-timers niet meer beschikbaar zijn;
- part-time arbeidsters worden voornamelijk ingezet voor het meest eenvoudige werk (met name in de administratieve en productiesector), behalve bij de bedrijfstakken onderwijs, medische en overige maatschappelijke diensten waar ook op het zogenaamde derde functie-niveau ("vrij ingewikkeld werk") veel part-timers voorkomen;

1) Zie noot 2 pagina 39.

Tabel 4.15. Personen met beroep als voornaamste bezigheid naar
 geslacht, positie in het bedrijf en beroepsgroep,
 maart-mei 1973.

Beroepsindeling 1971	Mannen	Vrouwen	Totaal	Aantal vrouwen per 100 mannen
	x 1 000			
<u>Zelfstandigen</u>				
Wetenschappelijke en andere vakspecialis- ten, kunstenaars	35	8	43	23
Winkeliers met betaald personeel	38	4	42	11
Winkeliers zonder betaald personeel	36	8	44	22
Land- en tuinbouwers met betaald perso- neel	33	0	33	1
Land- en tuinbouwers zonder betaald per- soneel	127	1	128	1
Overige bedrijfshoofden met betaald per- soneel	110	5	115	5
Overige bedrijfshoofden zonder betaald personeel	86	8	94	9
Totaal	465	35	500	7
<u>Medewerkende gezinsleden</u>	39	62	101	159
<u>In loondienst werkzame personen</u>				
Schei-, natuurkundigen, architecten, in- genieurs en verwante technici	163	6	169	4
Artsen, verplegenden en verwante vak- specialisten	28	77	105	275
Leerkrachten	96	66	162	69
Overige wetenschappelijke en andere vak- specialisten, kunstenaars	131	35	166	27
Beleidsvoerende en hogere leidinggevende functies ¹⁾	109	3	112	3
Secretaressen, (pons-)typisten	3	106	109	3 533
Boekhouders, kassiers, lokettisten	149	75	224	50
Overige administratieve functies	268	117	385	44
Leidinggevend personeel in de handel, in- kopers	47	4	51	9
Vertegenwoordigers, verzekeringsagenten, makelaars, e.d.	76	1	77	1
Winkelbedienden en andere verkopers	56	91	147	163
Leidinggevend personeel in de horeca, hoofden van de huishouding in hotels, in- richtingen, e.d.	7	4	11	57
Koks, kelners, buffetbedienden	35	32	67	91
Huishoudelijk en verzorgend personeel ...	4	88	92	2 200
Huisbewaarders, schoonmaakpersoneel	20	29	49	145
Wassers, kappers, e.d.	7	16	23	229
Brandweer-, politiepersoneel, bewakers, e.d.	36	0	37	1
Overige dienstverlenende functies	10	10	20	100
Agrarische beroepen, vissers, e.d.	80	2	82	3

	Mannen	Vrouwen	Totaal	Aantal vrouwen per 100 mannen
	x 1 000			
Toezichthoudend/leidinggevend productiepersoneel	82	2	84	3
Voedings- en genotmiddelenbereiders	53	2	55	4
Kleermakers, confectionaaiers, stoffeerders, e.d.	18	35	53	194
Metaal- en electrotechnische beroepen ..	460	10	470	2
Schilders, e.d.	48	0	48	0
Metselaars, timmerlieden en andere bouwvakarbeiders	213	0	213	0
Overige ambachts- en industrieberoepen .	256	18	274	7
Laders, lossers, inpakkers, kraanmachinisten, e.d.;Chauffeurs, matrozen, treinbestuurders en verwante functies...	132	1	133	1
Militairen	85	0	85	0
Beroep onbekend	26	5	31	19
Totaal	2 839	864	3 703	30
<u>Positie onbekend</u>	31	16	47	52
ALGEMEEN TOTAAL	3 374	975	4 349	29

1) Exclusief in landbouw-, handels- en horecabedrijven.

Bron: Arbeidskrachtentelling 1973. Sociale Maandstatistiek; C.B.S., juni 1975.

- voor part-time werk werft men voornamelijk gehuwde vrouwen, die al wat ouder zijn ("uit de kinderen"), die categorie dus, waarvan zo min mogelijk de continuïteit verstorend gedrag mag worden vewacht;
- de instellingen zijn niet van plan part-time arbeid te stimuleren voor hogere dan het laagste functieniveau (met uitzondering van het onderwijs en de medische en overige maatschappelijke diensten);
- de part-timers (met name gehuwde vrouwen) hebben een hogere opleiding dan de full-timers in dezelfde functie (72).

Niet bekend is in hoeverre al of niet gehuwde full-time werkende vrouwen eveneens een hogere opleiding hebben dan de mannen in dezelfde functies.

Eveneens is weinig bekend over de voorwaarden waaronder en omstandigheden waarin de gehuwde vrouw werkt. Uit een onderzoek onder werkende vrouwen met gezinsverantwoordelijkheid bleken voor de helft geen speciale regelingen met betrekking tot werktijden, vakantie en/of kinderopvang te bestaan (73). Part-time arbeid geeft volgens het zojuist aangehaalde C.O.P.-onderzoek soms minder arbeidszekerheid, slechtere secundaire arbeidsvoorwaarden en doorgaans nauwelijks promotiekansen (74).

Tabel 4.16

De omvang van het part-time werken in Nederland per bedrijfstak in 1971.

BEDRIJFSGROEP	BEDRIJFSTAK	Part-timers in totaal in % van het totale aan- tal perso- neelsleden
	Landbouw, bosbouw, jacht en visserij	
	Land- en tuinbouw, veehouderij	3
	Bosbouw en jacht	-
	Visserij	3
	Delfstofwinning	
	Winning van mergel, kalk, grint e.d.	0
	Industrie en ambacht	
	Voedingsmiddelenind. (dierl.oorspr.)	3
	Idem (plantaardige oorsprong)	7
	Genotmiddelenindustrie	4
	Textielnijverheid	4
	Schoennijverheid, kleding- & text.w.	8
	Houtverw.ind. (excl. meubelind.)	1
	Meubelind. & meubelmakerijen	2
	Papiernijverheid	2
	Grafische nijverheid, uitgeverijen	6
	Leder- en lederw. (excl. schoennijv.)	4
	Rubbernijverheid, kunststof v.ind.	2
	Chemische industrie	2
	Aardolie- & steenkoolverw.ind.	1
	Bouwmaterialen-, aardew. & glasf. e.d.	1
	Metallurgische industrie	0
	Metaalproduktenfk. (excl. mach.bouw, elektrot.ind. en transportm.ind).	2
	Machinebouw	1
	Elektrotechnische industrie	8
	Transportmiddelenindustrie	1
	Overige industrie en ambachtsb.	5
	Bouwnijverheid	
	Bouw- stukadoors-, schilderbedr.	0
	Installatiebedrijven	1
	Openbare Nutsbedrijven	
	Elektriciteits-, gas-, warmtevoorz.	1
	Waterleidingbedrijven	2
	Reinigingsdiensten, vuilverw.b.&bem.	-
	Handel-, Bank- & Verzekeringswezen	
	Groothandel	4
	Kleinhandel	23
	Banken e.a. financiële instellingen	8
	Verzekeringswezen	7
	Expl.v. en handel in onroerende goed.	5
	Vervoer- & communicatiebedrijven	
	Wegvervoer	2
	Binnenvaart	1
	Zeescheepvaart	0
	Luchtvaart	1
	Dienstverlening	
	Overheidsdiensten	2
	Onderwijs	16
	Medische Diensten	12
	Overige maatschappelijke diensten	19
	Zakelijke dienstverlening	4

BEDRIJFSGROEP	Part-timers in totaal in % van het totale aan- tal perso- neelsleden
BEDRIJFSTAK	
Dienstverlening	
Recreatiebedrijven	5
Horecabedrijven	10
Huisel.diensten (part.huish.)	geen gegevens
Overige dienstverlening	51
Totaal	6

Bron: Gegevens van het Directoraat-Generaal van de Arbeid (1971).
In: J.R.de Jong, C.J.H.Intven, P.Visser: Beter ten halve gewerkt? 1974.

4.3. Gezin

De huwelijksleeftijd was in 1970 voor vrouwen gemiddeld 22.9 jaar, terwijl die in 1960 nog 24.5 jaar was. Bij de mannen trad dezelfde ontwikkeling op: in 1960 26.8 jaar en in 1970 24.8 jaar. Deze daling is echter in 1971 en 1972 opgehouden (75). De huwelijkskans neemt reeds geruime tijd voor mannen en vrouwen toe. Zo bedraagt het percentage ongehuwde vrouwen van 35-39 jaar in 1955 11.7 en daalt vervolgens ononderbroken tot 7.5 in 1970 (76). Deze toenemende huwelijksfrequentie kan worden beredeneerd door de gestegen communicatiemogelijkheden (bijvoorbeeld door afname van sociale verschillen, toenemende beroepsparticipatie van de vrouw, afnemende lokale en streekgebondenheid), terwijl ook de gestegen welvaart belemmeringen wegnam voor het kunnen voldoen aan de norm van het huwen, die - blijkens het vorige hoofdstuk - zo'n belangrijke plaats innam (77).

De geleidelijke daling van de huwelijksvruchtbaarheid die - onderbroken door de periode na de Tweede Wereldoorlog - reeds lange tijd gaande was, zette zich na 1964 versneld voort. In 1964 bedroeg het gemiddelde aantal kinderen per de in dat jaar bestaande huwelijken 2.7, in 1970 2.2, terwijl het gemiddeld aantal kinderen in de in 1972 bestaande huwelijken 1.9 bedroeg (78). Ook de voorkeur is zich de laatste jaren steeds meer op een gezin met twee kinderen gaan richten (79). De vraag is welke invloed de pil op bovengenoemde ontwikkeling heeft gehad. Zeker is dat de pil in een reeds bestaande trend tot verlaging van het kindertal "viel".

In Nederland is de pil vanaf 1965 op de markt, en werd gevolgd door andere betrouwbare middelen. Maar ook daarvoor bestonden al anti-conceptionele middelen. De opname van anti-conceptiva in het Ziekenfondspakket (1971) heeft er niet alleen toe geleid dat niet langer financiële belemmeringen het gebruik in de weg stonden,

maar betekende een positieve sanctionering van wat voorheen een taboe was. De beschikbaarheid van goede anti-conceptionele middelen maakt dat de onvermijdelijkheid van de moederrol voor de vrouw ter discussie kan worden gesteld. De vrouw verkrijgt zeker door de pil ook een grotere sexuele vrijheid; haar positie wordt daardoor gelijkker aan die van de man, die deze vrijheid reeds bezat.

Vanaf ongeveer 1964 doet zich ten aanzien van het ouderschap een nieuw verschijnsel voor, namelijk de vrijwillige keuze voor kinderloosheid. De laatste jaren is dit verschijnsel vrij sterk in omvang toegenomen. Volgens schattingen van het N.I.D.I. opteren 8% van de paren waarvan het huwelijk werd gesloten in de periode 1968-1972, voor een leven zonder eigen kinderen (80).

Een keuze voor kinderloosheid betekent voor de vrouw dat zij niet de haar traditionele toegeschreven rol van het moederschap vervult; zij zal waarschijnlijk taken buiten het gezin op zich nemen.

Een tweede verandering ten aanzien van de huwelijksvruchtbaarheid betreft de langzame stijging vanaf 1965 van het eerste interval (periode tussen huwelijk en geboorte eerste kind). Dit interval bedroeg voor 1965 1,9 jaar en voor 1972 2,4 jaar. De veranderingen met betrekking tot het tweede interval zijn minder groot (81). De daling van de huwelijksleeftijd en van het gemiddeld kindertal heeft - ondanks de neiging tot uitstel van de geboorte van het eerste kind - tot gevolg gehad, dat de gemiddelde leeftijd van de vrouw waarop het laatste kind het ouderlijk huis verlaat in de periode 1956-1960 tot 1969-1970 gemiddeld met 4 jaar is gedaald. De periode dat zij gemakkelijk andere rollen dan de gezinsrol kan vervullen, is daarmee in betrekkelijk korte tijd aanzienlijk verlengd.

Het al of niet werken van de gehuwde vrouw blijkt overigens op enkele van de genoemde zaken van invloed te zijn. Daarbij speelt ook de opleiding een rol. Zo bleek uit onderzoek dat gehuwde vrouwen met een hogere opleiding eerder in hun huwelijk gaan werken dan gehuwde vrouwen met een lagere opleiding. Bij werkende vrouwen van alle opleidingsniveaus bleek een langer eerste interval te worden aangetroffen dan bij niet-werkende vrouwen. Daarenboven blijkt het werken negatief samen te hangen met de huwelijksvruchtbaarheid. Ook deze relatie geldt voor alle opleidingsniveaus, zij het dat de vruchtbaarheidsverminderende invloed stijgt met het opleidingsniveau. Het werken blijkt - zoals gezegd - wel van invloed op de duur van het eerste, maar niet op de duur van het tweede interval (82).

Hierboven bleek dat het huwelijk een steeds frequenter voorkomend verschijnsel is, de stabiliteit ervan neemt echter af. Het aantal echtscheidingen is vanaf 1965 namelijk sterk toegenomen, zoals uit de volgende cijfers blijkt.

Tabel 4.17. Aantal echtscheidingen per 10.000 echtparen

1960	22.1	1971	36.5
1965	22.1	1972	46.3
1967	25.5	1973	54.8
1970	33.2	1974	57.9

Bron: Maandstatistiek Bevolking en Volksgezondheid; verschillende nummers, C.B.S.

Het stijgend aantal echtscheidingen kan duiden op een veranderende positie van de vrouw: haar traditionele positie maakte haar financieel afhankelijk van de man.

De invoering van de Algemene Bijstandswet in 1965 zal zeker tot deze stijging hebben bijgedragen. Maar wellicht speelt ook de toegenomen legitimiteit van beroepsmatig werken een rol. Echtscheiding - zolang niet gevolgd door hertrouwen of concubinaat - heeft in ieder geval grotere financiële onafhankelijkheid tot gevolg, maar ook een grotere psychologische zelfstandigheid: de vrouw moet beslissingen nemen die voorheen vaak door of in overleg met de man werden genomen. Hoewel een toeneming van de echtscheiding op een grotere zelfstandigheid van de vrouw kan wijzen, moet evenwel rekening gehouden worden met de hertrouwkansen van gescheiden vrouwen. Uit door het C.B.S. verzamelde en door De Hoog becommentarieerde gegevens blijkt, dat de hertrouwkansen van gescheiden vrouwen duidelijk groter zijn dan van ongehuwde vrouwen of van weduwen van dezelfde leeftijd. De hertrouwkans van gescheiden vrouwen is omstreeks het vijfendertigste jaar hoog (0.70), terwijl dit voor nimmer gehuwde vrouwen en voor weduwen slechts tot omstreeks het vijfentwintigste jaar het geval is (83). Er is dus een vrij grote kans dat vooral jonge gescheiden vrouwen na enige tijd opnieuw een huwelijk sluiten, waardoor de hypothese van een grotere zelfstandige positie van de gescheiden vrouw misschien gerelativeerd moet worden. Nader onderzoek kan hierover uitsluitsel geven. Naast de toegenomen echtscheiding zijn er andere recente ontwikkelingen die duiden op een zich wijzigende betekenis van de gezinsinstitutie. Zo bestaat er thans een grotere tolerantie ten aanzien van voorechtelijke seksualiteit en ook - hoewel in veel mindere mate - de buiten-echtelijke seksualiteit, terwijl bovendien andere vormen van samenleving zoals commune, concubinaat, homofiele relatie, in toenemende mate worden geaccepteerd (84). (Overigens betreft het hierdeels marginale verschijnselen: de tolerantie is meer symptomatisch voor een veranderende cultuur, dan de huidige omvang van de betreffende gedragsvormen zelf).

Bovenstaande ontwikkelingen schijnen tegenstrijdig: aan de ene kant een toegenomen normaliteit van het huwelijk, anderzijds een toegenomen acceptatie van afwijkende patronen. Toch zijn deze ontwikkelingen alle onder één noemer te begrijpen: namelijk van een toenemend belang van intermenselijke relaties. Wanneer het huwelijk niet meer aan de gestegen eisen voldoet, wordt het gemakkelijker dan voorheen verbroken, experimenten met andere patronen worden eerder toegestaan. Het toenemend belang van affectieve relaties wordt door onderzoek bevestigd (85). Voor de positie van de vrouw zijn verschijnselen als het afgenomen kindertal, uitstel van het eerste kind, vrijwillige kinderloosheid van groot belang. De daardoor afgenomen gezinstaat maakt het haar mogelijk zich sterker met de wereld buitenshuis bezig te houden. De vraag is of haar gestegen arbeidsparticipatie een gewijzigde gezinspositie met zich mee heeft gebracht. In hoeverre vervult zij wanneer zij werkt nog opvoedende en verzorgende taken, en welke steun ondervindt zij daarbij van haar echtgenoot (hetgeen vooral in waardenpatroon C centraal staat) of instellingen buiten het gezin?

Werkende vrouwen blijken weliswaar meer dan niet-werkende vrouwen hulp van man en kinderen te krijgen bij de huishoudelijke taken, maar de traditionele taakverdeling blijft meestal in stand (86). Uit ander onderzoek blijkt dat de werkende vrouw weliswaar de verantwoordelijkheid blijft houden voor de gezinstaken, maar daar minder tijd in investeert dan niet-buitenshuis werkende vrouwen (87).

Hoewel de werkende en niet-werkende vrouw in verreweg de meeste gevallen het grootste aandeel heeft in de dagelijkse verzorging en opvoeding van de kinderen, heeft zich op dit gebied de laatste tien jaar toch een opmerkelijke verandering voltrokken.

Aan het begin van de jaren zestig was de moeder gedurende de hele dag belast met de zorg voor de kinderen. Slechts in bijzondere gevallen, bijvoorbeeld op medisch advies, werd een kind overdag naar een kinderdagverblijf gebracht.

Sinds 1965 echter is het aantal kindercentra spectaculair gegroeid. Waren er in 1965 in totaal 60 à 70 kindercentra in ons land, in 1975 bedraagt dit naar schatting 2500, waarvan een 2200 peuterspeelzalen (88). Deze laatste vorm van kinderopvang ontlast de moeder gedurende enkele ochtenden of middagen per week van de voortdurende zorg voor het kind in de leeftijd van 2-4 jaar en stelt haar in staat om andere taken naast het huishouden en gezin op zich te nemen. Maar in veel gevallen kunnen dit alleen maar weinig tijd eisende activiteiten zijn, daar de meeste kindercentra zogenaamd "kindgericht" zijn: niet gericht zijn op het mogelijk maken van werken door de moeder. Van Rijswijk-Clerkx vond bovendien in een recent onderzoek naar werkende moeders en kindercentra, dat het grootste deel van de werkende moeders met een kind jonger dan vier jaar hun kind bij voorkeur aan familieleden of burens toevertrouwen (89).

Van Rijswijk-Clerkx ziet als één van de redenen voor dit verschijnsel het weinig "moedergericht" zijn van de kindercentra. Het gaat bij deze speelzalen om de belangen van het kind (contact met leeftijdgenoten), en niet om de moeders in de gelegenheid te stellen tot beroepsmatige arbeid. De groei van de kindercentra betekent dus niet dat de vrouw daarmee meer reële mogelijkheden heeft om tijd- en aandachtvragende taken te vervullen, zolang er nog jonge kinderen in het gezin zijn. Er zijn weliswaar de laatste 10 jaar ook meer kinderdagverblijven gekomen, waarin de kinderen van werkende moeders gedurende de hele dag verzorgd worden, maar het aantal (120) is aanmerkelijk lager dan het aantal speelzalen (2200). Uit het oogpunt van bijdrage aan de mogelijkheid tot werken door gehuwde vrouwen spelen de kindercentra momenteel dus een volstrekt ondergeschikte rol. Ten aanzien van de mate waarin gebruik wordt gemaakt van voorzieningen voor kinderopvang blijkt bijvoorbeeld nauwelijks verschil te bestaan tussen werkende en niet-werkende gehuwde vrouwen met thuiswonende kinderen. Slechts 36% van de werkende vrouwen die gebruik maken van één of andere vorm van kinderopvang (16% van de onderzochte gehuwde vrouwen) doen dit om het werken mogelijk te maken (90). Ten einde inzicht te krijgen in de huidige situatie ten aanzien van de door de onderscheiden waardenpatronen bepleite man-vrouw-relaties, zouden wij over gegevens moeten beschikken met betrekking tot taakverdeling, opvang kinderen, e.d. bij verschillende arbeidspatronen gedifferentieerd naar sociale strata: man en vrouw beiden full-time werkend, beiden part-time, vrouw part-time en man full-time, e.d. Dergelijke gegevens zijn er voor ons land niet. In buitenlands onderzoek is bijvoorbeeld aangetoond dat in gezinnen, waar man en vrouw part-time werken, beiden weliswaar evenveel tijd besteden aan de gezinstaken, maar dat de man toch meestal de "mannelijke" en de vrouw de "vrouwelijke" huishoudelijke bezigheden verricht, terwijl de opvoedende taken meer gelijk verdeeld zijn (91).

4.4. Maatschappelijke participatie

Naast een hogere participatie van de gehuwde vrouw in de beroepsarbeid en een gelijk aandeel van man en vrouw in de gezinstaken wordt door sommige van de onderscheiden waardenpatronen ook een actievare deelneming door vrouwen aan andere maatschappelijke activiteiten bepleit. Wij zullen hier op enkele van deze activiteiten ingaan.

Het blijkt dat de vrouw maar een zeer gering aandeel heeft in de publieke organen op landelijk, provinciaal en gemeentelijk niveau.

Tabel 4.18. Percentage vrouwen in vertegenwoordigde lichamen.

	Tweede Kamer	Prov. Staten	Gemeenteraden
1966	8.7%	6.5%	4.8%
1970	9.3%	7.3%	7.2%
1974	14.0%	8.9%	9.9%

Bron: I. Boesjes-Hommes: Vrouwenemancipatie en beleid. In: gelijkheid en ongelijkheid in Nederland; 1975.

Hoewel het percentage vrouwen in de onderscheiden **vertegenwoordigende** lichamen geleidelijk toeneemt, verloopt de stijging in de Provinciale Staten langzamer dan in de Tweede Kamer en Gemeenteraden. Aangezien kandidaten voor vertegenwoordigende en andere politieke functies vrijwel uitsluitend via de politieke partijen worden gesteld, kan men zich afvragen of vrouwen relatief weinig lid zijn van een politieke partij. Dit blijkt volgens een enquête van het Informatie en Documentatie Centrum van het Nederlands Vrouwen Comité onder de in 1971 in de Tweede Kamer zitting hebbende politieke partijen, niet het geval te zijn (92). Het bleek dat 7 van de 12 partijen in staat waren het percentage vrouwelijke leden op te geven. Dit liep uiteen, afgezien van de S.G.P. die vrouwen niet als lid toelaat, van 12% tot 33%. De P.v.d.A., D'66 en de K.V.P. telden relatief de meeste vrouwelijke leden (33-30%), gevolgd door de V.V.D. en DS'70 (27-20%), de A.R.P. telde met 12% het kleinste aandeel vrouwelijke leden. Hoewel ook ten aanzien van het lidmaatschap van een politieke partij, dat een indicatie vormt voor maatschappelijke betrokkenheid, vrouwen achterblijven bij mannen, is op dit niveau van politieke participatie de deelneming van vrouwen groter dan op het niveau van de vertegenwoordigende lichamen. Den Bandt komt tot de conclusie dat bij benoemingen binnen partijen het vrouw-zijn voor een kandidaat belemmerend werkt. Ook zijn er aanwijzingen dat er bij het electoraat weerstanden bestaan tegen vrouwelijke kandidaten (93). Tot slot bestaan er bij de vrouwen zelf ook verschillende belemmeringen om actief bezig te zijn in de politiek.

Een maatschappelijke betrokkenheid kan zich ook manifesteren in deelneming aan actiegroepen, werkgroepen en andere organisaties. Het aantal vrouwen dat betrokken is bij bijvoorbeeld abortusacties, milieuwerkgroepen, inspraak bij woningbouw, en M.V.M.-activiteiten zal niet gering zijn, maar hierover zijn geen betrouwbare gegevens bekend. Wel bekend is dat de deelneming aan de cursussen burgerschapskunde, die de laatste jaren door de vrouwenorganisaties op touw zijn gezet, zeer bevredigend is, hetgeen eveneens wijst op een belangstelling voor politiek. Het percentage vrouwen dat aangesloten is bij een vakcentrale stijgt, maar is nog gering. In 1973 was 15% van alle werkende vrouwen op één of andere wijze georganiseerd, waarvan 9% aangesloten was bij één van de drie vakcentrales N.V.V., N.K.V. en C.N.V. (94). Het percentage vrouwelijke leden van het N.V.V., bedraagt in 1975 9,8%, na decennia lang rond de 5% te hebben geschommeld. In 1972 vormden de vrouwen slechts 5,5% van alle bij de drie vakcentrales aangesloten leden.

Een externe oriëntatie kan ook tot uiting komen in het verrichten van sociale activiteiten. Sociale activiteiten (het verrichten van diensten binnen één of andere instelling ten behoeve van personen of groepen) blijken volgens een recent onderzoek iets meer door werkende dan niet-werkende gehuwde vrouwen met kinderen te worden verricht (respectievelijk 29% en 25%). Ditzelfde geldt voor het vrijwilligerswerk in bejaardentehuizen, ziekenhuizen en instellingen ten behoeve van het lenigen van sociale en psychische noden. Van de werkenden

doet namelijk 7% en van de niet-werkenden 4% zulk vrijwilligerswerk (95). Sociale activiteiten worden vaker verricht naarmate de opleiding hoger is (96). Nader onderzoek zou moeten uitwijzen in hoeverre deze vorm van maatschappelijke participatie een voorfase of vervanging is voor de beroepsmatige arbeid. Niet onmogelijk is dat men deze verricht bijvoorbeeld bij gebrek aan geambieerd werk, te meer waar deze werkzaamheden vaak in het verlengde liggen van de verzorgende gezinstaken. Organisaties die op onbetaalde arbeid zijn aangewezen, zouden dan - wanneer zij gehuwde vrouwen hiervoor proberen aan te trekken - een belangrijke functie vervullen in het "over de drempel helpen" van de gehuwde vrouw.

Op verschillende andere dan de genoemde terreinen, waar voorheen ook een sterke differentiatie bestond, is een grotere gelijkheid ontstaan tussen man en vrouw. Dit is bijvoorbeeld het geval ten aanzien van autorijden, roken en het gebruik van alcoholica en in bepaalde sporten. Overigens geldt ook voor deze voorbeelden, dat van gelijkheid nog geen sprake is en dat de ongelijkheid subtielere vormen kan gaan aannemen. Het lijkt bijvoorbeeld onnodig te kwantificeren dat de vrouw wel alleen achter het stuur mag, maar met haar man erbij zal hij dit vrijwel altijd doen, tenzij hij zich moet "laten rijden".

5. Poging tot verklaring

De ontwikkelingen die in vorige hoofdstukken werden genoemd kunnen niet los van elkaar worden gezien. Bovendien zijn zij tot stand gekomen in wisselwerking met andere, niet genoemde maatschappelijke processen. Nadere analyse en onderzoek zouden nodig zijn om de relevante processen verder te ontrafelen. De hieronder volgende opsomming van factoren en synthese daarvan moet dan ook als een poging tot hypothesevorming worden gezien.

5.1. De prestatiegerichtheid van onze cultuur

De sterke prestatiegerichtheid van onze cultuur heeft waarschijnlijk in belangrijke mate bijgedragen tot de positiewijziging en roldoorbreking van de vrouw. De algemene erkenning van de betekenis van onderwijs voor de mogelijkheid tot het verwerven van maatschappelijke status zal ertoe hebben geleid, dat ook de verwachtingen zijn gestegen ten aanzien van het door meisjes te bereiken opleidingsniveau, al was het alleen maar omdat zij daardoor een betere positie op de huwelijksmarkt konden verkrijgen. De status die een vrouw zich kon verwerven is sterk afhankelijk geweest van de status van haar echtgenoot. Haar eigen opleidingsniveau bepaalt de huwelijksdeelmarkt waarop zij kan opereren. Daarnaast zal de sterke identificatie van prestatie en maatschappelijk nut met beroepsmatige activiteit bij de gehuwde vrouw tot een groeiende onvrede met haar gezinsbestemming hebben geleid.

5.2. De ontwikkeling van de werkgelegenheid

Uit tabel 5.1. blijkt dat - met uitzondering van 1973 en 1974 - vanaf 1952 de geregistreeerde vraag naar vrouwen de geregistreeerde arbeidsreserve voortdurend overtreft. Ook in de jaren waarin de werkgelegenheidssituatie voor mannen relatief ongunstig is (1958/1959 en 1967/1968) blijft de vraag naar vrouwen hoger dan het aanbod. In de gehele periode is het relatief tekort aan vrouwen groter dan aan mannen. In de nijverheid is het relatief tekort aan mannen 5,2%, aan vrouwen 6,1%; in de dienstensector is het relatief tekort aan vrouwen bijna twee maal zo groot als dat aan mannen (respectievelijk 2,7% en 1,4%). In de ene bedrijfstak is het tekort ook groter dan in de andere. De bedrijfstakken met een groot absoluut tekort aan vrouwelijk personeel zijn in de nijverheidssector de kleding- en reinigingsindustrie en de leer- en rubberindustrie, in de dienstensector betreft het handel en de overige beroepsgroepen. Tot deze laatste worden het verzorgend personeel en de huishoudelijke diensten gerekend (97).

In deze situatie van een krappe arbeidsmarkt is het voor de hand liggend dat het reservoir van gehuwde vrouwen wordt aangeboord - zeker in beroepssectoren, waarin van oudsher veel vrouwen voorkwamen en waarin een grote expansie optrad: gezondheidszorg, administratie, onderwijs - om in de behoefte aan arbeidskrachten te voorzien. De krappe arbeidsmarkt zal dan ook van grote invloed zijn geweest op de

Tabel 5.1. Gemiddelde geregistreeerde arbeidsreserve en gemiddelde openstaande aanvragen van werkgevers

x 1000

<u>Mannen</u>	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960
arb. res.	131,4	99,2	70,2	49,3	37,3	47,9	91,3	71,3	44,4
aanvr.	11,1	22,3	41,3	56,8	68,2	53,9	21,6	32,3	56,2

Vrouwen

arb. res.	7,8	7,9	5,9	4,0	3,1	4,0	6,3	5,5	4,5
aanvr.	11,3	19,4	29,0	32,8	37,7	33,8	22,5	28,8	36,1

Mannen

	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969
arb. res.	31,4	28,5	29,0	25,8	30,4	39,7	78,6	72,3	54,3
aanvr.	77,4	83,8	82,6	88,3	86,9	74,7	42,6	50,0	73,1

Vrouwen

arb. res.	4,1	4,6	4,7	4,5	4,4	5,0	7,7	12,0	11,5
aanvr.	41,1	38,3	39,0	42,6	42,3	40,2	25,6	27,3	33,2

Mannen

	1970	1971	1972	1973	1974
arb. res.	45,1	56,9	96,9	95,1	114,4
aanvr.	91,6	73,9	39,7	46,8	51,6

Vrouwen

arb. res.	10,8	12,0	17,8	22,0	28,8
aanvr.	35,5	32,8	23,6	20,2	17,6

Bron: Statistisch Zakboek, C.B.S.; diverse jaargangen.

roldoorbreking en daarmee de stijgende beroeps participatie van de gehuwde vrouw.

5.3. De stijging van de levensstandaard

Zeker in de jaren zestig is er sprake van een sterk stijgende welvaart in Nederland. Dit blijkt uit de ontwikkeling van het nationaal inkomen per hoofd der bevolking, waarvan het indexcijfer in de periode 1950-1974 steeg van 68 tot 152 (1963 = 100).

Tabel 5.2. Het nationale inkomen (netto marktprijzen) in constante prijzen per hoofd van de bevolking op basis van 1963 = 100.

1950-1974

1950 - 68	1960 - 93	1970 - 139
1951 - 67	1961 - 96	1971 - 142
1952 - 68	1962 - 97	1972 - 147
1953 - 74	1963 - 100	1973 - 153
1954 - 76	1964 - 108.	1974 - 152
1955 - 82	1965 - 113	
1956 - 85	1966 - 114	
1957 - 85	1967 - 120	
1958 - 83	1968 - 126	
1959 - 86	1969 - 132	

Bron: Nationale Rekeningen, C.B.S.; 1974.

Naast het nationaal inkomen, steeg ook de levensstandaard in de gezinnen. Uit N.I.P.O.-enquêtes blijkt dat de ruimte in het gezinsbudget (dat deel dat niet nodig is om nèt rond te kunnen komen) gemiddeld bijna werd verdrievoudigd (98). In nauwe samenhang hiermee namen ook de consumptieve bestedingen in deze periode duidelijk toe. Ook het indexcijfer voor de bestedingen van overige goederen en diensten steeg sterk (zie tabel 5.3). Deze toegenomen consumptie komt onder meer tot uiting in het steeds algemener worden van het met vakantie gaan en in het toenemende autobezit.

Tabel 5.3. Indexcijfers van de consumptieve bestedingen per hoofd van de bevolking (1963 = 100).

	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965
duurzame consumptie- goederen	68	71	80	86	91	100	111	119.
overige goederen en diensten	85	88	92	93	97	100	105	109
	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973
duurzame consumptie- goederen	118	119	127	130	146	147	154	155
overige goederen en diensten	116	123	134	148	152	158	162	165

Bron: Statistisch Zakboek, C.B.S.; diverse jaargangen.

Zo steeg het percentage gezinnen dat één of meer auto's bezit van 18% in 1960 tot 43% in 1967 en 72% in 1974 (99). Aan de stijging van de levensstandaard zal ook het werken van de gehuwde vrouw hebben bijgedragen. Het lijkt zeer aannemelijk, dat de sterke consumptieve oriëntatie in de zestiger jaren een belangrijke invloed heeft uitgeoefend op de stijging van de arbeidsparticipatie van de gehuwde vrouw. Deze factor werd wellicht eerder legitiem geacht voor het door-

breken van de exclusieve gezinsrol dan een wens tot ontplooiing buiten het gezin, of een ontevredenheid met de gezinsrol. Maar ook afgezien daarvan zal de hoge prioriteit van de consumptiewaarden direct tot arbeid buitenshuis hebben bijgedragen. Uit onderzoek is wel gebleken dat het economisch motief vooral bij de lagere milieus en bij de middenklassen veelal een belangrijk onderdeel van het complex van motieven van deze gehuwde vrouwen is om buitenshuis te gaan werken (100).

5.4. De verstedelijking en de woonomgeving

De urbanisatie en suburbanisatie zouden de positie van de vrouw op verschillende manieren kunnen beïnvloeden. In de eerste plaats impliceren beide processen een verzwakking van de sociale controle, waar de migranten voorheen aan onderhevig waren. Dit geldt zeker wanneer men afkomstig was van het platteland of van stedelijke wijken met een sterk "buurtkarakter" (kenmerkend voor vele oude arbeiderswijken). De woonomgeving biedt door woonvorm en gebrek aan voorzieningen veelal geringe mogelijkheid voor het tot stand komen van een nieuwe sociale controle. Nu leidt een verzwakking van de sociale controle niet direct tot beroepsarbeid, daarvoor zijn vooral andere factoren van belang. Wel wordt door de vergrote anonimiteit in zekere zin de mogelijkheid groter voor "afwijkend" gedrag.

Dezelfde factor beïnvloedt de mogelijkheid tot buitenshuis werken ook in negatieve zin. De vergrote afstand tot familie en kennissen vermindert de mogelijkheden voor kinderopvang.

Het verhuizen naar een stad betekent een vergroting van bereikbare arbeidsmogelijkheden, verhuizen vanuit de stad naar voorsteden veelal het tegendeel. Verhuizen impliceert meestal aanzienlijk duurder gaan wonen, en gebeurt vaak ook met het oog op verbetering van de woonomstandigheden (zeker bij suburbanisatie). Dit kan de geneigdheid van gehuwde vrouwen om te werken stimuleren. Urbanisatie en suburbanisatie leiden niet alleen tot afnemend van de sociale controle, maar ook tot vermindering van de sociale integratie. De thuiszittende vrouw kan hierdoor in een geïsoleerde positie raken. Verveling en een behoefte aan sociale contacten kunnen dan bijdragen tot een roldoorbreking. Ook deze motivatie is veelvuldig bij werkende vrouwen waargenomen (101), maar helaas niet in verband gebracht met urbanisatie en suburbanisatie-processen.

5.5. Overheidsbeleid

In hoofdstuk 3 kwam reeds - zeer globaal - het overheidsbeleid aan de orde, dat direct gericht is op de positie van de vrouw (gewijzigde fiscale wetgeving, sociale wetgeving, e.d.). Wij zullen dat hier niet herhalen. Daarnaast kan de positie van de vrouw worden beïnvloed door wetten en regelingen die op andere doeleinden zijn gericht. Wij hebben deze complexe materie niet zorgvuldig geanalyseerd, daar zou een apart onderzoek aan moeten worden gewijd. Wij willen met

enkele voorbeelden volstaan. Het beleid gericht op inkomensverbetering van de lagere inkomenscategorie kan hebben bijgedragen en nog bijdragen aan realisatie van waardenpatroon A bij de lagere milieus. De progressie in de inkomstenbelasting zou bij de huidige fiscale zelfstandigheid van de gehuwde vrouw het werken van de gehuwde vrouw in hogere milieus juist kunnen bevorderen, omdat de progressie in de inkomstenbelasting inkomensstijging van de man (die het hoogste inkomen heeft) niet langer voldoende "lonend" maakt. Door het beleid gericht op spreiding van rijksdiensten wordt een bijdrage geleverd aan doorbreking van waardenpatroon A in de regio's buiten het Westen. (Creatie aldaar van werkgelegenheid in lagere administratieve functies). Het beleid ten aanzien van gezondheidszorg, onderwijs en middenstand is van grote betekenis voor de arbeidspositie van de vrouw gezien de grote aantallen vrouwelijke werknemers in deze sectoren. De algemene doelstellingen van het onderwijs (tot uiting komend in verhoging leerplichtige leeftijd, sterke nadruk op prestatie, vrijwel gratis onderwijs) zullen van grote invloed zijn geweest op het gestegen opleidingsniveau van vrouwen.

5.6. De secularisering

In de moderne Westerse samenleving is sprake van een voortgaande secularisering. Niet alleen neemt het percentage buitenkerkelijken toe (1960: 18,3%, 1971: 22,5%), maar ook de betrokkenheid van de zich kerkelijk noemende personen neemt af. Aan de andere kant treedt er ook binnen de kerken een secularisering op, in die zin dat de aandacht meer wordt gericht op maatschappelijke vraagstukken en het hier-en-nu. Woorden als "bevrijding" en "gerechtigheid" bepalen in sterkere mate dan voorheen het denken in een deel van de kerken. Dat deze begrippen ook op de positie van de vrouw worden toegepast, is aan de orde gekomen op de in 1974 onder auspiciën van de Wereldraad van Kerken te Berlijn gehouden conferentie over sexisme. De "conserverende" functie van de kerken met betrekking tot de positie van de vrouw is zodoende in de jaren zeventig duidelijk van veel minder belang dan in de jaren vijftig. De verbreiding van de recent geuite emancipatiewaarden zal thans, van deze zijde, dan ook veel minder weerstand ondervinden dan voorheen het geval zou zijn. In zoverre de kerk draagster van nieuwe waarden en normen begint te worden, zal de acceptatie van emancipatiewaarden, die ontplooiing van de vrouw buiten haar gezin betreffen, door haar activiteit bevorderd worden.

5.7. De protestbewegingen

Aan het eind van de jaren zestig ontstonden in vele landen verschillende protestbewegingen, waaronder in Nederland de Provo-beweging één van de meest opvallende was. Deze spontane bewegingen stelden omstandigheden ter discussie, die slechts weinigen toendertijd als ter discussie staand onderkenden. Ook het studentenprotest, zoals dat bij ons onder andere tot uiting kwam in de bezetting van

het Maagdenhuis in Amsterdam, wijst erop dat in de maatschappij aan het eind van de jaren zestig "iets in beweging komt". Door middel van acties en protesten wordt van de zijde van jongeren en studenten getracht om vele schijnbaar vastliggende situaties aan de kaak te stellen en te veranderen. Door deze protestbewegingen worden ook verschillende andere sociale minderheden, zoals homoseksuelen en werkende jongeren, zich van hun positie bewust en komen in actie om hun belangen voor te staan. Het streven van deze verschillende minderheidsgroepen is consistent met dat van het feminisme. De waarde sociale gelijkheid ligt aan vele acties en bewegingen ten grondslag. Sommige bewegingen hebben identieke doeleinden. De homoseksuele beweging staat bijvoorbeeld ook doorbreking van typisch mannelijk en vrouwelijk gedrag voor. Al met al kan gezegd worden dat het algemene karakter van de protestbewegingen aan het eind van de jaren zestig een positieve invloed zal hebben gehad op het eveneens manifest worden van waarden die een grotere gelijkheid tussen man en vrouw impliceren.

5.8. Het elitaire karakter van het feminisme

Het feminisme werd en wordt vooral gedragen door vrouwen met een hoog opleidingsniveau en werkzaam in de hogere beroepssectoren. Hun acties en gepropageerde waarden zullen vooral zijn aangeslagen bij vrouwen die in soortgelijke posities verkeren, vrouwen die dezelfde "taal" spreken, en/of reeds een zekere onvrede voelen met hun door de rolverdeling bepaalde bestaan. Aan aandacht van de publiciteitsmedia voor het feminisme heeft het niet ontbroken. De geuite ideeën zullen zeker de categorieën vrouwen hebben bereikt die gevoelig waren voor de gestelde problematiek. Hetzelfde elitaire karakter kan echter ook met zich hebben meegebracht, dat de motieven en doeleinden zijn voorbijgegaan aan die vrouwen die hun ontplooiing in het gezin zoeken en zich veel meer gebaat voelen bij doeleinden die erop gericht zijn hun eventuele arbeid buitenshuis overbodig te maken. Door deze vrouwen, die vooral in de lagere arbeidsmilieus voorkomen, wordt de huishoudelijke arbeid geprefereerd boven de beroepsmatige arbeid waar zij op aangewezen zijn (10). Waar door hen de rolverdeling sterk normatief wordt beleefd zullen de door het feminisme geuite ideeën niet aangeslagen zijn, misschien zelfs nauwelijks opgemerkt.

5.9. Veranderende opvattingen over opvoeding

Reeds voor het hernieuwd feminisme wijzen pedagogische inzichten op het belang van het contact met leeftijdgenoten voor de ontwikkeling van het jonge kind. In vele gezinnen zou onvoldoende mogelijkheid bestaan tot dergelijke contacten. In de jaren zeventig wordt het belang van de voortdurende aandacht en zorg van de moeder voor het jonge kind gerelativeerd. Het gaat - kort gezegd - niet om de kwantiteit maar om de kwaliteit van de aandacht van de moeder. Parallel aan deze ontwikkeling zijn er veel peuterspeelzalen gekomen die be-

ogen zeer jonge kinderen in contact te brengen met leeftijdgenoten. Daarmee verminderen de opvoedingstaken van de moeder enigermate, waardoor verhoogde maatschappelijke oriëntatie mogelijk wordt. Ook wordt de laatste jaren van wetenschappelijke zijde het belang van de vader in de opvoeding sterker benadrukt. Deze waarde is consistent met het waardenpatroon C. Dit inzicht heeft echter nog niet geleid tot enigerlei institutionalisering, of tot realisering op grote schaal op het niveau van het individuele gedrag.

5.10. Weerstand tegen verandering

Wanneer met kracht waardenpatronen worden geponeerd die ingaan tegen de (geaccepteerde) belangenstructuur of tegen dominante waarden, dan zullen sterke weerstanden ontstaan. De weerstand zal zich op verschillende niveaus kunnen uiten en sterker worden naarmate de belangen of aangehangen waarden meer worden aangevochten. De individuele gehuwde vrouw zal vooral worden geconfronteerd met de negatieve houding van haar echtgenoot. Deze weerstand kwam in hoofdstuk 3 al ter sprake: arbeid buitenshuis van de gehuwde vrouw betekent voor de echtgenoot een zeker machtsverlies. Hij zal in mindere mate verzorgd kunnen worden, bovendien wordt zijn vrouw financieel minder van hem afhankelijk en verliest hij daardoor in onze samenleving iets van zijn status in het gezin. Deze weerstand zal toenemen naarmate zijn positie meer in het geding is. Ook op collectief niveau spelen de belangen van de man een belangrijke rol. Zolang de arbeidsparticipatie van vrouwen de arbeidspositie van de man niet bedreigt, is er geen probleem. Maar wat, als dit wel het geval is (bijvoorbeeld bij een slechte economie)? Er zijn aanwijzingen, dat de huidige werkgelegenheidssituatie leidt tot verzet bij sommige vakorganisaties tegen part-time arbeid, dat wil zeggen arbeid door vrouwen. Men kan verwachten dat deze weerstand vooral manifest zal worden waar de werkende gehuwde vrouw het meest concurreert met de man: op de lagere niveaus van beroepsuitoefening.

Als reactie op de recente waardenverandering vindt de laatste jaren een mobilisering plaats van personen die onder andere voorstander zijn van de uit waardenpatroon A voortvloeiende waarden en normen inzake huwelijk, gezin en sexualiteit. Ook deze krachten hebben zich georganiseerd (onder meer: E.O., R.K.P.N.).

5.11. Andere veranderingen in waarden en normen

Er zijn in onze samenleving recente veranderingen in waarden en normen te bespeuren die van groot belang kunnen zijn voor de positie van mannen en vrouwen. Zo is er de laatste tijd een toenemende belangstelling te constateren voor sensitivity trainingen, encountergroepen, mystiek-religieuze groeperingen. Dit kan duiden op een herwaardering van "gevoelswaarden" ten opzichte van "rationele" waarden als prestatie, efficiëntie, concurrentie, e.d. Deze laatste waarden worden ook gerelativeerd vanuit doeleinden met betrekking tot bijvoorbeeld

milieubescherming, consumptie van grondstoffen en internationale ongelijkheid in welvaart. In een cultuur waarin een mensbeeld centraal staat waarin ontplooiingswaarden worden benadrukt, die niet slechts betrekking hebben op materiële productiviteit maar op de mens in al zijn aspecten, waaronder ook de intermenselijke relaties, zullen de thans nog typisch aan de vrouw voorbehouden eigenschappen niet langer een sociaal-inferieure positie innemen. In hoeverre deze veranderingen al hebben geleid tot gewijzigde man-vrouw relaties is zonder nader onderzoek niet te zeggen.

5.12. Synthese

Hypothetisch en globaal zullen wij nu de genoemde factoren met elkaar in verband brengen.

Bepalen wij ons daarbij tot de grote veranderingen: hoe kon een algemene afwijzing van arbeid buitenshuis door de gehuwde vrouw in betrekkelijk korte tijd veranderen in een wijdverspreide neutrale waardering daarvan, terwijl sommigen arbeid buitenshuis nu zelfs sterk bepleiten? Een zeer belangrijke factor lijkt ons de hoge prioriteit die in de vijftiger en zestiger jaren werd toegekend aan de economische en sociale vooruitgang. Deze factoren en de daaruit voortvloeiende processen hebben op verschillende wijze ingespeeld op de waarden en normen met betrekking tot de positie van de vrouw. Individueel betekende dit onder andere een hoog aspiratieniveau. In dit klimaat werden niet alleen jongens, maar ook meisjes gesocialiseerd, alleen de wegen waarlangs zij zich sociale status konden verwerven waren verschillend: jongens door een beroepsloopbaan, meisjes door het huwelijk (waardoor zij de status van hun man verkregen). Voor beiden leidde dit tot verhoging van het onderwijsniveau. De stijgende welvaart maakte trouwen op eerdere leeftijd mogelijk dan voorheen. De economische expansie veroorzaakte mobiliteit (urbanisatie, e.d.), die ook een vergrote sociale mobiliteit met zich bracht en eveneens een verminderde sociale controle. De huwelijksmarkt werd groter, men was eerder dan voorheen in economisch en sociaal opzicht onafhankelijk. Deze ontwikkelingen (hogere welvaart, langere onderwijsparticipatie en lagere huwelijksleeftijd) leidden tot een vermindering van het aanbod van ongehuwde vrouwen op de arbeidsmarkt. Het huwelijk betekende immers in het toen aangehangen waardenpatroon het einde van beroepsmatige arbeid.

De economische en sociale expansie bracht echter een uitbreiding van de werkgelegenheid met zich mee ook in sectoren waar de vrouw van oudsher emplooi vond. Wanneer de vrouw werkte was dit in de als "vrouwelijk" beschouwde beroepssectoren: verpleging, onderwijs (met name aan de jongere kinderen), administratie, gastvrouwelijke beroepen, detailhandel, huishoudelijke arbeid, bepaalde sectoren in de nijverheid (textiel, e.d.).

De schaalvergroting die zich onder invloed van de economische expansie voltrok, bracht een enorme bureaucratisering met zich mee, en dus uitbreiding van de administratie. Dezelfde economische expansie

ging gepaard met de opbouw van de verzorgingsstaat. Met de uitbreiding van gezondheidszorg en onderwijs (ook noodzakelijk door de geboortegolf) steeg de behoefte aan vrouwelijk verplegend en onderwijzend personeel. Door de groei van het overheidsapparaat in het algemeen ontstond ook van die zijde een grote vraag naar vooral administratief personeel.

Beide processen - een afnemend aanbod van vrouwen op de arbeidsmarkt en een groeiende vraag naar vrouwen - leidden tot een grote discrepantie op de arbeidsmarkt. Hoewel in deze situatie de arbeid door gehuwde vrouwen in de vijftiger jaren al toenam bleef de omvang hiervan zeer beperkt. Onder invloed van de uit het toen aangehangen waardenpatroon voortvloeiende rolverdeling leidde de discrepantie evenmin tot aanbod van mannen voor deze "vrouwelijke" functies. De werknemers zullen deze functies niet alleen zelf niet geambieerd hebben, ook de werkgevers zullen hun wervingsactiviteiten vanwege dezelfde oriëntatie niet op mannen hebben willen richten. In de zestiger jaren was dit door de grote spanning ook op de arbeidsmarkt voor mannen bovendien niet meer mogelijk. Gehuwde vrouwen vormden de enige categorie waar men zich nog op kon richten.

Opmerkelijk is dat deze door de wisselwerking van economische en sociale ontwikkeling en dominant waardenpatroon ontstane situatie in de vijftiger jaren nog niet leidt tot een beduidende omvang van werken door gehuwde vrouwen (kennelijk was het waardenpatroon A diep verankerd), maar wel al tot een verandering van opvattingen bij een aantal belangrijke maatschappelijke groeperingen. Hoewel omzichtig geformuleerd - de hoofdwaarden worden in stand gelaten - vindt met name bij de groeperingen die sterke nadruk leggen op bevordering van de welvaart en de verzorgingsstaat (V.V.D., P.v.d.A., N.V.V.) een zodanige herformulering plaats van het waardenpatroon, dat ruimte geschapen wordt voor arbeid door gehuwde vrouwen. Door de hoge waardering voor het gezin spreekt men geen goedkeuring uit over deze - nog nauwelijks voorkomende - arbeid door ontplooiing van de vrouw buiten het gezin wenselijk te noemen. Neen, men legitimeert het door een beroep te doen op een hogere - geaccepteerde - waarde, de persoonlijke verantwoordelijkheid van het echtpaar; dat zelf dient uit te maken of de gezinssituatie arbeid door de moeder toelaat.

In de zestiger jaren leiden dezelfde processen tot een (verdere) afneming van de negatieve normering van arbeid door gehuwde vrouwen op zowel individueel als collectief niveau en eveneens tot een toename van die arbeid zelf.

De grote nadruk op prestatie en consumptie leidt bij man en vrouw tot een vermindering van de resterende weerstand. De inmiddels beter opgeleide vrouw is weliswaar minder carrière-gericht dan de man, maar neemt minder dan voorheen genoegen met een exclusieve gezinsbestemming. Dit temeer waar de gezinstak door verminderd kindertal (oorzaak/gevolg?) is afgenomen en door veranderde waardenpatronen het gezin steeds meer op zichzelf is komen te staan, waardoor het steeds minder mogelijkheid biedt voor sociale contacten.

Het gedragsalternatief van werken door de gehuwde vrouw wordt niet alleen gemakkelijker te realiseren door de prioriteit van de prestatie- en consumptiewaarde, de afnemende sociale controle (door secularisatie, (sub)urbanisatie) vermindert de kans op negatieve sancties.

Op collectief niveau heeft het in de vijftiger jaren begonnen proces zich in de zestiger jaren voortgezet: parallel aan de - door de ook in de arbeid bestaande "rolverdeling" opgeroepen - grote behoefte aan vrouwelijk personeel ontstaat een toenemende tolerantie en legitimering van arbeid door de gehuwde vrouw. De sterke nadruk op prestatie alsook de verbinding van deze prestatie aan de arbeid maakt het, in samenhang met de gelijke kansen-ideologie, ook moeilijk een bepaalde categorie een gelijk recht op arbeid te ontzeggen, zeker wanneer dit niet strijdig is met het geaccepteerde waardenpatroon (vrouw gezinsrol, man kostwinnersrol)¹⁾.

De legitimering blijft echter verbaal, er vindt geen positieve normering plaats van ontplooiing van de gehuwde vrouw buiten haar gezin, er wordt niets ondernomen dat het "afwijkend" gedrag zou kunnen stimuleren, ongetwijfeld vanwege de vrees dat daarmee zou kunnen worden bijgedragen aan aantasting van de rolverdeling en de daarbij in het geding zijnde belangen (met name het gezin). De volle prijs van haar arbeid moet dan ook door de gehuwde vrouw zelf worden betaald: zij heeft een dubbele taak (gezin en arbeid), zij moet zelf opvang voor haar kinderen organiseren, zij ervaart dat zij in de arbeid op tal van zaken bij de man ten achter wordt gesteld (minder passende arbeid, geen gelijke beloning, promotiemogelijkheden, enz.), terwijl met haar dubbele taak hoegenaamd geen rekening wordt gehouden (te weinig part-time mogelijkheden, verlof bij ziekte van kinderen, e.d.). Deze situatie gaat feitelijk wél ten koste van het gezin. Hier ligt ook de voedingsbodem voor het eind zestiger jaren optredend feminisme: de discrepantie tussen door steeds meer vrouwen gewild en feitelijk opgebracht gedrag aan de ene kant en de belangrijke maatschappelijke instituties aan de andere kant die zich niet wilden verzetten tegen dit gedrag (integendeel), het gedrag zelfs legitimeerden maar op andere gronden dan de waarde "ontplooiing van de vrouw buiten haar gezin", en weinig deden om dat gedrag te vergemakkelijken. Daardoor bleken de effecten op te treden die men juist door het onthouden van een positieve normering en daaruit voortvloeiende maatregelen wilde voorkomen.

1) In de zestiger jaren betekende een erkenning van het recht van gehuwde vrouwen op arbeid door de grote spanning op de arbeidsmarkt en de gescheiden deelmarkten immers geen aantasting van de werkgelegenheid voor mannen.

6. De toekomstige positie van de vrouw: enkele toekomstbeelden

6.1. Inleiding

Wij willen thans enig zicht krijgen op de voorwaarden voor toekomstige realisatie en de consequenties van enkele waardenpatronen, en kiezen daarbij als uitgangspunt voor de toekomstbeelden de waardenpatronen B en C:

- waardenpatroon B: de vrouw heeft een bijzondere verantwoordelijkheid voor de opvoeding van haar kinderen, vooral in hun eerste levensjaren, maar zij dient deze verantwoordelijkheid zoveel mogelijk te combineren met een maatschappelijke oriëntatie, vooral tot uiting komend in participatie in het beroepsleven;
- waardenpatroon C: wil absolute gelijkheid tussen man en vrouw, ook binnen het gezin. Vrouwen moeten hun eigen leven kunnen inrichten en dienen daartoe sociaal en economisch onafhankelijk te worden. De gezinsverantwoordelijkheid (waaronder de opvoeding) moet worden gedeeld tussen man en vrouw.

Waarom kiezen wij juist deze twee patronen? Wanneer men een benadering wil ontwikkelen, gericht op het exploreren van mogelijke toekomst, dan moet men het zich niet te moeilijk maken. Het leek daarom gewenst een waardenpatroon te kiezen dat dicht bij de huidige situatie staat en een patroon dat daar verder van afwijkt. Daarnaast wilden wij de keuze beperken tot patronen die specifiek zijn voor de sociale ongelijkheid tussen man en vrouw. Tenslotte wilden wij de mogelijkheid behouden voor benutting van empirische inzichten. Het patroon B staat dicht bij de huidige situatie, patroon C verder weg. De keuze van patroon C werd bovendien ingegeven door het feit dat belangrijke elementen van de patronen D en E ook bij het patroon C aan de orde zouden moeten worden gesteld. Zo komt de macro-maatschappelijke structuur (D) ook in C ter tafel, maar direct beredeneerd vanuit de ingang positie man - vrouw. De ongelijkwaardigheid van de als vrouwelijk en mannelijk gekenschetste waarden (E) wordt eveneens betrokken in de analyse van waardenpatroon C.

Allereerst wordt nagegaan hoe de positie van de vrouw zich zal ontwikkelen gegeven een "verrassingsvrije" maatschappelijke ontwikkeling. Verrassingsvrij betekent trends, ten aanzien van factoren die voor de positie van de vrouw van belang gebleken zijn, zetten zich voort; de nu dominante maatschappelijke cultuur en structuur worden niet aangetast; het overheidsbeleid verandert niet principieel. Vervolgens wordt een schets gegeven van de toekomst bij realisatie van de waardenpatronen B en C. Daarbij wordt nagegaan of er verschillende modaliteiten per patroon denkbaar zijn. Immers, de patronen kunnen zich wellicht maatschappelijk verschillend uitkristalliseren. Steeds hanteren wij een drietal werkhypothesen:

1. biologisch-fysiologische verschillen tussen man en vrouw staan de nagestreefde gelijkheidsmodellen niet in de weg;

2. het huidige economische stelsel, namelijk dat van een door de overheid gecorrigeerde markteconomie, blijft bestaan. Dit betekent dat het prijsmechanisme blijft functioneren, dat ondernemingen blijven streven naar optimalisering van inkomen en winst. De rol die de overheid speelt is variabel;
3. het gezin als betrekkelijk langdurig samenlevingsverband tussen man, vrouw en kinderen, blijft dominant.

Tenslotte nog dit. De beredenering - hoe beperkt ook - van voorwaarden voor en consequenties van verschillende modellen van sociale gelijkheid kan hopelijk leiden tot een genuanceerder evaluatie van de na te streven sociale gelijkheid. Hiermee wil niet gezegd zijn, dat een overheid, politieke partij, belangengroep naar één gelijkheidsmodel zou moeten streven. Men kan ook ruimte proberen te scheppen voor de realisatie van verschillende gelijkheidsdefinities, daarbij de ruimte voor een andere beperkend. Welke keuze men ook doet, er zal steeds rekening mee moeten worden gehouden, dat men te maken heeft met een samenleving bestaande uit groepen, die op eenzelfde moment ongelijke waardenpatronen hanteren of in verschillende ontwikkelingsfasen verkeren.

6.2. De toekomstige positie van de vrouw bij een "verrassingsvrije" ontwikkeling

6.2.1. Algemeen

Wanneer men wil voorspellen hoe een verschijnsel zich in de toekomst zal ontwikkelen, dan wordt men geconfronteerd met de moeilijkheid dat dat verschijnsel vaak met een groot aantal andere zaken samenhangt, waarvan vele zelf aan verandering onderhevig zijn. Wil men toch enigermate inzicht krijgen in toekomstige ontwikkelingsmogelijkheden dan dient men de complexiteit van de maatschappelijke ontwikkeling te reduceren. Gebruikelijk is dat men een aantal vereenvoudigende veronderstellingen hanteert. Een mogelijkheid is dat men continuïteit in ontwikkelingen veronderstelt: men kan aannemen dat een toestand ongewijzigd blijft, dat recente tendenties voortduren of dat bepaalde samenhangen zullen blijven gelden (103). Deze vereenvoudigingen kunnen noodgedwongen zijn, maar kunnen ook een meer positieve reden hebben: zo kan men "ongewijzigd beleid" aannemen, juist om de eventuele noodzaak van beleid zichtbaar te maken.

Er ligt een belangrijk selectieprobleem in deze vereenvoudigingen. Het is immers niet onmogelijk dat juist een constant verondersteld verschijnsel in de toekomst sterke veranderingen ondergaat; wanneer men dan bij de voorspelling streefde naar inzicht in de meest waarschijnlijke ontwikkeling heeft men de plank danig misgeslagen.

De analyseperiode loopt tot rond de eeuwwisseling. Voor de verrassingsvrije ontwikkeling wordt aangenomen, dat de huidige economische depressie binnen niet al te lange tijd weer plaats zal maken voor een opleving, zij het dat door structurele wijzigingen het groeiniveau van de jaren zestig niet meer zal worden bereikt (104).

Wij gaan er vervolgens van uit, dat de thans dominante cultuur en structuur grotendeels in stand blijven. Individuele consumptie en prestatie, en daarmee de arbeid, behouden een belangrijke plaats in onze samenleving. Ook de thans bestaande machtsstructuur blijft in stand: de verhoudingen tussen overheid, kapitaal en arbeid blijven dezelfde. Er zullen geen drastische veranderingen in het overheidsbeleid optreden ten aanzien van gezin en arbeid. Er wordt dus niet meer dan thans een bevolkings- en gezinsbeleid gevoerd; het arbeidsmarktbeleid en het arbeidsvoorwaarden- (waaronder het inkomens-) beleid blijven in grote trekken hetzelfde. Ook ten aanzien van de arbeidsparticipatie van de vrouw vinden geen drastische beleidswijzigingen plaats, het beleid ten aanzien daarvan blijft gekenmerkt door een betrekkelijk passieve houding. (Voorzover de huidige regering een actiever beleid voorbereidt wordt daaraan in deze paragraaf dus geen aandacht besteed). Ook hieronder zullen nog enkele uit bovenstaande voortvloeiende veronderstellingen van verrassingsvrije aard aan de orde komen.

6.2.2. Toekomstige ontwikkeling van waarden en normen ten aanzien van de positie van de vrouw

Alvorens meer in detail in te gaan op enkele positie-kenmerken, stellen wij allereerst de algemene vraag aan de orde hoe de verspreiding van de eerder geschetste waardenpatronen zal verlopen. In 5.12. veronderstelden wij dat juist de interactie tussen uit het waardenpatroon A voortvloeiend gedrag met andere culturele ontwikkelingen, met name toenemende prestatie- en consumptiegerichtheid, secularisatie, en structurele ontwikkelingen (werkgelegenheid, (sub)urbanisatie) leidde tot een doorbreking van het waardenpatroon A. Er werd in 3.3.3. voorzichtig geconcludeerd dat in het begin van de jaren zeventig dit waardenpatroon veel van zijn exclusieve geldingskracht had verloren en had plaatsgemaakt voor vooral waardenpatroon B (man kostwinner, vrouw gezinsverantwoordelijkheid + externe ontplooiingsmogelijkheden) en - zij het bij een kleine minderheid - voor waardenpatroon C (man en vrouw beiden verantwoordelijk voor kostwinning en gezin). De appreciatie van de laatste twee waardenpatronen bleek vooral van verbale aard: weliswaar is de arbeidsdeelneming van gehuwde vrouwen aanzienlijk gestegen, maar deze bevindt zich nog op een laag niveau, van realisatie in gedrag van waardenpatroon C is nog slechts bij een zeer kleine groep mannen en vrouwen sprake. Wij concludeerden eveneens dat de vooral in de zestiger jaren toegenomen arbeidsparticipatie van gehuwde vrouwen in principe niet strijdig was met de uit patroon B voortvloeiende rolverdeling waarbij de vrouw de gezinszorg behoudt. Ook wanneer zij werkt blijft zij de gezinszorg tot haar verantwoordelijkheid rekenen. Bovendien is er ook in de arbeid sprake van dermate gescheiden deelmarkten, dat de positie van de man in gezin en arbeid niet door de arbeid van de gehuwde vrouw werd aangetast.

Wij menen, dat in de komende decennia de vrouw zich in toenemende mate op de arbeid buitenshuis zal oriënteren. De blijvende dominantie van consumptie- en prestatie-oriëntatie die wij veronderstelden, zal via een stijging van het opleidingsniveau, maar ook direct, de geneigdheid tot arbeid buitenshuis doen toenemen. Dit temeer, omdat eventueel hiertegen gerichte sociale controle verder zal afnemen. Dezelfde factoren zullen er echter ook toe leiden, dat de man weinig geneigd zal zijn een grotere gezinsrol op zich te nemen, voorzover die zijn mogelijkheden in de arbeid beperkt. Hij zal zich status willen verschaffen primair door middel van de arbeid. Exclusieve gezinsoriëntatie zal in toenemende mate voor de vrouw negatief worden genormeerd. Als haar externe oriëntatie echter zou betekenen, dat de vrouw de man in zijn mogelijkheden tot statusverwerving zou gaan beperken, zijn conflicten te verwachten. De activiteiten van de gehuwde vrouw buitenshuis zullen vooralsnog betrekking hebben op weinig statusverschaffende arbeidssectoren ("vrouwelijke arbeid"), vele vrouwen zullen hun status nog in belangrijke mate blijven onttelen aan de echtgenoot, en dientengevolge minder eisen stellen aan kwaliteit e.d. van de arbeid. Het kunnen verdienen van geld, de sociale contacten, de afwisseling met haar gezinstak verschaffen vele vrouwen al voldoende bevrediging. Op grond van deze overwegingen menen wij, dat het waardenpatroon A hoe langer hoe meer zal plaatsmaken voor waardenpatroon B. De gehuwde vrouwen zullen in toenemende mate activiteiten ook buiten het gezin zoeken, de thans bestaande vrijblijvendheid ten opzichte van het gedrag van de vrouw zal afnemen: steeds meer zal door de vrouw zelf de norm worden gehanteerd dat zij zich ook buiten haar gezin behoort te ontplooiën. Dit kan betrekking hebben op professionele arbeid, maar ook op non-professionele arbeid of andere vormen van maatschappelijke participatie. Deze laatste sector kan verschillende functies vervullen. Niet alleen kan die arbeidsvorm een soort overgangsfase vormen tussen gezin en professionele arbeid, ook kan die arbeid gekozen worden bij gebrek daaraan.

Waardenpatroon C zal zich ook enigermate verspreiden. Vrouwen uit gezinnen, die de zorg voor kinderen grotendeels kunnen en willen afstoten (aan een hulp in de huishouding bijvoorbeeld), zullen vaker full-time gaan werken. Dit zal vooral voorkomen bij een kleine groep hoog opgeleide vrouwen, waar de prestatiegerichtheid het sterkst ontwikkeld is en het inkomen hoog genoeg is om gezinshulp te kunnen betalen. Ook zal het vaker voorkomen dat man en vrouw beiden part-time gaan werken en de gezinstaken vervullen. Dit zal vooral voorkomen bij gezinnen waar man en vrouw een hoge opleiding hebben, en waar de man weinig carrière-perspectief heeft, c.q. reeds een hoog niveau bereikt heeft. De dominant veronderstelde prestatie- en consumptiegerichtheid sluit uiteraard het bestaan van minderheden met een daarvan afwijkende of daar tegen gerichte oriëntatie niet uit. Bij deze groepen zal het C-patroon worden gerealiseerd juist op een laag niveau van materiële consumptie.

Uit waardenpatroon C voortvloeiend gedrag kan - binnen het raam van onze veronderstellingen - ook door tijdelijke economische verstoringen worden afgedwongen (man tijdelijk werkloos). Waar dit geen door de betrokkenen gewenst gedrag is, behoeven wij daar geen aandacht aan te besteden. Een verbreiding op grote schaal van de waardenpatronen D en E verdraagt zich niet met de gemaakte veronderstellingen: D is bijvoorbeeld strijdig met de dominant veronderstelde individuele consumptie- en prestatiewaarde. De waarden uit het E-patroon (dominante "vrouwelijke" waarden) zullen zich ons inziens wel verder verspreiden, maar in algemenere zin dan gekoppeld aan de positie van de vrouw. De over de verspreiding van het C-patroon gemaakte opmerkingen impliceren, dat wij niet verwachten dat de waarden uit het E-patroon (die kunnen worden gezien als een extreme vorm van de C-waarde) zich bij een verrassingsvrije ontwikkeling sterk zullen verspreiden. Wel zullen de affectieve eisen die men aan het gezin stelt toenemen. Ook daarbuiten zal de nadruk op affectieve ontplooiing, anti-autoritaire oriëntatie e.d., groter worden, zonder evenwel de maatschappelijke structuur aan te tasten.

6.2.3. Opleiding

De in 4.1. geschetste veranderingen in de opleiding van meisjes zullen zich in de komende decennia voortzetten. Zorgvuldige vooruitberekeningen of prognoses ten aanzien van de toekomstige positie van de vrouw in het onderwijs ontbreken vrijwel. Aanwezige vooruitberekeningen hebben betrekking op de deelneming aan het volledig dagonderwijs en de behaalde opleidingsniveaus. Over deelneming aan schoolsoorten, -richtingen en vakkenpakketten per opleidingsniveau zijn geen prognoses voorhanden.

Een in het kader van het project "Algemene Toekomstverkenning" van de W.R.R. gemaakte extrapolatie van de deelnemingspercentages levert voor het einde van deze eeuw het volgende beeld (105) (ter vergelijking zijn de eerder over 1972 genoemde cijfers ook weergegeven):

Leeftijd	Mannen		Vrouwen	
	1972	rond 2000	1972	rond 2000
15	93		84	
16	76		61	
17	56	90	38	85
18	41	80	22	65
19	31	60	15	45
20	23	45	10	35
21	17	35	6	25
22	14	25	4	15
23	11	20	3	10
24	9	15	2	5
25	7		2	

Deze cijfers zouden neerkomen op een verhoging van de deelneming van meisjes van 19 tot en met 24 jaar van 7% in 1972 tot 21% in 2000, en voor jongens van respectievelijk 17,5% tot 33%.

Voor deze extrapolatie werd uitgegaan van een leerplicht tot 16 jaar met een 5- of 6-jarig schooltype voor de tweede onderwijsfase. Eén en ander betekent dat de tegen de eeuwwisseling resterende verschillen in deelneming tussen jongens en meisjes vooral betrekking zullen hebben op het derde fase-onderwijs, en daarin met name op het hoger onderwijs.

Bovenstaande verwachtingen betekenen dat de vrouw rond 2000 op gemiddeld rond 18,5-jarige leeftijd het dagonderwijs verlaat.

Een op bovengenoemde cijfers gebaseerde vooruitberekening van de procentuele verdeling van de gehuwde vrouwen naar opleidingsniveau (106) illustreert de grote verschuivingen die te verwachten zijn (zie tabel 6.2.). Het percentage laaggeschoolde gehuwde vrouwen (nu nog ruim de helft) zal worden gehalveerd, terwijl het aandeel van de middelbaar en hoger opgeleide gehuwde vrouwen zal verdubbelen. Hoewel - zoals gezegd - geen vooruitberekeningen over verschillen in schoolsoortkeuze, e.d. beschikbaar zijn, verwachten wij, mede op basis van de in dat opzicht tot nu toe voortdurende verschillen, dat ondanks de stijging in opleidingsniveau de keuzepatronen aanzienlijk uiteen zullen blijven lopen. De rolverschillen zullen daarin weerspiegeld blijven, zij het op een steeds hoger niveau (bijvoorbeeld vrouw maximaal artsopleiding, man opleiding tot medisch specialist).

Tabel 6.2. Vooruitberekende procentuele verdeling van de gehuwde vrouwen jonger dan 65 jaar per leeftijdsklasse naar opleidingsniveau.

Leeftijd	1973				2000			
	(1)	(2)	(3)	(tot.)	(1)	(2)	(3)	(tot.)
<25 jaar	34	49	16	100	17	48	35	100
25-29 jaar	32	49	19	100	13	50	37	100
30-34 jaar	37	44	18	100	16	52	32	100
35-39 jaar	50	37	14	100	20	53	27	100
40-44 jaar	56	31	13	100	22	53	25	100
45-49 jaar	62	27	10	100	25	52	23	100
50-54 jaar	66	24	9	100	30	49	21	100
55-59 jaar	76	16	8	100	35	46	19	100
60-64 jaar	80	13	6	100	44	40	16	100
Totaal	52	35	13	100	23	50	27	100

(1) Basis- en lager niveau

(2) Uitgebreid lager niveau

(3) Middelbaar niveau en hoger

6.2.4. Gezin

. Huwelijksleeftijd

Het C.B.S. verwacht in zijn bevolkingsvoorberekening van 1973 (107) een voortgezette daling van de huwelijksleeftijd: men gaat uit van een limiet voor de mediane leeftijd, waarop de vrouw haar eerste huwelijk sluit van 21,5 jaar, welke limiet zal worden bereikt door degenen die rond 1980 geboren worden.

Er is op deze veronderstelde verdere daling van de huwelijksleeftijd wel het één en ander af te dingen. Een toeneming van het samenwonen voor het huwelijk, waarbij de trouwdatum dan uitgesteld wordt tot het moment dat er een kind gewenst dan wel op komst is, de gemiddeld toenemende duur van de initiële onderwijsperiode, kunnen een verdere daling in de weg staan. Daar staat tegenover dat de verminderende woningnood de noodzakelijke "wachttijd" verder zal doen afnemen, terwijl ook meer geschikte woongelegenheden voor studerende echtparen beschikbaar zal komen (kleine woningen). De eenvoudiger ontbindbaarheid van het huwelijk maakt het gemakkelijk een "proefperiode" - voordat men besluit tot het krijgen van kinderen - ook in huwelijksverband aan te gaan (108).

Ook van een verdere afnemening van de eerste huwelijken op latere leeftijd kan nog een belangrijke invloed uitgaan.

. Huwelijksfrequentie

Het C.B.S. verwacht in genoemde voorberekening eveneens nog een verdere - zij het geringe - toeneming van de mate van huwelijksluiting (109). Men stelt voor de geboortegeneratie van 1980 een limiet van 96% voor het percentage vrouwen tot 50 jaar dat tot een eerste huwelijk komt. Deze toeneming is te beredeneren door de toenemende communicatie-mogelijkheden (bijvoorbeeld door afnemening van sociale verschillen, toenemende beroeps participatie door de vrouw, afnemende locale en streekgebondenheid). Daartegenover kan een toenemende mobiliteit ook tot een zekere vereenzaming leiden. Bovendien is de legitimiteit van andersoortige relaties ten aanzien van het huwelijk aan het toenemen. Zo wordt alleen al het percentage homoseksuele vrouwen op $\pm 5\%$ geschat (110). Wanneer men bewust wil afzien van kinderen kan men in toenemende mate afzien van een huwelijk. Een groeiende populariteit van alternatieve leefvormen zou bovendien kunnen worden bevorderd door het stijgend opleidingsniveau (111). Voor de tolerantiegraad ten aanzien van alternatieve leefvormen is de volgende bevinding uit een onderzoek onder 15- t/m 24-jarigen illustratief (112).

Tabel 6.3.

	jongens	meisjes
denkt later te trouwen of is getrouwd	84,9%	67,9%
denkt later samen te wonen/commune/alleen- staand of doet dit al	15,1%	32,1%
Totaal	100%	100%

Al met al lijkt de veronderstelling van het C.B.S. omtrent de huwelijksfrequentie aan de hoge kant.

. Huwelijksvruchtbaarheid

In de meergenoemde vooruitberekening door het C.B.S. van 1973 werden twee vruchtbaarheidsveronderstellingen gehanteerd: in het alternatief A werd uitgegaan van een limietwaarde voor het gemiddeld kindertal van 2,14 per gezin (het zogenaamde vervangingsniveau), in het alternatief B werd uitgegaan van 1,93 (90% van de vervangingswaarde) (113). In berekeningen die thans op het C.B.S. worden verricht wordt andermaal met alternatieven gewerkt. Het B-alternatief van 1973 geldt thans als bovengrens!

Bij alle onzekerheid die op dit gebied bestaat en die tot voortdurende bijstelling van de bij de berekeningen gehanteerde veronderstellingen noodzaakt, lijkt het redelijk aan te nemen, dat de rationale planning van het kindertal zal toenemen (bijvoorbeeld door met stijgend opleidingsniveau gepaard gaand anti-conceptioneel gedrag (114) hetgeen betekent dat het feitelijk kindertal steeds meer in overeenstemming zal zijn met het gewenste kindertal (afgezien van onvrijwillige kinderloosheid). Dit gewenste kindertal daalt nog voortdurend. Steeds meer blijken de wensen zich te concentreren rond een kindertal van twee. Ook de gewenste kinderloosheid neemt gedurende de laatste jaren toe (115); evenals de tolerantie ten aanzien daarvan. De toekomstige dominante gezinsvorm zal waarschijnlijk het gezin zijn bestaande uit een echtpaar met 2 kinderen. Grote gezinnen zullen een uitzondering vormen, en kinderloze gezinnen zullen een normaler verschijnsel zijn dan thans.

Voor de toekomstige positie van de vrouw is voorts van groot belang, wanneer de kinderen geboren worden. Vanaf 1965 is sprake van een langzame stijging van het eerste interval (periode tussen huwelijk en geboorte eerste kind). Dit interval bedroeg voor 1965 1,9 jaar, en voor 1972 2,4 jaar. Door stijgende arbeidsparticipatie en hoger opleidingsniveau zal dit interval verder toenemen tot gemiddeld \pm 3 jaar (116). Het tweede interval zal door de toeneming van de rationale gezinsplanning de door de gezinnen ideaal geachte duur van 1,5 à 2,5 jaar gaan naderen (117). Kool komt, zich baserend op het geboortepatroon naar huwelijksjaar in 1972, tot een globale vooruitberekening van de samenstelling van de groep der gehuwde vrouwen naar gezinsfase (118):

Tabel 6.4. De gehuwde vrouw jonger dan 50 jaar naar gezinsfase (in procenten) in het jaar 2000.

	Arbeidskrachten- telling 1973	Vooruitbereke- ning: 2000
jongste kind jonger dan 6 jaar	46	34
jongste kind tussen 6 en 15 jaar	29	26
geen kinderen jonger dan 15 jaar (geen kinderen + kinderen \geq 15 jaar)	24	40
Totaal	100	100

Volgens deze berekening zou het aandeel der gehuwde vrouwen dat geen of weinig tijd aan de opvoeding behoeft te besteden aanzienlijk toenemen.

. Echtscheiding

Bij voortzetting van de stijging in het laatste decennium van het percentage echtscheidingen is op langere termijn een verdrievoudiging niet uitgesloten. Dit zou dan betekenen, dat 1 op de 4 huwelijken vroeg of laat door echtscheiding wordt ontbonden (119). Deze echtscheiding zal echter veelal gevolgd worden door hertrouwen of concubinaat. Impliciet ligt aan deze uitspraken de verwachting ten grondslag, dat man en vrouw steeds hogere eisen gaan stellen aan de kwaliteit van de persoonlijke relatie.

Bovenstaande gegevens samenvoegend ontstaat het volgende beeld omtrent de gezinsvorming rond de eeuwwisseling. Vrijwel alle (90 à 96%) mannen en vrouwen zullen tenminste één keer trouwen, waarbij de gemiddelde huwelijksleeftijd van de vrouwen rond 21,5 à 22 jaar zal liggen en voor de mannen een tweetal jaren hoger. Een aanzienlijk aantal gezinnen blijft kinderloos, maar in het dominante gezinstype zijn 2 kinderen aanwezig. Het eerste kind zal \pm 3 à 3,5 jaar na de huwelijksluiting worden geboren, het tweede kind \pm 1,5 à 2,5 jaar nadien. De meerderheid der vrouwen zal dus in de periode tussen het krijgen van kinderen nauwelijks gelegenheid hebben om zich op de arbeidsmarkt te begeven. De periode van noodzakelijke opvoeding zal door het dalend kindertal echter aanzienlijk bekort worden, waardoor die periode hoe langer hoe meer een fase wordt in plaats van een eindbestemming zoals voorheen (120).

6.2.5. Arbeid

Ten aanzien van de mogelijkheid van de vrouw om te werken kan na de vorige paragrafen het navolgende gesteld worden:

- de vrouw zal gemiddeld op 18,5 jarige leeftijd het dagonderwijs verlaten;
- zij zal gemiddeld tegen haar 22ste jaar in het huwelijk treden, haar eerste kind \pm 3 jaar later krijgen en haar tweede kind 1,5 à 2,5 jaar nadien.

De vrouw heeft dan na haar onderwijsperiode gemiddeld 6 jaar de gelegenheid om full-time te werken, maar de meeste gehuwde vrouwen zullen zich daarna toch minimaal ongeveer 5 jaar van de arbeidsmarkt terugtrekken of hooguit part-time werken (namelijk tot haar tweede kind 4 jaar wordt), en zich vervolgens gedurende een lange periode (tot haar jongste kind \pm 15 jaar wordt) vooral part-time op de arbeidsmarkt kunnen begeven, aangenomen dat er voldoende mogelijkheden voor kinderopvang zouden bestaan. Pas nadien - dus rond haar veertigste - zal zij full-time kunnen werken. De vraag is of zij zelf de bereidheid heeft tot dit arbeidsparticipatie-patroon, maar ook of de beschikbare werkgelegenheid realisatie van dit patroon mogelijk zal maken. Deze bereidheid staat bovendien niet los van de mogelijk-

heden tot acceptabel werk in de nabije omgeving en geschikt geachte kinderopvang. Daar komt bij, dat de één pas bij een zeer lage "drempel" (relatief kleine afstand tot werk, goede verdiensten, arbeidstijden, enz.), de ander al bij een hoge drempel zal gaan werken. Wanneer de gehuwde vrouw nog niet "behoort" te werken, wanneer dit gedrag nog in de vrijblijvende sfeer zit, zal ze al door kleine belemmeringen worden afgeschrikt. Men zou de ontwikkeling van al die factoren moeten kennen om het toekomstig arbeidspotentieel onder de gehuwde vrouwen vast te kunnen stellen. Wanneer in 6.2.2. de verwachting werd uitgesproken dat de gehuwde vrouw in toenemende mate haar ontplooiing buiten het gezin (waaronder in de arbeid) zal zoeken, en dat dit gedrag in toenemende mate van vrijblijvend tot genormeerd gedrag zal worden, dan is nog niets gezegd over de snelheid waarmee en de mate waarin dit proces zou kunnen optreden. In het kader van de Algemene Toekomstverkenning van de W.R.R. is een vooruitberekening verricht van het percentage vrouwen dat aan de arbeid deelneemt, waarin rekening is gehouden met het onderscheiden effect van het stijgend opleidingsniveau en de veranderende gezinssamenstelling (zie 6.2.3. en 6.2.4.), welke factoren immers (zie 4.2.) de arbeidsparticipatie sterk beïnvloeden, en een op zich positiever wordende houding van de gehuwde vrouw ten aanzien van werken buitenshuis. Wanneer wordt verondersteld dat deze laatste factor tot 1985 "matig" toeneemt en vervolgens constant blijft tot 2000, dan resulteert het volgende beeld (121):

Tabel 6.5. Vooruitberekende gehuwde vrouwelijke beroepsbevolking (x 1000) en de deelnemingspercentages.

Leeftijd	beroepsbevolking		deelnemingspercentages	
	1973	2000	1973	2000
15 - 19 jaar	12,2	15,0	42	50
20 - 24 jaar	121,0	143,6	40	46
25 - 29 jaar	112,3	158,5	25	35
30 - 34 jaar	87,9	158,6	24	32
35 - 39 jaar	80,9	174,5	24	36
40 - 44 jaar	77,9	202,5	23	45
45 - 49 jaar	64,8	188,3	20	45
50 - 54 jaar	49,9	148,3	17	37
55 - 59 jaar	32,1	80,1	13	28
60 - 64 jaar	14,5	38,3	7	17
> 65 jaar	6,6	3,9	2	1
Totaal	660,1	1311,4	20,5	33,3

Wanneer men de ontwikkelingen in arbeidsparticipatie bij de overige categorieën vrouwen hierbij betreft, dan zouden tot 2000 per saldo nog circa 600.000 arbeidsplaatsen moeten worden gecreëerd (122) om de vrouwelijke beroepsbevolking werk te verschaffen. Een aanzienlijk deel van deze arbeidsplaatsen zou bovendien part-time moeten kunnen worden bezet: vrouwen met kinderen tot 15 jaar (en binnen deze categorie vooral de vrouwen met jonge kinderen), en vrouwen met een lager opleidingsniveau zullen slechts part-time kunnen of willen werken. De mogelijkheden hiertoe zijn afhankelijk van de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt. Onduidelijk is evenwel tot welke arbeidsmarktpositie van de vrouw de eerder veronderstelde voortzetting van de economische groei (zij het op een lager niveau dan in de zestiger jaren) zal leiden. De werkende vrouwen bevinden zich in een beperkt aantal bedrijfstakken en beroepen. Naarmate het opleidingsniveau stijgt wordt deze spreiding nog geringer. Juist die gescheidenheid van de arbeidsdeelmarkten waarop mannen en vrouwen opereren, gaf de vrouw in het verleden een sterke arbeidsmarktpositie. De beperktheid van haar deelmarkt maakt die positie echter kwetsbaar, zeker als de vrouwen zich massaal op de arbeidsmarkt gaan begeven. De huidige keuze-patronen van meisjes en jongens in het onderwijs leiden niet tot de verwachting van deze roldifferentiatie in de toekomst wezenlijk zal veranderen. Hij zal echter op steeds hogere functie-niveaus betrekking hebben. Een aantal overwegingen kunnen tot een somber perspectief leiden voor de toekomstige arbeidspositie van de vrouw in het algemeen, en de vrouw die part-time wil of kan werken in het bijzonder (de vraag naar part-timers is afhankelijk van de ontwikkelingen op de markt voor full-timers):

- een vermindering van de economische groei zal kunnen leiden tot een verminderde expansie in juist die bedrijfstakken en beroepen waar de vrouw vooral (gezien ook haar stijgend opleidingsniveau) op zal zijn aangewezen: in de dienstverlening, en binnen die sector vooral in de niet-commerciële dienstverlening (met name gezondheidszorg, onderwijs; de expansie van de onderwijssector zal bovendien verminderen door het teruglopend geboortecijfer);
- eveneens zou de veronderstelde lagere economische groei het verschijnsel van de over-educatie kunnen bevorderen. Wanneer over-educatie mannen zou noodzaken tot het verrichten van minder gekwalificeerd werk, zouden mannen en vrouwen toch in een concurrerende positie kunnen komen, waarbij de man - zeker in beroepen die geen sterk "vrouwelijk" stempel dragen - de voorkeur zou krijgen;
- de sterke stijging van het potentieel van vrouwen dat geen (jonge) kinderen heeft (zie 6.2.4.) en dat full-time kan werken zal de mogelijkheid om te werken voor vrouwen die slechts part-time kunnen werken, beperken. Werkgevers zullen - enkele uitzonderingen, zoals bedrijven met piekbelasting daargelaten - de voorkeur geven aan full-time werknemers boven part-timers. Bij een eventuele

over-educatie op de deelmarkt voor vrouwen, waarvan de mogelijkheid nog wordt versterkt door het beperkte karakter van die deelmarkt, zal de thans al zeer grote weerstand van werkgevers om ook werk op hogere functieniveaus voor part-timers (verder) open te stellen, nog doen toenemen;

- de arbeidsmarktvooruitzichten op langere termijn lijken het gunstigst voor de lagere functieniveaus, met name voor beroepen in handel (winkelpersoneel, e.d.) en administratieve beroepen.

Al met al lijken de mogelijkheden op de arbeidsmarkt voor de vrouw beperkt. Het zeer geringe aantal beroepen waarvoor zij is gekwalificeerd, maakt haar positie kwetsbaar. Wanneer de man, met name op hogere niveaus, de deelmarkt van vrouwelijke beroepen zou penetreren, zal hij voorrang krijgen omdat voor hem geen afwijkende arbeidsvoorwaarden behoeven te worden gehanteerd. Bij een over-aanbod binnen de groep van vrouwen zelf, zullen degenen die full-time werken de voorkeur genieten boven part-timers. De vrouwen met jonge kinderen die toch willen werken zullen dan aangewezen zijn op functieniveaus waar een grote vraag bestaat. Dat zullen vooral lagere functieniveaus zijn.

De positie van de vrouw op de arbeidsmarkt zal een aanvullende zijn: zij zal voorzien in discrepanties die door de man niet worden opgevuld; binnen de categorie werkende vrouwen kan hetzelfde worden gezegd van de part-timers ten opzichte van de full-timers. Hoewel vrouwen veelal niet al te kieskeurig zullen zijn ten aanzien van de arbeid, zullen bij te grote discrepanties vele vrouwen zich niet op de arbeidsmarkt aanbieden, dan wel andere oplossingen kiezen die ten koste gaan van henzelf en hun gezinnen (bijvoorbeeld full-time werken, waar dat eigenlijk slechts part-time zou kunnen).

6.2.6. Verzorgingsstructuur

De expansie van de kindercentra in het recente verleden betrof vooral de peuterspeelzalen. Kinderdagverblijven, die erop gericht zijn arbeid door de moeder mogelijk te maken, spelen slechts een marginale rol in de kinderopvang. Uit verschillende onderzoeken bleek dat gehuwde vrouwen die willen werken voor hun kinderen primair oplossingen zoeken in de niet-geinstitutionaliseerde sfeer: men zoekt het vooral bij familie, vrienden, burens, e.d.. Wij verwachten niet dat in deze situatie snel wijziging zal optreden. De vrouw zal eerder afzien van werken, dan dat ze de opvoedingsfunctie zal overdragen aan door haar oncontroleerbare instellingen. Men zal pas van kinderdagverblijven gebruik maken als de noodzaak tot werken groot is (ongehuwde moeders, gescheiden vrouwen, weduwen) en geen opvangmogelijkheden in informeel verband bestaan.

6.3. Waardenpatroon B: optimalisering van arbeidsparticipatie van de vrouw met behoud van de gezinsverantwoordelijkheid

6.3.1. Algemeen

In dit hier dominant veronderstelde waardenpatroon staat de gelijkwaardigheid van man en vrouw voorop. Beiden moeten in principe gelijke mogelijkheden krijgen tot ontplooiing, dit alles echter in een kader van maatschappelijke arbeidsverdeling waarbij de man primair verantwoordelijkheid draagt voor de kostwinning en de vrouw primair de gezinsverantwoordelijkheid. Voorzover haar gezinsverantwoordelijkheid het toelaat wordt in deze maatschappij van de vrouw verwacht dat zij actief deelneemt aan het maatschappelijke leven. Wanneer de vrouw de rol buiten het gezin op gelijke wijze vervult als de man wordt zij op dezelfde wijze behandeld. Dit geldt bijvoorbeeld voor beloning voor dezelfde arbeid, promotiekansen, e.d..

De kern van dit patroon vormt de gedeeltelijke rol doorbreking ten aanzien van waardenpatroon A. De gezinstak blijft echter primair voor rekening van de vrouw, de kostwinning primair voor rekening van de man. Wat betekent dat nu eigenlijk, met andere woorden welke grenzen worden aan de gelijkheid gesteld?

Het gezin blijft in deze maatschappij een belangrijke institutie. Door zijn kostwinnersrol behoort de man een zodanig inkomen te verwerven dat het gezin ervan kan leven.

Van de vrouw wordt dit niet verwacht, haar geldelijke verdiensten blijven van additionele betekenis. Dit neemt echter niet weg, dat - als het gezin zijn consumptieniveau op het inkomen van de vrouw heeft afgestemd - men moeilijk terug kan. Door de "erkende" onmisbaarheid van haar inkomen ten opzichte van het gezinsinkomen zal zij zich niet snel van de arbeidsmarkt terug kunnen trekken. Haar arbeidspositie blijft wel secundair vergeleken met die van de man. Deze rolverdeling wordt weerspiegeld in het stelsel van de sociale verzekering. De part-time werkende gehuwde vrouw is wel verzekerd tegen inkomensderving (bijvoorbeeld W.W., Z.W., eventueel ook aanvullend pensioen, W.A.O.), maar heeft geen zelfstandig recht op de sociale voorzieningen die een sociaal minimum aan het gezin waarborgen¹⁾. Deze verzekeringen gelden alleen voor de kostwinner. Ook loon- en inkomstenbelasting zijn (evenals thans het geval is) mede gebaseerd op de rolverdeling.

Uitgaande van de huidige beloningsverschillen betekent de normale arbeidsparticipatie van de gehuwde vrouw (zonder zeer jonge kinderen) dat het inkomen per gezin sterker dan thans uiteen zal lopen. Immers de hoger opgeleide man zal getrouwd zijn met de hoger opgeleide vrouw, en omgekeerd. Waar opleidingsniveau met inkomensniveau samenhangt zal dit in grotere verschillen resulteren.

1) De huidige situatie is in dit opzicht dit patroon reeds gepasseerd. In het door de Tweede Kamer aanvaarde ontwerp Algemene Arbeidsongeschiktheidswet, die tot de laatste categorie behoort, is de buitenshuis werkende vrouw uitkeringsgerechtigd, ook al is zij geen kostwinster.

De gezinsrol van de vrouw mogen wij zo opvatten dat de essentieel geachte gezinstaken aan haar toegewezen blijven. Wat de zorg voor de kinderen betreft is gebruikelijk dat zij volledig aanwezig is bij het zeer jonge kind en minstens gedeeltelijk aanwezig bij het iets oudere kind. Hierbij dient opgemerkt te worden, dat de leeftijdsgrens waarbij men het kind een gedeelte van de dag aan anderen kan overlaten, aan het verschuiven is. Wij stellen hem op 3 jaar voor dit toekomstbeeld. Kinderen van 3 - circa 14 jaar zouden hun moeder een gedeelte van de dag in hun nabijheid moeten hebben. Betrokken op het huishouden houdt de gezinsrol van de vrouw in, dat wel enige verlichting mogelijk is maar niet zo, dat de huishoudelijke arbeid de vrouw geheel uit handen genomen wordt. De volle verantwoordelijkheid voor de dagelijkse gang van zaken blijft bij haar berusten. Dit beperkt haar arbeidsparticipatie ook in de periode dat haar kinderen ouder zijn dan \pm 14 jaar.

6.3.2. Een eerste modaliteit

Opleiding

De participatie van meisjes aan het onderwijs zal zijn afgestemd op een vanzelfsprekende, langdurige beroepsuitoefening. (Een aantal aspecten van deze beroepsuitoefening (vooral niveau) zal voor meisjes overigens van minder belang worden gevonden dan voor jongens). Dit zal bijvoorbeeld tot uiting komen in de studiekeuzen, maar ook in de advisering daaromtrent, en in het man-vrouw beeld dat in de leerstof wordt overgedragen.

Het niveau van het behaald algemeen vormend onderwijs ligt voor beide sexen even hoog, het is de basis voor de gelijkheid van ontplooiing. In het beroepsonderwijs zal de deelneming naar niveau en richting uiteen lopen. In dit toekomstbeeld blijft sprake van typische meisjes- en jongens-opleidingen. De aan het algemeen vormend onderwijs gegeven huishoudvakken worden vooral door meisjes bijgewoond. Wat betreft de rentabiliteit van haar beroepsopleiding blijft de vrouw voor de samenleving toecheen onzekere factor. Er zal wellicht druk op de vrouw uitgeoefend worden om een langdurige en kostbare beroepsopleiding pas na de periode van gezinsvorming aan te vangen. Vrouwen met gezinsverantwoordelijkheid zijn echter weinig mobiel en als deze opleiding niet in de nabijheid van hun woonplaats wordt gegeven, is dit onmogelijk. Wel zullen zij gebruik kunnen maken van een uitgebreider systeem van tweede-kans-onderwijs; dit zal evenwel niet alle beroepsopleidingen kunnen bieden. Vele vrouwen zullen spontaan met een eenvoudiger opleiding genoegen nemen. Er is een flexibel stelsel van om- en bijscholing. De opvoedingsperiode, waarin de vrouw niet buitenshuis werkt, is er één van verlies aan kennis en vaardigheid, die weer wat opgefrist zullen moeten worden. Naast de bijscholing zal ook de omscholing belangrijk zijn, waardoor de vrouw hiaten in de arbeidsmarkt kan opvullen. Die omscholing zal haar ook voor een lager beroep geschikt kunnen maken dan waar zij in het dagonderwijs voor was gekwalificeerd.

Gezin

Het gezin is sterk georiënteerd op deelneming aan de beroepswereld. De gezinstaken zullen zoveel mogelijk worden gereduceerd om de - ook door de echtgenoot belangrijk gevonden - maatschappelijke participatie van de vrouw mogelijk te maken. Hoewel het belang van het opvoeden wordt onderkend - de moeder zal gedurende de eerste levensjaren van de kinderen daar haar volle aandacht aan geven - zal van instellingen die haar - wanneer zij part-time buitenshuis gaat werken - bij deze taak kunnen ontlasten een dankbaar gebruik worden gemaakt. Hierin wijkt dit patroon af van de verrassingsvrije variant. De vrouw zal door haar echtgenoot hiertoe ook tot op zekere hoogte worden aangemoedigd; als de vrouw haar gezinstak wil minimaliseren is dit een zaak van overleg en aanpassing tussen de echtgenoten, maar het ontheft de vrouw niet van haar huishoudelijke verantwoordelijkheid.

Dit patroon zal in de opvoeding op de kinderen worden overgedragen: het grote belang van het externe functioneren zal worden benadrukt. In het socialisatieproces zal de nadruk worden gelegd op kwaliteiten die van belang zijn voor het functioneren in de arbeidsorganisatie: discipline, rationeel gedrag, prestatie, e.d. zullen niet alleen aan de zoons worden voorgehouden als belangrijke waarden, ook in de opvoeding van de dochters zullen deze waarden een sterk accent krijgen, maar op hen zullen ook meer affectieve waarden worden overgedragen (zij het in mindere mate dan in de verrassingsvrije variant). Dit opvoedingspatroon zal worden bestendigd in alle socialiserende organisaties waarin het kind na de initiële gezinsfase achtereenvolgens terecht komt: in peuterspeelzaal en voorts - zoals gezegd - in de formele onderwijsinstellingen.

De sterke nadruk die in het gezin op het maatschappelijke functioneren wordt gelegd betekent een neerwaartse druk op het kindertal. De gezinstak wordt immers nauwelijks als ontplooiend door de vrouw ervaren en zij zal deze zoveel mogelijk minimaliseren. Er kunnen dan ook maatschappelijke normen ontstaan ten aanzien van het maximum kindertal. De vrouw die meer dan 2 à 3 kinderen heeft zal voor dom, ouderwets, e.d. worden versleten. Ook is niet uitgesloten, dat zich tevens een norm ontwikkelt ten aanzien van het tempo van het krijgen van kinderen: bijvoorbeeld zo snel mogelijk achter elkaar en zo vroeg mogelijk in het huwelijk om de participatie in de arbeid weer zo snel en adequaat als mogelijk te kunnen hervatten. Wellicht zal deze norm een gedifferentieerde zijn: vrouwen met een betere opleiding dienen alvorens kinderen te krijgen eerst te werken, terwijl vrouwen met een lagere opleiding "vrij" zijn in het bepalen daarvan. De positie van de gehuwde vrouw die - hoewel "uit de kinderen" - niet gaat werken zal negatief zijn genormeerd.

Op de sexueel-affectieve relatie tussen man en vrouw zal een sterker accent worden gelegd dan in de verrassingsvrije variant, de bindende werking van de opvoedingsfunctie is daarmee vergeleken lager. Daardoor zal in het gezin de relatie tussen man en vrouw kwetsbaar zijn. Anderzijds blijft de vrouw niet alleen financieel, maar ook voor haar maatschappelijke status afhankelijk van de man. Het percentage echtscheidingen zal hoog zijn, maar daarna zal hernieuwde gezinsvorming gebruikelijk zijn. De vrouw zal normaal gesproken de kinderen bij echtscheiding "meenemen". In het gezin zal consumptie belangrijk zijn.

Arbeid

. Omvang beroepsbevolking

De omvang van de beroepsbevolking zal sterker stijgen dan in de verrassingsvrije variant. In dit patroon werkt de gehuwde vrouw immers alleen niet gedurende de eerste levensjaren van haar kinderen, maar wel daarna. Haar part-time arbeid kan de full-time arbeidsvorm benaderen naarmate de gezinstaken afnemen, hetzij doordat de kinderen geen zorg meer behoeven of doordat zij personeel heeft om die taken te verrichten. Dat laatste zal op ruimere schaal voorkomen: er zal meer huishoudelijke hulp beschikbaar zijn dan in de verrassingsvrije variant. Daarmee vergeleken komen meer vrouwen met een geringe opleiding op de arbeidsmarkt.

. Samenstelling beroepsbevolking

Doordat in vergelijking tot de verrassingsvrije situatie veel meer vrouwen part-time of full-time zullen werken - hoewel in dit model in tegenstelling tot de verrassingsvrije variant geen vrouwen full- of part-time zullen werken, waar de gezinssituatie dat niet toelaat - zal de vrouwelijke beroepsbevolking een relatieve veroudering ondergaan. Doordat - zie boven - vele gehuwde vrouwen er naar zullen streven zo snel mogelijk de procreatieve fase achter de rug te hebben, zullen bij een gemiddeld kindertal van minder dan 2 (en een nog wat dalende huwelijksleeftijd) met name de vrouwen van \pm 20-27 jaar sterk ondervertegenwoordigd zijn. Dit betekent overigens wel, dat de initiële arbeidsperiode na het volledige dagonderwijs zeer kort zal zijn. In dit patroon kan de situatie bestaan dat een groot aantal vrouwen pas na de opvoedingsperiode van hun kinderen voor de eerste maal op de arbeidsmarkt verschijnt (met alle gevolgen voor kennis- en vaardigheidsveroudering, e.d.). Het aandeel van ongehuwde vrouwen en gehuwde vrouwen zonder kinderen zal echter hoger zijn dan in de verrassingsvrije variant, evenals het aandeel van jonge gescheiden vrouwen.

. Beroepsniveau

De gezinsverantwoordelijkheid van de vrouw, als ook haar afwijkend arbeidspatroon (part-time, verlof bij ziekte van kinderen, e.d.) vormt een aanzienlijke belemmering voor het op gelijke termen als de man aan de arbeid deelnemen. Hoewel zij wellicht een continu beroeps carrière-

patroon kan opbouwen, zal zij geringere carrière-mogelijkheden bezitten dan de man of kinderloze vrouw. De part-time arbeidsvorm blijft voorbehouden aan de vrouw met kinderen (negatieve normering part-time arbeid voor de man en kinderloze vrouw). Op deze wijze ontstaat voor de vrouw met kinderen een tweederangs arbeidsmarkt, zowel wanneer zij opereert op de deelmarkt van "vrouwelijke" als van "gemengde" beroepen. Dit tweederangs-karakter zal echter minder sterk zijn dan in de verrassingsvrije variant. Niet alleen zal het uitzendwezen een verdere groei ondergaan en nog sterker dan thans opereren voor part-time arbeid voor vele arbeidsoorten, die overigens gemeen hebben dat er onvoldoende full-time arbeidsaanbod voor beschikbaar is, ook zullen zowel overheid als vakbonden er op toezien, dat de arbeidsorganisaties de arbeidsvoorwaarden aanpassen aan de gezinssituatie van het aanbod van vrouwen met kinderen. Minder dan in de verrassingsvrije variant zal er in dit patroon a priori van worden uitgegaan, dat hogere functies e.d. zich niet lenen voor part-time uitoefening. De part-time werkende man zal wel een negatief genormeerd en dus kwantitatief onaanzienlijk verschijnsel zijn. Het zullen vooral mannen zijn die door arbeids- en opleidingsverleden moeilijk aan de slag kunnen komen.

Deze situatie betekent dat de met het toenemend gemiddeld opleidingsniveau stijgend niveau van de arbeid in eerste instantie door de mannen zal worden benut. De vrouw - vooral met kinderen - zal functioneren om eventuele hiaten in de aansluiting tussen vraag en aanbod op te vangen. Deze situatie geldt niet voor alle beroepen en functies die voornamelijk op part-time basis kunnen worden vervuld; deze functies komen ook op zeer hoog niveau voor (adviesfuncties bijvoorbeeld).

De vrouwelijke beroepsbevolking in dit toekomstbeeld lijkt uiteen te vallen in drie categorieën. De eerste categorie accepteert wat haar aan arbeid geboden wordt en stelt weinig eisen ten aanzien van aard en niveau van de arbeid. De vrouwen uit deze categorie hebben doorgaans geen of een eenvoudige beroepsopleiding. De eis die zij stellen is dat hun arbeid qua tijdsbeslag verenigbaar is met de door hen relatief hoog gewaardeerde gezinstaat. Zij zullen lange tijd volstaan met part-time arbeid en de aanvaarding van de beperkte keus aan arbeidsmogelijkheden die hun ter beschikking staan niet als een concessie voelen. Deze vrouwen werken vooral vanwege het financiële gewin. De tweede categorie wil de part-time fase zo kort mogelijk doen zijn en kan de daartoe benodigde hulp in de huishouding of andere vormen van ondersteuning in de gezinstaat ook betalen. Deze vrouwen willen de ontplooiing in de beroepsarbeid realiseren zoals (zij menen dat) de man dat doet. Zij hebben een goede beroepsopleiding genoten en zullen die ook enige jaren in praktijk willen brengen alvorens zich geheel terug te trekken in het gezin, dan wel een periode van part-time arbeid in te gaan. Deze vrouwen werken uit prestatie-overwegingen. De derde categorie bestaat uit vrouwen, die zich aanvankelijk gedragen als de eerste categorie, maar die

later van gedachten veranderen, zich meer voor een beroep willen inzetten, maar er ook hogere eisen aan stellen. Zij zullen op latere leeftijd vaak de behoefte voelen aan een andere of aanvullende beroepsopleiding. Voor hen is er in voldoende mate "tweede-kans" onderwijs aanwezig. Deze vrouwen werken vanwege een combinatie van motieven, zowel economische als prestatie-gerichte motieven. Bij alle drie categorieën vrouwen spelen ook sociale motieven een rol.

. Arbeidssector

De definitie van vrouwelijke en mannelijke beroepsarbeid zal blijven bestaan, maar zal evenals in de verrassingsvrije variant aan verandering onderhevig zijn:

- vrouwen zullen meer in thans "mannelijke" beroepssectoren doordringen, maar zij blijven daar een minderheid;
- wanneer een bepaalde sector, die oorspronkelijk als vrouwensector te boek stond, wordt geprofessionaliseerd, zal ook de man zich in deze arbeidssector manifesteren;
- de typisch mannelijke sector, de zware lichamelijke arbeid, zal door mechanisering grotendeels uitsterven. Anderszins zware arbeid (inconveniënten) zal hoe langer hoe meer ook door machines of door buitenlandse arbeiders worden overgenomen; vrouwen zullen
 - waar de "ontplooiingsideologie" ook voor hen geldt - niet opgezadeld worden met arbeid die men eigenlijk een Nederlander niet meer waardig vindt;
- nieuwe sectoren zullen door de man worden opgeëist;
- in het algemeen zal arbeid die door de man niet langer wordt gembieerd door de vrouw worden overgenomen, en daarmee het stempel "vrouwelijk" krijgen. Dit geldt voor alle niveaus.

Mannenberoepen zijn dan als volgt te typeren:

- beroepen die een periode van uithuizigheid met zich mee brengen;
- beroepen die carrière-mogelijkheden hebben;
- beroepen die - gegeven een bepaalde organisatiestructuur en arbeidsmarktsituatie - full-time moeten respectievelijk kunnen worden verricht;
- resterende lichamelijke zware of inconveniënte arbeid.

Vrouwenberoepen zijn als volgt te typeren:

- beroepen die zich lenen voor part-time vervulling;
- beroepen die zich makkelijk lenen voor een snelle doorstroming;
- beroepen die weinig carrière-mogelijkheden bezitten.

. Aansluiting vraag en aanbod

Omdat de gehuwde vrouwen uit de eerste categorie (zie hiervoor) voorkeur zullen hebben voor part-time werk op werkdagen en vooral geconcentreerd in de ochtend (en dus nauwelijks 's-middags en niet 's-avonds of in het weekend), zal de vrouw concessies moeten doen ten aanzien van de passende arbeid. De bemiddelende instanties (uitzend- en arbeidsbureaus) worden met een nieuwe rigide deelmarkt geconfronteerd. Aan de andere kant draagt de gehuwde vrouw door haar (gedwongen) arbeidskeuze wel bij tot vermindering van ernstige lacunes in de aansluiting tussen vraag en aanbod, bijvoorbeeld:

- bij een eventuele algemene over-educatie zal het vooral de vrouw zijn die genoeg moet nemen met sub-optimale arbeid, en binnen de categorie vrouwen geldt dit weer vooral voor de vrouw die part-time wil werken;
- bij een ruimere arbeidssituatie, waarin de man bereid is genoeg te nemen met sub-optimale arbeid, zal zij wellicht überhaupt niet aan de slag kunnen komen (er van uitgaand dat de man zich op de "vrouwendeelmarkt" zou gaan bewegen);
- bij verschuivingen in preferenties ten aanzien van de aard en sector van arbeid zal zij de minder geprefereerde arbeid voor haar rekening moeten nemen;
- bij grotere spanning op de arbeidsmarkt zal zij wel in aanmerking komen voor kwalitatief haar passende arbeid, maar pas nadat de normale aanbodcategorieën zijn uitgeput.

Dat neemt niet weg dat er tal van part-time te vervullen arbeidsplaatsen zullen zijn die op dit moment nog niet bestaan. De bedrijfsorganisatie heeft iets van zijn starheid verloren. Het stelsel van omscholing draagt ertoe bij dat vrouwen snel ingezet kunnen worden op de plaatsen waar aan hen behoefte bestaat.

De omvang van een dergelijk flexibiliteitseffect op de arbeidsmarkt is wel afhankelijk van:

- de grootte van deze groep vrouwen;
- de momenten van toe- en uittreding. Deze behoeven niet samen te vallen met de fluctuaties op de arbeidsmarkt.

Als men dat laatste zou willen regelen, zou het nogal wat consequenties hebben voor de rechtspositie van de vrouw, namelijk de mogelijkheid tot onbelemmerd ontslag bij overtolligheid, om- en bijscholingsverplichting, en een zeer ruime definitie van passende arbeid. Een dergelijke ongelijkheid in rechtspositie past niet in dit waardenpatroon. De flexibiliteitswerking van het vrouwelijke arbeidspotentieel uit de eerste categorie zal uiteindelijk toch vrij beperkt zijn. Niettemin is het belangrijk om de aantalsverhoudingen tussen vrouwen uit de eerste, tweede en derde categorie te kennen. Wij schatten die op 60%, 15% en 25%.

Vrouwen uit de tweede en derde categorie bevinden zich in een moeilijke positie op de arbeidsmarkt. Hun worden niet dezelfde kansen geboden als de man, wat zij in tegenstelling tot de eerste categorie niet accepteren, en zij moeten hun gezinstak - hoe ook gereduceerd - nog verrichten naast hun beroepsarbeid. Afhankelijk van de grootte van deze groep zal hun positie moeilijker worden. Een beperkt aantal vrouwen uit deze in het algemeen hoog opgeleide groep is wel op te nemen en dat gebeurt dan ook, maar bij een toenemende over-educatie zullen daar grenzen aan gesteld zijn. Deze grenzen worden voor de groep vrouwen nauwer getrokken dan voor mannen. Dit kan zich niet uiten in rechtspositionele beperkingen voor de vrouw vanwege de in theorie onbelemmerde toegang tot het arbeidsbestel. Veel meer zal het gevonden worden in de wijze van selectie, promotiebeperkingen, het stellen van eisen die niet met de gezinstak te verenigen zijn (zoals verplaatsing). Ook zullen de opleidingsmogelijkheden minder

afgestemd zijn op de situatie van met name vrouwen met gezinsverantwoordelijkheid, zodat zij minder kans krijgen deze te volgen. Al met al is het een tamelijk onstabiele situatie door de onvrede van deze groep en de mogelijkheid dat deze groep groeit bijvoorbeeld onder invloed van de algemene verhoging van het opleidingsniveau. De vraag is of de aan het waardenpatroon inherente spanning onvermijdelijk op moet treden. De gedeeltelijke gelijkheid resulteert niet in een volledige gelijkwaardigheid.

Verzorgingsstructuur

. Kinderverzorging

In het algemeen zal het kind tot het derde jaar door de moeder verzorgd worden. Daarna zal de overgrote meerderheid van de moeders part-time gaan werken, een klein deel full-time en een klein deel zal het kind nog langer volledig blijven verzorgen. De meeste driejarige kinderen zullen dus een deel van de dag door anderen verzorgd worden, een klein deel de gehele dag. Voor de kinderen op kleuter- en lagere scholen gaat het vooral om opvang buiten de schooluren. Waar slechts in beperkte mate mogelijkheid zal bestaan de driejarige kinderen onder te brengen bij familie, buren of kennissen, zullen deze zijn aangewezen op georganiseerde kinderopvang. Hiervoor komen in aanmerking de "dagmoeder" (een vrouw die tegen betaling enkele kinderen in haar huis verzorgt) en de kindercentra. In beide gevallen is begeleiding en controle door de overheid of particuliere instellingen noodzakelijk. Waar deze opvang slechts een halve dag betreft, is niet aannemelijk dat de invloed ervan op de socialisatie die van het gezin zal overheersen. Beide vormen kunnen, onder bepaalde voorwaarden, zelfs tegemoet komen aan bezwaren die volgens sommigen aan de opvoeding in het kleine gezin zouden kleven: juist driejarigen zouden in het kleine gezin onvoldoende ervaringen kunnen opdoen buiten het gezinsverband, met name met leeftijdsgenoten (123). Voor de schoolgaande kinderen moet er opvangmogelijkheid buiten de schooluren zijn. Hierin zou kunnen worden voorzien door de scholen zelf, door centra die aan scholen zijn verbonden, of door de dagmoeder.

De genoemde vormen van kinderopvang hebben alle de mogelijkheid om de kinderen ook bij onschuldige ziekte te verzorgen. Bij ernstiger ziekte komen in aanmerking de moeder (verlof) of gezinsverzorging. Volledige financiering door de overheid van de kinderopvang past niet in deze modaliteit. Immers in het arbeidsinkomen van de man (en bij "gelijke beloning" ook van de vrouw) zit een bestanddeel "verzorgingsloon". Ditzelfde geldt voor het arbeidsloos inkomen van de kostwinner. De modaliteit sluit echter gedeeltelijke financiering niet uit om negatieve gevolgen van volledige betaling door de ouders te voorkomen (ouders met lagere inkomens zouden anders aangewezen zijn op goedkoper, kwalitatief slechte vormen van kinderopvang).

. Materiële verzorging

Hier worden geen bijzondere voorzieningen voor in het leven geroepen. Als de vrouw part-time beschikbaar is, levert het huishouden geen probleem op. Ook bestaat de mogelijkheid om iets korter dan de normale full-time arbeidsduur te werken. Als zij full-time werkt, zal zij enige steun ontvangen van gezinsleden, en vrouwen in de hogere inkomensgroepen zullen in geringe mate betaalde hulp aantrekken.

6.3.3. Een tweede modaliteit

De moeilijkheid met de eerste modaliteit is dat in een maatschappij als de onze, waar de beroepsarbeid zo centraal staat en waar de maatschappelijke waardering die iemand ondervindt zo afhankelijk is van zijn deelneming aan het beroepsleven, geen sprake kan zijn van gelijkwaardigheid als men niet volledig aan die beroepsarbeid kan deelnemen.

Men zou zich een oplossing kunnen denken waarbij de gezinsarbeid de status wordt toegekend van beroepsarbeid: in dat geval is er een huisvrouwenloon, de huisvrouw valt als zodanig in de sociale verzekeringen. Het loon wordt betaald door de staat die dus optreedt als werkgever; niet de echtgenoot, omdat dat een ongelijkheidsverhouding zou kunnen impliceren. Dit zou uiteraard tot een zeer sterke verhoging van de belasting en sociale lasten leiden. Gezinsarbeid wordt dan ook beoordeeld als beroepsarbeid, dat wil zeggen dat de vrouw beloond wordt naar rato van de tijd die zij eraan besteedt. In de praktijk zou dat erop neerkomen, dat er normen gesteld worden afhankelijk van leeftijd en aantal kinderen. Het loon zal dalen naar gelang de kinderen ouder worden, en op een gegeven moment ophouden (bijvoorbeeld als er geen kind onder de 6 jaar meer is). Het is echter zeer twijfelachtig of betaling tot een statusverhoging zou leiden. Het omgekeerde lijkt eerder waar. Betaling impliceert een verzakelijking, terwijl het moederschap in onze huidige samenleving juist nog status ontleent aan het tegenovergestelde, namelijk het bijna sacrale karakter ervan. Het huwelijk en gezin zijn in het B1-patroon zeker niet gekenmerkt door zakelijkheid: het gezin dient juist als tegenwicht tegen het rationele en onpersoonlijke karakter van de wereld daarbuiten, dat rechtvaardigt de gezinsbestemming van de vrouw. Zo gezien zou een huisvrouwenloon eerder een bevestiging vormen van een inmiddels laag geworden status, en op zichzelf geen bijdrage kunnen leveren tot verhoging daarvan. Eerder zou de mogelijkheid bestaan dat betaling tot verdere statusdaling leidt, omdat de huisvrouw in de beeldvorming tot de niet-actieve bevolking zou gaan behoren die weer een extra druk op de collectieve lasten zou leggen.

Een huisvrouwenloon lijkt eerder te passen in een samenleving waarin de vrouw haar bestemming primair buiten het gezinsleven zoekt en zij moet worden beloond om voor het moederschap in aanmerking te willen komen.

Hoe zou een gelijke status van ongelijke posities dan zijn te bereiken? Een andere mogelijkheid zou zijn, dat het arbeidsethos in zoverre verandert dat de mens niet meer zijn maatschappelijke status ontleent aan zijn positie in het arbeidsleven. Dit sluit een grote interesse in de arbeid die men verricht niet uit. Doordat arbeidskeuzen niet primair bepaald worden door inkomens- en status-overwegingen zal deze inhoudelijke gerichtheid zelfs kunnen toenemen. In een samenleving waarin arbeid beschouwd wordt als iets dat nu eenmaal gedaan moet worden en dat men zo rechtvaardig mogelijk moet verdelen op basis van voorkeuren en kwalificaties, maar waar men geen privileges aan kan ontleenen, in zo'n samenleving is roldifferentiatie beter te combineren met gelijkwaardigheid dan in het eerste model.

Hoe zal die maatschappij er verder uitzien? Waarden gericht op ontplooiing ook buiten de arbeid, waaronder in het gezin, zijn belangrijker dan in het eerste model. Waarschijnlijk zal het gezin een minder gesloten karakter hebben dan thans het geval is: omdat deze samenleving minder wordt gekenmerkt door competitie e.d., heeft het gezin minder het karakter van vluchthaven. Voorts zal deze maatschappij minder geleed zijn op gezagbasis en minder op inkomens-maximalisering en materiële consumptie zijn gericht dan in het eerste model en de verrassingsvrije variant. Toch wringt ook in dit model het concept van gelijkwaardigheid. Immers, hoe verdraagt roldifferentiatie zich met een situatie waar de ontplooiing in het gezin een meer erkende positie inneemt? Waardoor zal de maatschappelijke status dan worden bepaald? Hoewel statusverwerving hier minder relevant is, is het niet onmogelijk dat deze verschuift naar het participeren buiten de arbeid. Zal zich daar dan een nieuwe ongelijkheid manifesteren? Wij willen deze vragen slechts stellen, maar kunnen ze in dit stadium niet beantwoorden. Wij werken onderstaand de verschillen met het eerste model wat verder uit.

Gezin

In het eerste model dient de beroepsarbeid de vrouw om meer onafhankelijkheid en ontplooiingsmogelijkheden te krijgen. Daarin ligt de erkenning van haar gelijkwaardigheid. In het tweede model ligt ook een sterke nadruk op ontplooiing buiten de beroepssfeer, terwijl de maatschappelijke waardering gekoppeld zal zijn aan activiteiten op het gebied van politiek, vrije tijdsbesteding, dienstverlening. In deze activiteiten zullen man en vrouw weliswaar in principe een gelijke rol spelen, maar niet onmogelijk is, dat maatschappelijke ongelijkheid tussen man en vrouw zich hier gaat uitkristalliseren. Ook hier zal in de opvoeding het belang van het externe functioneren worden benadrukt. Het verschil met het eerste model is, dat het maatschappelijk leven waarop men zich richt naast het beroepsleven eveneens het leven betreft dat zich meer in de directe omgeving van het gezin afspeelt. Discipline, rationeel gedrag en prestatie zullen hier minder nadruk ontvangen dan in het eerste model, consideratie,

coöperativiteit, expressiviteit, e.d. meer. Dat geldt zowel voor zoons als dochters. De gezinsopvoeding zal een wat meer ontspannen karakter krijgen. Het maatschappelijk functioneren van man en vrouw ligt sterk in het verlengde van het gezinsleven. De consequenties hiervan voor de relatie tussen man en vrouw zijn niet helemaal te overzien. Het kan leiden tot meer gezamenlijke activiteiten en interesses en een daaruit voortvloeiende versterking van de band. Ook zal het sexueel-affectieve aspect van de relatie eerder nog van meer dan van minder belang worden. Wellicht maakt de veranderde opvoeding de mensen meer geschikt voor een duurzame relatie? De materiële onafhankelijkheid van de vrouw is hier niet groter dan in de eerste modaliteit. De grotere nadruk op het privéleven en de minder op de prestatie gerichte opvoeding zullen de neiging kunnen doen ontstaan het kindertal te vergroten.

Arbeid

. Beroepsniveau

Het verschil met het eerste model is dat part-time arbeid niet langer een negatief genormeerde aangelegenheid zal zijn: ook mannen zullen daar voor kortere of langere tijd toe over willen gaan. De beroepsarbeid is immers niet meer van overheersend belang in het leven van de man, hij hoeft en kan er zijn prestige niet meer aan ontlenen en velen zullen ook tijd willen hebben voor andere bezigheden. Onder goede economische omstandigheden zal dit worden vergemakkelijkt omdat de vrouw ook geld inbrengt in het gezin. Hoewel er veel meer mannen dan vrouwen full-time zullen werken en ook meer mannen dan vrouwen carrière zullen maken, zijn de verschillen niet zodanig dat men van gescheiden arbeidsmarkten kan spreken. Ook hier zal men bepaalde werksoorten automatiseren dan wel aan buitenlandse arbeiders overlaten.

. Arbeidssector

De in het eerste model genoemde ontwikkelingen zullen zich ook hier wel voordoen, maar veel minder geprononceerd. Enerzijds zullen de arbeidskeuzen van mannen meer zijn gericht op inhoudelijke aspecten dan op beroepsprestige en daarmee samenhangende zaken als inkomen, "mannelijke" arbeid. Anderzijds zal ook de vrager van arbeid vaak aangewezen zijn op een vrouwelijke arbeidskracht omdat een geschikte man ontbreekt.

. Aansluiting vraag - aanbod

Reeds is gezegd dat de positie van mannen en vrouwen niet zodanig verschilt dat zij op gescheiden arbeidsmarkten opereren. Het is best mogelijk dat hier een arbeidstekort optreedt voor veel inzet vragende beroepen. Men zal daarom evenzeer uit vrouwen als uit mannen recrutereren.

Het niveau van algemeen vormend onderwijs ligt in doorsnee hoog. Op die basis kunnen velen ingeschakeld worden bij allerlei maatschappelijke activiteiten. Omdat in deze samenleving arbeidsproductiviteit geen dominerende waarde is, zullen de inkomsten dalen. Men zal zelfs erg zuinig moeten zijn met onderwijsvoorzieningen. Een systeem van gedwongen dienstverband voor hen die een dure beroepsopleiding krijgen zal hier kunnen bestaan, maar evenzeer gelden voor mannen als voor vrouwen. Enerzijds zal men gemakkelijker werk aanvaarden dat van andere aard of ander niveau is dan het huidige, anderzijds zal men eisen stellen die erop neerkomen dat het werk niet moet interfereren met het vrije tijds- en gezinsleven. Hoewel vrouwen deze eisen zwaarder kunnen laten gelden dan mannen, zal voor beiden een limiet gesteld worden (bijvoorbeeld een verplichte minimale werkweek). Niettemin zullen er nogal wat aanpassingen nodig zijn in de organisatie van de produktie, alsmede vergaande automatisering. Deze zal weer leiden tot vermindering van arbeidsplaatsen waar niemand om treurt uit een oogpunt van werkloosheid, maar wat wel een gegarandeerd inkomen noodzakelijk maakt. Anderzijds kan ook een voorwaardelijke arbeidsplicht noodzakelijk zijn en bijvoorbeeld een algemene arbeidsdienst in plaats van de militaire dienst. Om- en bijscholing zullen voor alle beroepsniveaus belangrijk zijn, hierdoor kan men het aanbod gericht aanpassen aan de vraag en worden onnodige onderwijskosten vermeden. Hoewel ook in dit model vrouwen bijdragen tot flexibiliteit op de arbeidsmarkt door meer dan mannen een aandeel te nemen in het opvangen van tekorten en overschotten, kan men hun arbeidspositie toch niet als tweede-rangs waarden.

6.4. Waardenpatroon C: gelijke positie man en vrouw in gezin en arbeid

6.4.1. Vier modaliteiten

In dit patroon wordt gestreefd naar gelijke posities van man en vrouw in het gezin en in de arbeid. De term gelijkheid krijgt daarmee een absolute betekenis dan gelijkwaardigheid, welk begrip kan slaan op tal van ongelijksoortige - zij het gelijk gewaardeerde - sociale posities. Met gelijkheid wordt hier niet bedoeld gelijkheid van rechten en mogelijkheden, maar ook van plichten. Een "werkelijk" gelijkheidsmodel is slechts te denken in een evenwichtsverhouding van deze beide aspecten van de rolverwachtingen, niet in het minst omdat de ("afgedwongen") verdeling van de rechten nauw verweven is met de distributie van de plichten.

Een gelijke positie in gezin en arbeid kan zich op vele manieren uitkristalliseren: het ene gezin kan een andere oplossing "bedenken" dan het andere, binnen eenzelfde gezin kunnen variaties per gezinsfase optreden, ook kan de algemeen-maatschappelijke situatie voor een bepaald patroon meer ruimte bieden dan voor een ander. Deze maatschappelijke omstandigheden kunnen bovendien tot variaties per gezinscategorie leiden.

Om de analyse niet te ingewikkeld te maken beperken wij ons tot de onderscheiding van 4 modaliteiten, die "gekozen" kunnen worden in de gezinsperiode waarin de gezinstaat (kinderzorg, e.d.) aanzienlijke aandacht eist:

1. Allereerst een herverdeling in de taken van man en vrouw in die zin, dat niet meer "automatisch" de man gaat werken en de vrouw het huishouden en gezin verzorgt, maar dat deze verdeling alnaar gelang de omstandigheden tot stand komt. In deze modaliteit verzorgt de één de kostwinning en de ander de gezinstaat, maar over het geheel genomen werken evenveel mannen als vrouwen in het huishouden respectievelijk in de beroepswereld. Dat deze gedachtenconstructie weliswaar extreem, maar niet ondenkbaar is wordt onder andere geïllustreerd in die huwelijken, waarin de vrouw werkt en de man studeert en het huishouden verzorgt.
2. Een tweede modaliteit is die waarbij man en vrouw elkaar afwisselen in de beroeps- en verzorgende taak. Het gaat hier dus - in extremo - om een model, waarin man en vrouw om beurten een bepaalde periode - onbetaald - verlof krijgen om de verzorgende taak op zich te nemen. In Noorwegen (gemeente Oslo) is dit bijvoorbeeld op een onderdeel vergemakkelijkt door aan het echtpaar de keuze te laten wie gedurende een jaar na de geboorte van een kind verlof neemt.
3. De derde modaliteit houdt in dat man en vrouw beiden een part-time baan hebben, zodat zij de verzorgende taak onderling kunnen verdelen.
4. Tenslotte kan men veronderstellen, dat man en vrouw beide full-time werken, met andere woorden zij kunnen niet zelf in de traditionele "gezinstaken" voorzien.

De vier modaliteiten betreffen zeer uiteenlopende situaties, met ingrijpende maatschappelijke gevolgen. In de eerste twee modaliteiten blijft een arbeidsverdeling tussen man en vrouw bestaan, de één verzorgt het gezin en de ander verdient. In de laatste twee vervullen man en vrouw steeds beide rollen. Voor de stelsels van sociale verzekering en loon- en inkomstenbelasting heeft dit nogal wat consequenties. Voor de eerste twee modaliteiten kan de filosofie waarop deze stelsels thans mede zijn gebaseerd (het inkomen van de één stelt de ander vrij van de noodzaak tot werken) ongeveer gehandhaafd blijven. Bij de laatste twee geldt dit niet langer: man en vrouw vervullen beiden de kostwinning. Een logische implicatie hiervan zou bestaan uit een individualisering van de sociale zekerheid en het stelsel van loon- en inkomstenbelasting. Daarmee zouden beiden ook arbeidsplichtig zijn. Dit zal nogal wat consequenties hebben. De sterke uitbreiding van de beroepsbevolking impliceert verhoging van het aantal premiebetalers, anderzijds neemt het aantal uitkeringsgerechtigden ook toe. Hoewel de hoogte van de uitkeringen lager zal worden en ook het beroep op bepaalde sociale voorzieningen (Bijstandswet bijvoorbeeld) bij voldoende werkgelegenheid zal afnemen, zal het beroep

op andere toenemen (Ziektewet, Werkloosheidswet) en zullen mogelijk nieuwe voorzieningen ontstaan (bijvoorbeeld voor loonderving of kosten van kinderopvang bij ziekte van kinderen). Andere voorzieningen kunnen echter worden afgeschaft: weduwenpensioen bijvoorbeeld. De implicaties van een geïndividualiseerd sociaal verzekeringstelsel zouden moeten worden nagegaan. Welke zullen de gevolgen zijn voor zaken als minimumloon, inkomensverdeling? In het kader van de derde en vooral de vierde modaliteit is ook de financiering van de kinderopvang van belang: welke mogelijkheden zijn denkbaar, met welke voor- en nadelen. (Men kan de ouders geheel of gedeeltelijk laten betalen; de overheid geheel of gedeeltelijk (bijvoorbeeld afhankelijk van inkomen); in het laatste geval moeten de consequenties worden bestudeerd van verschillende uitkeringsmogelijkheden (rechtstreeks aan ouders, bijvoorbeeld kinderbijslag en/of kinderaftrek; rechtstreekse subsidiëring van de instellingen van kinderopvang) en de financieringsmogelijkheden (premieheffing, bij wie?; algemene middelen, welke overdrachten?)).

De vier modaliteiten zullen in de volgende uitwerking steeds als "afzonderlijke" ingangen worden gehanteerd. Het ontstaan in de realiteit van een maatschappij met een "mengvorm" van al deze alternatieven is daarmee natuurlijk geenszins uitgesloten, integendeel. Om echter meer inzicht te krijgen in de onderscheiden kenmerken van deze vier modaliteiten, zullen wij proberen te bekijken hoe de maatschappij er uit zou zien wanneer één van deze modaliteiten zou domineren. Maar wat betekent dat? Gaat het hier om alternatieven die alleen gelden voor de gezinsfase waarin de gezins- en arbeidstaak moeilijk te combineren zijn? Hier ligt een groot probleem. Realisering van de logisch onderscheiden modaliteiten stelt zodanige eisen aan de cultuur en structuur, dat het uitgesloten lijkt dat ze slechts zullen gelden voor een gezinsfase van beperkte duur. Daarbij gaan wij er - volgens de opzet van deze studie naar waarden - van uit, dat deze modaliteiten door mannen en vrouwen gewild zijn. Bij de eerste drie modaliteiten wil de man een aanzienlijk deel van zijn tijd besteden aan de gezinszorg. Dit lijkt slechts realiseerbaar in een situatie waarin deze gezinstaat en alles wat daarmee samenhangt daadwerkelijk gelijkwaardig is geworden aan de arbeidssfeer. Dit betekent dat de "primaire" sfeer de man meer voldoening geeft dan thans het geval is; dan wel dat de secundaire sfeer (het beroepsleven) minder "oplevert" aan status of inkomen bijvoorbeeld; of tenslotte dat andere waarden dan belangrijker zijn geworden: gelijkheid bijvoorbeeld. In een dergelijke samenleving is het onwaarschijnlijk, dat bijvoorbeeld een alternatief waarbij man en vrouw beiden part-time werken zich slechts zou beperken totdat het jongste kind 3 à 4 jaar is. Bij de vierde modaliteit werken man en vrouw beiden full-time. Hier ondergaat de vrouw de grootste verandering vergeleken met de huidige situatie. Als zij full-time wil werken in een periode dat haar kinderen zeer jong zijn - wat hier verondersteld wordt - dan is het uiterst onwaarschijnlijk dat zij dat niet meer zou willen als het kind wat ouder is.

De mate waarin de onderscheiden modaliteiten ook zullen gelden voor latere gezinsfasen en ze dus meer of minder gemakkelijk "uitwisselbaar" zijn is moeilijk a priori te beargumenteren.

6.4.2. Onderwijs

Het onderwijs moet in alle vier onderscheiden modaliteiten jongens en meisjes zowel gelijk voorbereiden op de deelneming aan het maatschappelijk leven in algemene zin als op de deelneming aan beroeps- en gezinsarbeid. In vergelijking met de huidige situatie zullen bij alle modellen meisjes langduriger volledig dagonderwijs en aanvullend onderwijs moeten ontvangen. Dit brengt een omvangrijke uitbreiding van de onderwijscapaciteit van het secundair en tertiair onderwijs met zich mee. Wanneer stops worden ingebouwd bij de onderwijstypen die overbelast worden, vindt geen meisjes benadelende selectie plaats. Het relatief domineren van één bepaalde modaliteit heeft consequenties voor de aard en de mate, waarin bepaalde onderwijstakken en -soorten belast zullen worden.

In het algemeen vormend onderwijs in samenlevingen waarin de eerste drie modaliteiten domineren, zal ook een sterke nadruk worden gelegd op onderwijs in vakken die relevant zijn voor het maatschappelijk functioneren buiten de arbeidssfeer. Aandacht zal worden gegeven niet alleen aan kwalificaties nodig voor uitoefening van gezinstaken, maar ook aan sociale relatie-aspecten. In het algemeen zal het onderwijssysteem minder exclusief gericht zijn op intellectuele ontplooiing dan thans het geval is. Onderwijs in een situatie waarin model 4 domineert lijkt sterk op dat in de huidige situatie. Het economisch rendement van onderwijs in dit model is groter dan in de andere drie, waarin man of vrouw immers gedurende enige tijd de opleiding niet produktief maakt. Daarbij is het met name bij een arbeidsverdeling waarin model 1 of 2 overheerst noodzakelijk dat er een uitgebreid, in hoge mate toegankelijk systeem van aanvullend onderwijs ontwikkeld wordt omdat man en vrouw, wanneer zij geen beroepsarbeid verrichten, her- of bijscholing moeten ontvangen om na de periode van onderbreking weer tot het beroepsproces te kunnen treden.

In vergelijking met de huidige situatie zullen bij alle vier modaliteiten de beroepsgerichte opleidingen relatief zwaarder belast zijn omdat mannen en vrouwen beroepsarbeid moeten verrichten en dus daartoe opgeleid moeten worden.

Het kleuter- en basisonderwijs, en in mindere mate ook het voortgezet onderwijs, zou bij de modellen 3 en 4 een belangrijke rol kunnen vervullen bij de noodzakelijke opvang van kinderen tijdens de buitenschoolse periode, gedurende welke de ouders afwezig zijn. In model 3 zal dit een veel beperktere omvang aannemen dan in model 4. De omvang van het onderwijzend of verzorgend personeel zal navenant toenemen.

Indien een aanzienlijk deel van de beroepsarbeid in part-time dienstverband wordt verricht, model 3, impliceert dit voor het onderwijs ceteris paribus een toeneming van het aantal leerkrachten.

Ook in het basisonderwijs krijgen vele leerlingen dan onderwijs van meer dan één leerkracht per klas.

Full-time beroepsarbeid door beide partners, model 4, zou, indien het merendeel hiertoe zou overgaan, relatief vergaande consequenties hebben. Het zou een omvangrijke uitbreiding van de opleidingscapaciteit in de verzorgende sector met zich meebrengen.

Ten gevolge van veranderingen in de inhoud van het onderwijs zullen aan onderwijsgegenden andere eisen gesteld worden. Hiermee moet rekening worden gehouden bij de opzet van opleidingen voor onderwijzend personeel. Dit geldt echter het minst voor modaliteit 4, waarin in het onderwijs de voorbereiding op een andere dan de beroepsrol (waaronder de gezinsrol) een ondergeschiktere positie inneemt dan bij de overige modaliteiten.

6.4.3. Gezin

Bij de eerste drie onderscheiden modaliteiten heeft het gezin een veel belangrijker plaats in de samenleving dan bij het vierde model waar man en vrouw beiden full-time werken. Bij alle vier bestaan geen opvoedingsverschillen ten aanzien van jongens en meisjes. Bij de vierde modaliteit worden de waarden die thans vooral op de jongens worden overgedragen (intellectuele ontwikkeling, prestatie, discipline, e.d.) ook aan meisjes voorgehouden. Bij de eerste drie modellen zullen zowel op jongens als meisjes de thans als "mannelijke" en "vrouwelijke" geldende waarden, maar dan als gelijkwaardige en elkaar niet uitsluitende waarden worden overgedragen. Meisjes wordt "geleerd", dat ook intellectuele ontplooiing voor hen van groot belang is, jongens dat ook affectieve waarden belangrijk zijn. Beide sets van waarden zullen iets van hun huidige absolute, sterk domein-gebonden karakter verliezen. De vraag is of de op die wijze gesocialiseerde mens niet een van de huidige situatie afwijkende oriëntatie zal hebben; niet alleen ten aanzien van zaken als autoritaire instelling, affectief gedrag in organisaties, e.d., maar ook ten aanzien van het nucleaire gezinsinstituut zelf. In hoeverre zullen andere leefvormen resulteren? Wij zullen op deze vraag in verband met het door ons veronderstelde dominant blijvende gezinsinstituut hier verder niet ingaan, hoe belangrijk hij ook is.

Hoewel het gezin meer dan thans ruimte zal bieden aan intellectuele bevrediging van de gezinsgenoten, blijft de affectieve functie belangrijk.

De eerste drie modaliteiten leiden wel tot onderling sterk verschillende opvoedingspatronen. Immers in de eerste modaliteit blijft het kind vooral geconfronteerd met één ouder, zij het dat dat nu ook de vader kan zijn. In de tweede modaliteit wordt het in een zeer belangrijke opvoedingsfase weliswaar met beide ouders geconfronteerd, maar de opvoedingsfunctie wordt toch betrekkelijk langdurig door één ouder verricht voordat wisseling met de andere ouder plaats vindt.

In de derde modaliteit wordt het kind het meest "gelijkwaardig" met zowel de vader als de moeder geconfronteerd. Hoewel de waarden, waarin de kinderen worden gesocialiseerd niet zullen verschillen, zullen de drie modaliteiten verschillende identificatie-patronen met zich kunnen brengen. Wij kunnen dit punt slechts signaleren. Over de effecten van deze verschillen ten aanzien van vader- en moederbinding kan alleen maar worden gespeculeerd.

Bij de eerste modaliteit waarin man of vrouw het huishouden doet dan wel werkt, hoeft er vergeleken met de huidige situatie in het gezinsleven, lijkt het, niet zo veel te veranderen. Het gaat hier immers, althans in eerste instantie, om een uitwisseling van rollen. Als een detail kan worden beschouwd dat afhankelijk van de vraag of de man dan wel de vrouw in het bedrijfsleven werkt de voortplanting vooral problemen geeft in het gezin respectievelijk het bedrijf. Met name in het laatste geval zullen wettelijke maatregelen ter bescherming van de vrouw noodzakelijk zijn om mogelijke discriminatie (die ondanks de dominant veronderstelde waarden toch kan voorkomen) te voorkomen en het lijkt niet onmogelijk, dat de keuze "al of geen kinderen" soms zal samenhangen met de keuze "al of niet" de gezinstaan voor de vrouw. Hoe het ook zij, het centrale probleem in dit model lijkt niet zozeer in de functionering van het gezin te liggen, maar eerder: namelijk in de roltoewijzing aan man en vrouw. Wordt het traditionele patroon doorbroken, dan zal de gewenste taakverdeling bij de partnerkeuze een rol kunnen gaan spelen. Overeenkomstig onze uitgangspunten is daarbij te verwachten dat de rentabiliteit in ruime zin (onder andere financieel, qua prestige, e.d.) een criterium blijft vormen voor de feitelijke verdeling. Anderzijds zal een toedeling van minder belang worden geacht, naarmate in het waardenpatroon verschuivingen optreden naar een minder accent op arbeidsprestatie, inkomen, e.d. Deze modaliteit zou overigens dergelijke ontwikkelingen ook kunnen versterken. Onduidelijkheid wat betreft de taakverdeling in het latere huwelijk zal immers een "belemmering" zijn voor de ontwikkeling van een sterke carrièremotivatie. Belangrijker is echter dat een verzwakking van het rentabiliteitsprincipe en het arbeidsethos een noodzakelijk voorwaarde lijkt voor realisatie van deze modaliteit, evenals van de modaliteiten 2 en 3. Acceptatie van de vrouw als gelijkwaardige partner in het bedrijfsleven komt neer op de aanvaarding van een bedrijfseconomisch "zwakkere" schakel in het productieproces, terwijl de acceptatie door de man van de gezinsrol, dat wil zeggen het afzien van statusverwerving middels de beroepsrol, bij een dominante arbeidsethos moeilijk denkbaar is. Blijft staan, wanneer dit model op de langere termijn zou domineren, dat het ook dan juist lijkt te stellen dat de onduidelijkheid in de "rolsequentie" veel onzekerheid oproept ten aanzien van het verwachte gedrag (bijvoorbeeld in de voorbereiding op de latere positie, de opvoeding, de premaritale contacten, e.d.), zowel bij jongens en meisjes, als hun ouders, vrienden, e.d.

De arbeid van beide echtgenoten in vooral de modaliteiten 2 - 4¹⁾ - en natuurlijk met name in de laatste - heeft voor de gezinsverhoudingen belangrijke gevolgen. Uitgaande van in de arbeidsmarkt gelijke belangen van man en vrouw wordt immers van beiden iets van de inzet verwacht die in de huidige samenleving met name verbonden is aan de werkzaamheden van de man. In ieder van de modellen wordt weliswaar op een eigen wijze het probleem van de "gezinsbinding" opgelost maar het is de vraag of deze oplossingen altijd afdoende zullen kunnen functioneren. Vooral in model 2 is er het probleem van "sociale" discontinuïteit. De wisseling van arbeid en gezinsrol brengt discontinuïteit in sociale contacten met vrienden, burens en collega's met zich mee. Belangrijk specifiek probleem in vooral model 4 is de afgenomen mogelijkheid van geografische mobiliteit, die weliswaar gedeeltelijk kan worden opgevangen door een - met arbeidstijdverkorting samengaande - pendel over langere afstand, maar volledig is deze oplossing, zo lijkt het, niet.

Het is mogelijk dat de grotere gelijkheid in de partnerrelatie zal leiden tot een diepere persoonlijke verhouding en een grotere loyaliteit. Maar hoe zal het gezin reageren op de in de modaliteiten 2, 3 en vooral 4 mogelijke situatie, dat de belangen van man en vrouw in de arbeid strijdig zijn met de belangen van de "primaire sfeer"?. Bij de modaliteiten 2 en 3 zal men het gezin zwaarder laten wegen dan bij de vierde modaliteit, waar de belangen van de arbeid relatief zullen domineren. Het huwelijk als meer of minder langdurig samenlevingsverband zal bij alle vier modaliteiten onder een sterkere druk komen te staan dan thans; de grotere nadruk op het primaire functioneren bij de eerste drie modaliteiten zal meer dan thans leiden tot experimenten in vormen van samenleving, terwijl de fricties voorvloeiend uit de belangentegenstellingen bij vooral modaliteit 4 kunnen leiden tot het zoeken van "lossere", tijdelijke samenlevingsverbanden (in bijvoorbeeld concubinaat), of in een vergroting van het aantal alleenstaanden. Relaties zullen in de eerste drie modaliteiten worden verbroken door factoren in de relatie zelf gelegen, in de vierde door onvoldoende mogelijkheid tot aanpassing van de relatie aan de vereisten van beider beroep. De mogelijkheden hiertoe zijn in de modellen 3 en vooral 4 ook meer aanwezig omdat man en vrouw financieel onafhankelijker van elkaar zijn dan thans. Het is vooral in model 4 te verwachten dat de druk naar kinderloosheid en een beperking van het kindertal zal toenemen. Ook als men in dat model tot georganiseerde kinderopvang komt en een verkorting van de werktijd, zullen de kinderen voor de ouders een belastend gegeven zijn. Zou de neiging tot lossere persoonlijke relaties worden versterkt, dan zouden kinderen te zeer stabiliserend kunnen werken. Zou de gemeenschap voorzieningen treffen om gezinsuitbreiding mogelijk te maken (bijvoorbeeld (on)betaald verlof) dan wel voor kinderopvang zorgen om de ouders te ontlasten, dan lijkt het niet onwaarschijnlijk dat zich ook in model 4 een maatschappelijke norm met betrekking tot het maximum kindertal ontwikkelt, wat bijvoorbeeld tot uitdrukking kan worden gebracht in het belastingstelsel.

1) Ook de eerste modaliteit sluit latere arbeid van de "gezinsverzorgende" echtgenoot natuurlijk niet uit.

De mate waarin deze redenering ook voor de andere modaliteiten dan de vierde opgaat, is rechtstreeks afhankelijk van de mate waarin de huidige arbeidsmentaliteit zich handhaaft. Inzoverre dit niet het geval is, zal een belasting in de primaire sfeer als minder bezwaarlijk worden ervaren. Het lijkt zelfs niet onmogelijk, dat men de argumentatie moet omkeren in die zin, dat de behoefte aan een stabiele primaire leefsfeer, in een samenleving waarin men toch een gelijke arbeidspositie van man en vrouw wil realiseren leidt tot een vermindering van prestatiedrang, streven naar succes, e.d., omdat het hier dan zou gaan om twee conflicterende waarden, die niet (of te moeilijk) gelijktijdig gerealiseerd kunnen worden. In een dergelijke situatie zou zelfs een vergroting van kindertal kunnen optreden. Buiten de hiervoor beschreven effecten van een per echtpaar gelijkwaardige positie van man en vrouw, heeft de vierde modaliteit tenslotte als bijzonderheid, dat een aantal gezinsfuncties, althans ten dele, afgestoten moeten worden en binnen andere verbanden vervuld vanwege de mindere tijd beschikbaar voor de primaire sfeer (welke voorzieningen ook, zij het in veel mindere mate - in model 3 moeten bestaan voor de "overlappingstijd" tussen het werk van man en vrouw). Hierin ligt besloten de veronderstelling, dat een eventuele werktijdverkorting niet van zodanige omvang zal zijn, dat de huidige gezinstaken met een full-time functie van man en vrouw kunnen worden gecombineerd.

Te verwachten is dan een versterking van de verzorgende sector in ruime zin (kinderopvang, bejaarden- en ziekenverzorging¹⁾, recreatie, enz.). Deze verzorgende functie kan ook door samenlevingsverbanden zoals woongemeenschappen worden verzorgd. Wij zullen daar in de betreffende paragraaf verder op ingaan. Wel zij hier gewezen op de mogelijkheid, dat het gedeeltelijk verlies van de opvoedings- en verzorgingsfunctie in deze modaliteit een grotere onafhankelijkheid in de relatie ouders - kinderen kan brengen dan tot nu toe het geval is. Of daarmee een diepergaande persoonlijke relatie zal ontstaan is de vraag: minder afhankelijk sluit een intieme relatie niet uit; de persoonlijke relatie kan echter door de sterke externe oriëntatie van alle gezinsleden minder betekenis krijgen. Voorzover dit het geval is, wordt de positie van jonge kinderen van gescheiden ouders zeer problematisch. Bij een geringere interesse van ouders in hun kinderen, zullen bij scheiding beide ouders proberen de kinderen aan de ander toe te bedelen. De bewaking van de belangen van deze kinderen zal dan een belangrijk onderwerp van overheidszorg moeten zijn.

1) Veel van de thans gebruikelijke verzorging van bejaarde en zieke familieleden door gehuwde vrouwen zou dan vervallen (124).

De eerste twee modaliteiten lijken als min of meer "tijdelijke" oplossingen te moeten worden gekenschetst binnen de totale gezinscyclus. Dit geldt wellicht het sterkst voor de tweede oplossing, die door zijn discontinuïteit naar zowel het bedrijfsleven als het gezinsleven (zie ook het steeds wisselend inkomen als gevolg van de verschillende beroepsposities van man en vrouw) een betrekkelijk instabiel karakter lijkt te hebben. Waar bij de eerste de "rentabiliteit" een zekere rol speelt, kan ook hier rolwisseling plaatsvinden (overgang naar de tweede modaliteit bijvoorbeeld). Aan de andere kant speelt hier ook de motivatie een rol bij de keuze van gezins- of beroepsrol. Ook in deze motivatie kan uiteraard verandering optreden.

6.4.4. Arbeid

. Omvang van de actieve beroepsbevolking

In de modellen 1 en 2 (man of vrouw treedt toe of man en vrouw treden afwisselend toe tot de actieve beroepsbevolking), is nauwelijks verandering te verwachten in de omvang van de actieve beroepsbevolking afkomstig uit gezinnen met jonge kinderen. Alleen de samenstelling naar geslacht zal wijzigen: meer moeders en minder vaders met jonge kinderen zullen immers werken. Het lijkt ons waarschijnlijk, dat na de opvoeding van de jonge kinderen de "gezinsverzorgende" echtgenoot vaker dan thans aan de arbeid zal deelnemen, zodat grosso modo meer personen dan thans, maar minder dan in de B1-modaliteit tot de actieve beroepsbevolking zullen toetreden.

In model 3 (mannen zowel als vrouwen werken part-time) zal de omvang van de actieve beroepsbevolking sterker toenemen. Alle mannen en vrouwen behoren tot de actieve beroepsbevolking, voorzover zij fysiek in staat zijn om te werken, hun dagopleiding afgesloten hebben en nog niet de pensioengerechtigde leeftijd hebben bereikt. Het part-time werken neemt in dit model een belangrijke plaats in omdat de meerderheid van de mannen en vrouwen met gezinsverantwoordelijkheid voor zeer jonge kinderen en naar onze verwachting ook voor de wat oudere kinderen part-time werken en de overigen vaker full-time, hoewel ook onder hen veel part-timers zullen worden aangetroffen.

In model 4 (waar mannen zowel als vrouwen full-time werken) zal de totale actieve beroepsbevolking even omvangrijk zijn als in het derde model. Het verschil met dat model is gelegen in de grotere totale arbeidstijd, omdat ieder full-time werkt. Overigens kan een systematisch ingevoerde arbeidstijdverkorting dit verschil enigermate neutraliseren.

. Samenstelling van de beroepsbevolking

Een rechtstreeks uitvloeisel van de gekozen gelijkheidsmodellen is, dat er vrijwel evenveel mannen als vrouwen deel uitmaken van de actieve beroepsbevolking.

In de modellen 1 en 2 zullen meer vrouwen tot de actieve beroepsbevolking toetreden en zullen mannen die nu van de actieve beroepsbe-

volking deel uitmaken daar niet meer toe behoren. Er is dan met name een toeneming te verwachten van het aantal vrouwen in de leeftijd van circa 25 jaar of ouder, terwijl navenant daarvoor door mannen plaats gemaakt wordt. De gemiddelde leeftijd van zowel de vrouwelijke als de mannelijke actieve beroepsbevolking wordt hoger. In model 3 en 4 treden de mannen niet terug, zodat alleen de gemiddelde leeftijd van de vrouwelijke beroepsbevolking stijgt.

In het eerste en het tweede model zal de tendens blijven bestaan dat de gezinsverantwoordelijkheid, met name ten aanzien van de kinderen, tot een wat geringere deelneming van vrouwen in de leeftijds-categorie van 20-35 jaar leidt. Er zullen, althans in full-time functies, wat meer jonge gehuwde mannen als jonge gehuwde vrouwen van de actieve beroepsbevolking deel uitmaken.

In het derde model werken mannen zowel als vrouwen part-time. Dit betekent echter niet dat iedereen part-time werkt. Personen zonder gezinsverantwoordelijkheid zullen vaker full-time werken, terwijl ook een afnemende omvang van de gezinstak (bijvoorbeeld geen kinderen, kinderen die al groter zijn) vaker zal leiden tot het vervullen van full-time functies.

Verondersteld kan worden dat part-time werken over het geheel genomen toch enigermate belemmerend werkt ten aanzien van de opbouw van een carrière en ten aanzien van de mogelijkheden om hogere, leidinggevende functies te bezetten. Hetzelfde geldt voor het afbreken van beroeps carrières (in model 2) en voor het tijdelijk part-time werken (bijvoorbeeld door tijdelijke gezinstaken). In model 1 t/m 3 zal de situatie ontstaan dat vooral gehuwden, vooral ook gehuwden met veel gezinstaken en daaronder iets meer de vrouwen wat minder zullen komen tot hogere functies en tot vaste posities in arbeidsorganisaties.

Ook in het vierde model zullen sporen van deze tendens blijven bestaan, bijvoorbeeld door tijdelijke werkonderbreking door vrouwen in verband met zwangerschap - in sommige arbeidssectoren minder en in andere meer, onder andere afhankelijk van lichamelijke zwaarte van het werk - .

. Beroepsniveau

Ten gevolge van een evenredige deelneming aan de onderscheiden onderwijsvormen door mannen en vrouwen en ook vanwege het feit dat de beroeps carrière van vrouwen, zij het met enige onzekerheden als bovengenoemd, in hoge mate zal gaan gelijken op die van mannen, bereiken vrouwen gemiddeld beroepen van hetzelfde niveau als mannen. In vooral model 2 en 3 vervullen echter de ongehuwde en kinderloze mannen en vrouwen vaker de hogere functies. Grotere gelijkheid tussen bepaalde categorieën roept dus een andere ongelijkheid op. De omvang hiervan is afhankelijk van de mate van appreciatie van primaire en secundaire sfeer. In de modellen 3 en 4 neemt de omvang van de beroepsbevolking sterk toe. Het aantal topfuncties zal niet evenredig toenemen en er zal zeker in het prestatie-gerichte vierde model een sterke concurrentie ontstaan met betrekking tot functies op de hogere niveaus.

. Arbeidssector

In overeenstemming met de uitgangspunten zijn in vrijwel alle arbeidssectoren en beroepsniveaus evenveel mannen als vrouwen werkzaam. Dit houdt in dat beroepsaanduidingen als typische meisjesberoepen, mannenberoepen en vrouwenberoepen sterk verminderen. Ook lichamelijk zware arbeid zal niet meer per definitie aan mannen voorbehouden zijn.

De gelijke spreiding van mannen en vrouwen over de onderscheiden arbeidssectoren kan overigens ook tot gevolg hebben dat vrouwen in sommige arbeidssectoren (bijvoorbeeld de verzorgende), waarin zij nu ook de hoog gekwalificeerde beroepen uitoefenen, het veld gaan ruimen voor een evenredig contingent mannen, terwijl zij zelf in de andere, tot nu meer "mannelijke" sectoren, door factoren als eerder genoemd wat minder sterk aan een evenredige deelneming in de hogere posities toekomen. Dit kan vooral in de modellen 1 en 2 het geval zijn.

. Aansluiting vraag en aanbod op de arbeidsmarkt

In model 1 en 2 neemt de omvang van de beroepsbevolking waarschijnlijk wat toe; ook omdat degene met de hoogste opleiding eerder zal gaan werken, wordt de discrepantie tussen vraag en aanbod op de arbeidsmarkt niet geringer dan nu reeds dreigt of het geval is.

In de modellen 3 en vooral 4 kan de werkloosheid sterker toenemen, vooral onder hogere beroepsbeoefenaren. Het creëren van nieuwe arbeidsplaatsen kan hier enig soelaas bieden, terwijl ook arbeidstijdverkorting tot de reële mogelijkheden behoort. In het vierde model worden daarentegen veel meer dan bij de andere modellen nieuwe arbeidsplaatsen gecreëerd in de zogenaamde quataire sector. Enkele gezinsfuncties worden daar immers overgeheveld naar speciale instellingen, waaronder mogelijk ook het onderwijs dat er dan nog een druk bovenop zou krijgen (boven de grotere hoeveelheden leerlingen en de uitbreiding van de "leerstof").

De interregionale arbeidsmobiliteit zal door de (potentiële) arbeid van zowel man als vrouw verminderen. Dit geldt het sterkst voor de derde en vierde modaliteit: verhuizing wegens arbeidsredenen kan door de één gewenst worden gevonden, maar de arbeidsmogelijkheden van de ander juist schaden. Grosso modo zal dan een lagere geografische arbeidsmobiliteit resulteren.

In géén van de modellen zal de arbeid van de vrouw dienen om de discrepanties op de arbeidsmarkt op te vullen. Bij een sterke gebondenheid van de modellen aan de gezinsfase bestaat de mogelijkheid dat deze functie echter wordt overgenomen door mannen en vrouwen met zeer jonge kinderen.

De modaliteiten 1, 2 en 3 kunnen leiden tot kwalitatieve discrepanties waarvan de aard moeilijk is te voorzien. Immers, de verzwakking van de carrière-gerichtheid die realisatie lijkt te impliceren, zal leiden tot andere onderwijscarrières. De grote nadruk op algemeen vormend onderwijs, de meer inhoudelijk bepaalde keuze van daaropvolgend beroepsonderwijs (namelijk minder bepaald door status- en inkomensoverwegingen), kan botsen met de vereisten van de beroepswereld.

. Arbeidsorganisatie

Het grotere aandeel van de vrouw in de totale actieve beroepsbevolking zal door arbeidsorganisaties verwerkt moeten worden. Hierbij lijken de volgende aspecten vooral van belang te zijn:

- de rolopvattingen met betrekking tot de vrouw;
- de organisatie en techniek van productieprocessen;
- de materiële, financiële, alsmede sociale en culturele voorzieningen.

Ten aanzien van de rolopvattingen kan opgemerkt worden dat in alle vier modaliteiten de vrouw als collega, ook in tot nu toe typische mannenberoepen en in leidinggevende functies aanvaard wordt. Evenzeer zal de man worden aanvaard in thans als typisch vrouwelijk te boek staande functies.

Overigens vooral in de modaliteiten 1, 2 en 3 plaatst de geringere continuïteit of de onzekerheid ten aanzien van de oplossing die gekozen wordt (wie zal blijven werken?), de selectie-functionarissen voor problemen. Zij zullen vooraf zekerheid willen hebben of ongewisden of de wat ouderen bevoordelen ten opzichte van de mannen en vrouwen die nog kinderen kunnen krijgen. Anderzijds zullen de voordelen van discontinuïteit in de arbeidsparticipatie door het bedrijfsleven beter dan thans benut worden: aan een hogere functiemobiliteit is immers ook een inbreng van steeds andere kennis en vaardigheden verbonden, hetgeen voor bepaalde functies zeer positief kan zijn.

De grotere appreciatie door mannen van meer "vrouwelijke" waarden, betekent dat van de beroepen die thans nog uitgevoerd worden vanwege het zeer mannelijke karakter (bijvoorbeeld lichamelijk zware arbeid), sommige nog minder dan thans door mannen geambieerd zullen worden. Herstructurering van het productieproces of nog intensiever gebruik van buitenlandse arbeiders kan noodzakelijk zijn, maar eerder mag verwacht worden dat deze bedrijven nog meer dan nu al het geval is hun toevlucht zullen zoeken bij substitutie van de arbeid door verdere mechanisering en automatisering. Eén en ander zou dan weer tot verhoging van de werkloosheid leiden. Ploegendienst zal zeker bij de eerste drie modaliteiten zeer impopulair zijn. Wanneer vrouwen wat meer dan thans inconveniënte arbeid zullen verrichten, zou in dergelijke bedrijven bovendien het zogenaamde zwangerschapsverlof voor vrouwen die kinderen krijgen noodzakelijk lang moeten zijn en aldus de weerstand tegen het opnemen van de vrouw verhogen.

Bezwaren die in arbeidsorganisaties bestaan kunnen ondanks het normale karakter van de modaliteiten in selectieprocedures tot uiting komen. Dit leidt dan tot de noodzaak van wettelijke maatregelen ter bescherming van gelijke kansen. Ook is een beheersstructuur nodig om deze selectieprocessen te controleren (het beoordelen van de reikbaarheid van de uitzonderingen op de maatregelen die bedrijven claimen, bijvoorbeeld in verband met arbeidsmarktaanbod, specifieke ver-eisten).

In model 2 wordt verondersteld dat mannen en vrouwen wisselend tijdelijke dienstverbanden aangaan bij arbeidsorganisaties. Eerder werd al melding gemaakt van de discontinuïteit in de carrières die hierdoor ontstaat. Hogere functies, functies die een lange inwerktijd en/of veel ervaring vereisen, zijn voor deze mannen en vrouwen minder weggelegd. Arbeidsorganisaties zullen minder bereid zijn om in tijdelijke werknemers te investeren en bij onduidelijkheid vooraf garanties proberen te krijgen voor continuïteit in het dienstverband.

Model 3 wordt gekenmerkt door het feit, dat hier veel part-time arbeid in voorkomt. Het op grote schaal voorkomen van part-time arbeid op alle niveaus stelt hoge eisen aan zowel de werkgevers als de werknemers. Van de laatsten wordt een adequate werkoverdracht gevraagd. Wanneer aan de voortgang van het werk door verschillende personen wordt bijgedragen, wordt nog meer dan thans een beroep gedaan op coöperatieve eigenschappen.

Ook op het personeelsbeleid en de wijze van organisatie wordt een zwaar beroep gedaan: men zal voortdurend op zoek zijn naar methoden van werkorganisatie, communicatie- en coöperatie-optimalisering. Dat laatste is ook van belang voor de relatie tussen part- en full-timers, die problemen kan geven.

Welke functies komen meer of minder in aanmerking om door part-time arbeidskrachten te worden vervuld? In principe alle soorten. De organisatie daarvan is echter vooral moeilijk voor die functies die met zich meebrengen dat men veel contacten moet onderhouden met anderen c.q. men moet samenwerken met anderen. Dit probleem doet zich natuurlijk niet voor, wanneer men met deze "anderen" samen in één team zit dat in zijn totaliteit part-time werkt. Wel worden dan de moeilijkheden, die een gevolg zijn van het overdragen van de werkzaamheden van het ene team naar het andere (communicatieproblemen, onduidelijkheid in de verantwoordelijkheid bij gebrek aan communicatie) nog vergroot. Dit kan worden opgevangen door de vorming van werkgroepen bestaande uit full-timers en part-timers, terwijl ook goede communicatietechnieken met de thuiszittende part-timers hierin deels kunnen voorzien.

Ook de organisatie van leidinggevende functies in part-time verband brengt problemen met zich mee, vooral ten aanzien van interne en externe communicatie en verantwoordelijkheid. De arbeidsorganisatie zal echter veel meer dan thans zijn gehorizontaliseerd, evenals in de eerste twee modaliteiten: de verantwoordelijkheden zullen minder ongelijk verdeeld zijn in de arbeidsorganisatie.

Wat betreft de aanpassing van de arbeidsorganisatie aan part-time arbeid van degenen die een verzorgende taak hebben, bestaan tenslotte de volgende voorzieningen:

- a. enige variatiemogelijkheid in aanvangs- en vertrektijden;
- b. mogelijkheden om onbetaald/buitengewoon verlof te nemen bij ziekte van kinderen;
- c. mogelijkheden om (onbetaald) verlof te nemen om vakanties van man en vrouw bij elkaar te laten aansluiten.

In het vierde model, waarin zowel man als vrouw full-time werken, ontstaat ook een mogelijkheid dat de hele beroepsbevolking weliswaar full-time maar dan wel gedurende kortere tijd gaat werken. In plaats van nieuwe arbeidsplaatsen te creëren kan namelijk ook worden overgegaan tot arbeidstijdverkorting. Door het full-time werken van vrouwen is uiteraard geen halvering van de totale arbeidstijd van de gemiddelde beroepsbeoefenaar mogelijk. Zoals gezegd ontstaat er een druk op het onderwijs (die tot een uitbreiding van het bestand aan onderwijspersoneel noodzaakt), en op de totale quartaire sector (stijging aantal beroepsbeoefenaren in de verzorgende en huishoudelijke sector, inclusief een stijging van het aantal functionarissen in overheidsdienst, e.d.). Bovendien wordt de leeftijd waarop meisjes gaan werken gemiddeld hoger door langer schoolverblijf. De totale hoeveelheid te verrichten beroepsarbeid stijgt wel, maar de toeneming van de beroepsbevolking is groter. Een zekere arbeidstijdverkorting lijkt dan toch wel reëel, omdat men anders zeer veel extra arbeidsplaatsen moet creëren.

Vormen van arbeidstijdverkorting die dan ook tot de mogelijkheden gaan behoren zijn: verkorting van werkdag, werkweek, verlenging van de vakanties, verdere verlenging van de leerplicht, een recht op een bepaald aantal jaren onderwijs of her- of bijscholing tussen of tijdens de beroeps carrières en vervroeging van de pensionering. De verkorting van de werkdag of werkweek lijkt de meeste aanpassing te vragen van arbeidsorganisaties. Ook de vorm van "permanente educatie", met tijdelijke onderbrekingen van de beroepsuitoefening, stelt hoge eisen aan arbeidsorganisaties vanwege de geringere gemiddelde continuïteit in de bedrijfsgebonden beroepsuitoefening van de werknemers. Door deze scholing kan echter ook tijdig een omschakeling van de produktie of de organisatie bevorderd worden. Op de samenleving wordt in dit geval een zwaar beroep gedaan voor de financiering ervan (inkomensgarantie).

In het algemeen kan de invoering van een zekere arbeidstijdverkorting ook effecten hebben op de ontwikkeling van normen en waarden met betrekking tot gezin, arbeid en vrije tijd. Mogelijk is dat juist op die manier het functieverlies van het gezin in model 4 via arbeidstijdverkorting indirect weer leidt tot een intensivering van sommige gezinsfuncties (vooral bij verkorting van de werkdag of -week).

De toeneming van de beroepsbevolking (in vooral 3 en 4), het gezamenlijk werken van echtparen, de eisen die daaruit voortkomen met betrekking tot mobiliteit (reisafstand bijvoorbeeld) en "afstemverlies" (bijvoorbeeld te kiezen werktijden, secundaire voorzieningen), het realiseren van gelijke kansen hebben vergaande consequenties voor de sociale wetgeving. Het begrip "passende arbeid" uit de werkloosheidswet zal bijvoorbeeld, zeker binnen beperkte regio's, moeilijker te hanteren worden en dientengevolge aangepast moeten worden. Een versterkte druk op de sociale verzekering ligt voor de hand.

6.4.5. Verzorgingsstructuur

. Kinderverzorging

De eerste drie modaliteiten zullen geen ingrijpende aanpassingen in de verzorgingsstructuur vergen, omdat altijd één der echtgenoten thuis is.

In de 2e en 3e modaliteit kunnen incidenteel wel fricties optreden. In de tweede omdat de afwisseling van de wacht niet altijd precies op een bepaald tijdstip kan plaats hebben, maar een periode vergt waarin man en vrouw nog een beroepstaak hebben. In de derde omdat de werktijden van man en vrouw elkaar gedeeltelijk kunnen overlappen, waardoor de kinderen toch een deel van de dag zonder verzorging zijn. Dit zal enige uitbreiding vergen van thans reeds bestaande verzorgingsmogelijkheden van kinderen buitenshuis, maar ingrijpende verschuivingen zijn niet nodig.

Dit is wel het geval bij de vierde modaliteit die inhoudt dat er overdag niemand beschikbaar is om de traditionele gezinstaken te vervullen. Dit zijn de verzorging en opvoeding van de kinderen en de verzorging van het huishouden. Wij zullen ons eerst met het eerste takencomplex bezighouden.

Er zijn twee extreme oplossingen denkbaar: of het kind wordt buitenshuis verzorgd en opgevoed, of er komt een vervanger voor de ouders in huis. Beide komen voor.

In de geschiedenis van de kibutz vinden wij een periode waarin kinderen van meet af aan volledig buiten het verblijf van hun ouders en door anderen werden grootgebracht (125). Tekenend is wel dat dit beperkt bleef tot een periode waarin een zeer radicale collectivistische ideologie de toon aangaf. Er zijn voorts nog wel enkele voorbeelden van kleine sectarische gemeenschappen die op grond van hun ideologie de kinderen volledig scheidden van hun ouders. Een dergelijke scheiding op louter pragmatische gronden lijkt weinig waarschijnlijk.

Een vervanger voor de ouders komt voor in die gezinnen waar een betaalde kracht wordt opgenomen voor verzorging en opvoeding van de kinderen. Deze oplossing is zeer kostbaar en leent zich zowel daarom niet voor toepassing op grote schaal, als ook omdat de noodzakelijke arbeidskrachten zeker op de langere termijn zullen ontbreken. Wij zullen daarom een drietal minder extreme oplossingen uitwerken, die thans reeds gebruikt worden of waarmee in ieder geval hier en daar geëxperimenteerd wordt.

Deze zijn:

- de "dagouder" of het gastgezin en de ouders;
- kinderopvangcentra en eventueel de ouders;
- woongemeenschappen.

- Dagouder

De dagouder is een persoon die in zijn of haar huis een klein aantal kinderen overdag verzorgt tegen betaling. Het is een oplossing die gekenmerkt wordt door kleinschaligheid en waarbij het kind in de sfeer van een huiselijk milieu blijft. De ouders zullen als dag-

ouder iemand proberen te kiezen die er gelijkgerichte ideeën over opvoeding op na houdt. Er kan niettemin noodzaak bestaan tot wisseling van gastgezin, omdat juist de kleinschaligheid voor herhaalde wrijvingen geen andere oplossing biedt, terwijl ook ernstiger ziekte en vakantie van de dagouders tot tijdelijke verplaatsing van het kind nopen. Het instituut van de dagouder is wettelijk geregeld en er bestaat een opleiding voor. Het gastgezin zal een beperkt aantal (bijvoorbeeld 5) kinderen in huis hebben van 0-12 jaar. Als men de gehele behoefte aan kinderverzorging op deze wijze zou willen dekken dan zou toch één op de drie à vier gezinnen met kinderen in deze leeftijd als gastgezin moeten fungeren. Bij realisatie op grote schaal van deze vorm van verzorging zullen echter ook oudere personen of gezinnen zonder kinderen als dagouder optreden. Bij ernstiger ziekte van het kind zal de dagouder over onvoldoende accommodatie beschikken. Eén der ouders van het kind is dan gerechtigd de arbeid te verzuimen;

- Kindercentra

In tegenstelling tot de vorige is dit een grootschalige oplossing. In een centrum vinden de kinderen uit een buurt gedurende de dag verzorging. Zij zijn dus onttrokken aan het huiselijk milieu. De grootte van het centrum wordt bepaald door de grenzen van de leefwereld voor een kind van \pm 10 jaar.

Een mogelijke vorm is die waarbij dergelijke centra zijn gekoppeld aan scholen. De scholen moeten dan zeer flexibel zijn ingericht, zodat zij na schooltijd ook bruikbaar zijn voor de opvang van kinderen. De kinderen maken deel uit van qua leeftijd gemengde groepen (\pm 10 kinderen) onder leiding van een kinderverzorg(st)er, waarin de oudere kinderen verantwoordelijkheid voor de jongere dragen. Het centrum heeft accommodatie voor licht zieke kinderen, maar een ouder is gerechtigd deze bij ernstiger ziekte overdag thuis zelf te verzorgen en daarvoor vrij te nemen.

Behalve de kinderverzorg(st)ers is er huishoudelijk personeel nodig. De kinderverzorg(st)ers zijn daartoe opgeleid.

Participatie en zeggenschap van de ouders in beheer en bestuur van het centrum is afhankelijk van de wijze waarop participatie en medezeggenschap zich in het algemeen ontwikkelen.

De ouders accepteren de kinderverzorg(st)er als deskundig opvoeder (min of meer zoals zij thans de onderwijzer accepteren). Als er moeilijkheden zijn kan een kind naar een andere groep overgeplaatst worden.

Wisseling van verzorg(st)ers zal uiteraard ook voorkomen.

's-Avonds gaat het kind in het algemeen naar huis, al kan een centrum in beperkte mate faciliteiten voor de nacht bieden voor uitzonderingsgevallen.

- Woongemeenschap

De woongemeenschap is een samenlevingsvorm van enkele paren en alleenstaanden met hun kinderen. Zij wonen tezamen in een groot huis

of een complex van met elkaar in verbinding staande appartementen. Minstens één lid van deze gemeenschap is de volle dag beschikbaar voor de verzorging van de aanwezige kinderen (eventueel ook zieken en bejaarden).

Daarnaast kan er ook een gemeenschappelijke huishouding worden gevoerd, en verder strekkende vormen van integratie zijn mogelijk, maar hier niet van belang. Wij kiezen de vorm waarbij gezinnen als afzonderlijke eenheden binnen de gemeenschap blijven bestaan, maar een aantal traditionele gezinstaken hebben overgeheveld naar de woongemeenschap.

De vervulling van de gemeenschapstaken dient gegarandeerd te zijn, zoals in het huidige traditionele gezin. De woongemeenschap als levensvorm moet daarom geïnstitutionaliseerd zijn. Een extreme vorm is die waarbij men zich verbindt tot deelneming op contractbasis: er is werving, ballotage, er zal een "markt" ontstaan en bemiddeling.

Woongemeenschap en gezin zullen een cultureel en pedagogisch homogeen opvoedingsmilieu vormen, omdat men zijn partners vrij kan kiezen.

De woongemeenschap doet zich aan het kind voor als een uitgebreid gezin, waarin andere volwassen gezinsleden een deel van de functie van de ouders overnemen.

De vraag is welke effecten deze drie mogelijkheden hebben op de socialisatie van het kind en hoe die effecten moeten worden gewaardeerd ten opzichte van de opvoedingssituaties die voortvloeien uit de andere modaliteiten en waardenpatronen (moeder de gehele dag, moeder halve dag + opvangalternatieven, vader en moeder afwisselend, enz.). Helaas ontbreken de (geverifieerde) inzichten die nodig zouden zijn om de vraag te kunnen beantwoorden. Over woongemeenschappen bestaat helemaal geen onderzoek. Vergelijkend onderzoek naar andere opvoedingssituaties biedt weinig basis voor generalisaties.

De woongemeenschap kan worden gezien als tegenhanger van het zeer kleine individuele gezin. Door Claessens worden aan de laatste de volgende functies toegekend:

- het gezin biedt de persoon ruimte om zichzelf te zijn, meer dan in doelgroepen;
- door koestering en regelmatige verzorging krijgt het kind een emotioneel gefundeerd vertrouwen in zijn omgeving;
- het gezin filtert wat het kind uit de maatschappij toegevoerd krijgt;
- het gezin verdraagt tegenstrijdigheden, anders dan bijvoorbeeld een doelgroep;
- het gezin laat afwijking toe van de druk van maatschappijnormen, wat weer leidt tot grotere conformiteit eraan buiten het gezin (126).

Deze functies gelden echter voor primaire groepen in het algemeen. Daarom zouden ze ook kunnen worden vervuld door woongemeenschappen en - onder bepaalde voorwaarden - ook door meer doelgerichte mogelijkheden als dagouders en kindercentra. Wel heeft het huidige kleine gezin meer dan de woongemeenschap het karakter van tegenwicht tegen de maatschappij. De woongemeenschap zal wat sterker op de maatschappij lijken dan het gezin, tot uiting komend in meer concurrentie, jaloezie, ingewikkelde verhoudingen, pluriformiteit, tegenstrijdige impulsen, e.d. Daarom zal het kleine gezin meer dan de woongemeenschap de kinderen ruimte bieden om zichzelf te zijn, impulsen uit de samenleving filteren, tegenstrijdigheden verdragen, afwijking van maatschappijnormen toelaten. Over de implicaties van het kleine gezin voor de socialisatie van de kinderen is weinig onderzoek verricht. Dat in het kleine gezin een hogere intelligentie wordt bereikt dan in het grote gezin lijkt een valide inzicht, zij het dat de verschillen niet groot zijn (127). Andere onderzoeksbevindingen, bijvoorbeeld dat kinderen uit kleine gezinnen minder autoritair en conformistisch zijn en meer zelfvertrouwen hebben dan kinderen uit grote gezinnen, berusten alle op een zeer smalle empirische basis.

In de recente gezinsliteratuur wordt ook gewezen op mogelijke negatieve aspecten van de opvoedingssituatie in het kleine gezin, die juist voortvloeien uit omvang en het van de maatschappij afgeschermd karakter. Het kind is teveel aangewezen op één volwassene. Benauwende aandacht en overspannen verwachtingen zetten het kind onder druk. Het doet te weinig ervaring op met leeftijdsgenoten; leert te weinig de beperkingen in het realiseren van eigen wensen en macht. Deze mogelijke bezwaren gelden niet voor de woongemeenschap: het kind is daar niet uitsluitend op één volwassene aangewezen, het doet gevarieerder ervaring op met leeftijdsgenoten, het zal minder "verwend" worden. Het gevarieerder interactiepatroon in woongemeenschappen behoeft niet samen te gaan met affectieve verwaarlozing. Niet alleen zal het kind een band kunnen ontwikkelen met andere volwassenen, uit ervaringen met de opvoeding in de kibutz en kindercentra blijkt dat, ook wanneer de ouders zich slechts enkele uren per dag met hun kinderen bezighouden, een intensieve binding tussen hen kan ontstaan. Deze ouder-kind-binding heeft echter een minder exclusief karakter dan in de situatie van gezinsopvoeding (128). Daar woongemeenschappen samengesteld zullen worden op basis van overeenkomst in sociaal-economische positie, levensbeschouwing zal de cultuuroverdracht weliswaar pluriformer zijn dan in het kleine gezin, maar daarvan niet substantieel verschillen. Het kind zal bij de andere leden ongeveer dezelfde waarden vinden als bij zijn ouders. Hoewel geen onderzoek daarover verricht is, lijkt de opvoedingssituatie in woongemeenschappen niet zo sterk van het kleine gezin te verschillen dat daarmee de basis voor ingrijpende culturele veranderingen wordt gelegd.

Dit geldt waarschijnlijk nog meer voor de dagouder. Bij de dagouder moet het kind de aandacht van de enige volwassene delen met andere kinderen. Het mist de gevarieerde contacten met verscheidene volwassenen, zoals het die kan hebben in de woongemeenschap, de variatie is echter groter dan in het gezin. Het moet zich wel aanpassen aan andere kinderen, maar, evenals in de woongemeenschap, in een kleinschaliger en minder georganiseerd, meer op de gezinssituatie lijkend verband dan in het kindercentrum.

De dagouder is een zakelijker vorm van kinderopvang dan de woongemeenschap. De opvoedingsintensiteit zal minder sterk zijn dan in de woongemeenschap en zeker dan in het gezin. Dit hoeft niet persé negatief te worden gewaardeerd: zie de eerdere opmerkingen over de misschien te overdadige aandacht en bescherming van de opvoedingsituatie in het huidige kleine gezin. Juist het zakelijke karakter geeft anderzijds de ouders ook de mogelijkheid hun wensen bij keuze van en opvoedingsactiviteiten door de dagouder sterk te doen gelden. De cultuuroverdracht zal dan ook bij dit opvangalternatief niet sterk verschillen van opvoeding door gezinnen.

Kinderen krijgen bij dagmoeders meer intensieve en persoonlijke aandacht dan op kindercentra; daartegenover kan het leergedrag van kinderen op kindercentra beter worden begeleid dan bij dagouders, hoewel aanvullende opleiding van dagouders en het ter beschikking stellen van gevarieerd spelmateriaal hierin deels kan voorzien.

Door deze situatie wordt opvang door dagouders vooral geschikter geacht dan het kindercentrum voor de zeer jonge kinderen (tot \pm 2 jaar), terwijl daarna de omgekeerde oplossing te prefereren zou zijn (129), dit alles uiteraard bij een zorgvuldige begeleiding van en controle op beide opvangmogelijkheden. Zo is bij opvang van kinderen tot circa 2 jaar belangrijk dat zo min mogelijk wisseling van dagouders optreedt: juist in deze periode hecht het kind zich sterk aan zijn voornaamste verzorgers (130). Daarom is begeleiding van de keuze van een dagouder van groot belang.

Opvang van zeer jonge kinderen door kindercentra wijkt meer dan de andere alternatieven af van opvoeding in het gezin. Hoewel ook bij een collectieve opvang ouders, wanneer zij zich althans in de beschikbare tijd intensief met de kinderen bezighouden, een sterke binding met hun kinderen kunnen ontwikkelen, zal minder nadruk liggen op affectieve ontwikkeling; welke eigenschappen vooral zullen worden ontwikkeld en welke waarden zullen worden overgedragen is afhankelijk van de aard van het kindercentrum, in elk geval zal de invloed hierop van de ouders minder zijn dan bij de andere opvangalternatieven.

Door onderzoek werd aangetoond, dat er belangrijke verschillen bestaan tussen kindercentra ten aanzien van de ontwikkeling van eigenschappen. Zo zijn er centra waarin de nadruk ligt op de cognitieve ontwikkeling, andere waarin vooral creatieve eigenschappen tot ontwikkeling worden gebracht. Andere verschillen betreffen de nadruk op individuele ontwikkeling of groepsoriëntatie, aard van de aandacht van de groepsleiders (nadruk op gezag), e.d.. De cultuuroverdracht zal variëren naar de mate waarin de kindercentra zijn georganiseerd op maatschappij- en levensbeschouwelijke grondslag. De mogelijkheid

bestaat, dat in de collectieve opvang vooral de meer dominante waardenpatronen aan bod zullen komen, en de meer extreme waardenpatronen minder dan bij de socialisatie die voortvloeit uit de andere vormen van kinderopvang. De culturele pluriformiteit zou dus door collectieve opvoeding kunnen afnemen. Maatschappelijke socialisatie-doel-einden (bijvoorbeeld gelijke kansen) hebben in een systeem van collectieve opvoeding echter meer kans gerealiseerd te worden dan bij de andere vormen.

Wat de gevolgen zijn van de verminderde aandacht bij collectieve opvoeding voor de affectieve ontwikkeling is onduidelijk. Zoals hierboven al gesteld: uit onderzoek onder in kibutzim opgevoede kinderen bleek dat deze een intensieve, zij het niet-exclusieve binding met de ouders konden aangaan. Over de vraag wat de implicaties zijn voor bijvoorbeeld de stabiliteit van latere huwelijksrelaties is ons geen onderzoek bekend.

Alle onderscheiden vormen van kinderopvang komen in zekere zin tegemoet aan mogelijke negatieve kanten van opvoeding in het huidige kleine gezin. De opvoedingssituaties bij dagouder en woongemeenschap wijken het minst af van die in het gezin. Beide brengen weer andere problemen met zich mee, hoe goed ook begeleid: identificatieproblemen ten aanzien van ouders en verzorgers, dagelijkse wisseling van omgeving bij de dagouder-oplossing, de relatief minder uitgekristalliseerde sociale patronen bij woongemeenschappen. Het kindercentrum impliceert van de onderscheiden vormen van opvang de meest extreme vermaatschappelijking van de opvoeding, en zal de meest ingrijpende gevolgen hebben, die overigens zullen variëren naar gelang de opzet van de opvoedingssituatie.

. Materiële verzorging

Voorzieningen voor het geval van ziekte, zoals gezinsverzorging, wijkverpleging, zullen vooral bij realisatie van de vierde modaliteit wel enige uitbreiding ondergaan. Boodschappen doen, eten koken, schoonmaak en onderhoud van het huis zal men voornamelijk zelf blijven doen. Afhankelijk van de verdere arbeidstijdverkortung wordt dit gemakkelijker. Roldoorbreking in het onderwijs houdt in dat jongens en meisjes daar enig onderwijs krijgen in huishoudelijk werk (warenkennis, onderhoudswerk, reparatie van apparatuur). Een ieder zal in staat zijn de meest voorkomende werkzaamheden uit te voeren. Voorzover dit niet het geval is, geschiedt de uitbesteding op commerciële basis. Bij verdere arbeidstijdverkortung zal dit in sterke mate de vorm aannemen van bijverdiensten. Schoonmaak- en onderhoudsdiensten zullen slechts sporadisch ontstaan, mede afhankelijk van de inkomensontwikkeling.

Winkels en overheidskantoren, waar het publiek mee te maken heeft, zullen hun openingstijden aanpassen. Zij zullen of gesloten moeten zijn op andere tijden of ploegendiensten moeten instellen. Beide impliceren een spreiding van arbeidstijden over andere uren dan die van de "normale" werktijd.

Als gevolg van tijdgebrek bij betrokkenen is het mogelijk dat dienstverlening in de vrijwillige sfeer en andere maatschappelijke activiteiten zullen afnemen, of althans niet zullen toenemen in overeenstemming met de behoefte aan vrijwilligers in het welzijnswork en met het toenemen van mogelijkheden voor inspraak en participatie in de besluitvorming.

6.5. Beleidsoverwegingen

6.5.1. Algemeen

Wij komen nu aan de vraag hoe de geschetste maatschappijbeelden zijn te verwezenlijken. In het bijzonder interesseert ons welke bijdrage regeringsbeleid daaraan kan leveren, uiteraard binnen het kader van het democratisch stelsel en grondrechten van de burgers.

Processen van sociale verandering kunnen niet alleen worden beïnvloed door regeringsbeleid, ook tal van andere beleidvoerende groeperingen en organisaties, zoals politieke partijen, vakbonden, werkgevers, belangenorganisaties, kerken, kunnen hierin een belangrijke rol spelen.

De vraag naar de realisatiemogelijkheden willen wij illustreren aan de hand van vooral twee door ons in het voorafgaande beschreven modaliteiten, namelijk die waarbij de man de kostwinnersrol behoudt en de vrouw de gezinsrol (B1), en modaliteit C4, waar een gelijke rolverdeling bestaat en beiden full-time werken.

Het gaat ons er niet om een integraal emancipatiebeleid te ontwikkelen. Dat zou een studie apart vereisen: wij zouden dan ook al het op andere doeleinden gericht overheidsbeleid (met de denkbare prioriteiten) moeten bekijken op zijn eventueel belang voor emancipatie. Wij willen hier slechts illustreren in hoeverre verschillende uitgangspunten ten aanzien van emancipatie tot verschillend beleid leiden. Daardoor kan men beoordelen in hoeverre beleid gericht op een bepaalde modaliteit realisatie van een andere modaliteit belemmert of bevordert.

De twee modaliteiten zijn gekozen uit illustratieve overwegingen: zij variëren in mate van afwijking van de huidige situatie. Bij een adequaat proces van beleidsvoorbereiding zou een dergelijke exercitie moeten gebeuren voor alle modaliteiten die men zou willen overwegen, en dat kunnen natuurlijk andere zijn dan door ons in het voorafgaande zijn beschreven. Door de twee gekozen modaliteiten naast elkaar te plaatsen willen wij niet suggereren dat zij niet tegelijkertijd zouden zijn na te streven, bijvoorbeeld de eerste voor een bepaalde categorie vrouwen, de tweede voor een andere categorie. Beleid kan er juist op gericht zijn belemmeringen uit de weg te ruimen voor verschillende in de samenleving voorkomende emancipatie-waarden. Een vergelijking van beleid dat nodig zou zijn om de modaliteiten apart te verwezenlijken kan duidelijk maken in hoeverre gelijktijdige realisatie mogelijk is.

Wanneer wij spreken over realisatie van een bepaalde modaliteit, dan bedoelen wij, dat deze te zijner tijd in de samenleving domineert. Dat betekent dat de in de modaliteit vervatte positie van man en vrouw de meest voorkomende is en dat die ook door de meerderheid van mannen en vrouw als gedragsnorm wordt aanvaard.

Alvorens in te gaan op concrete beleidsmogelijkheden ten behoeve van de modaliteiten, willen wij enkele opmerkingen maken over de vraag of de regering c.q. de overheid in ons democratisch stelsel beleid mag en kan voeren ter verwezenlijking van waarden die thans nog geen gemeengoed zijn.

Regeringsbeleid is in ons stelsel de uitkomst van een proces van politieke wilsvorming. Deelnemers daaraan zijn de burgers, belangengroepen, politieke partijen en uiteraard ook de regering zelf. In dit proces vindt een confrontatie plaats van belangen, meningen, behoeften, verwachtingen en ook van waarden. Al zou het democratische proces van politieke wilsvorming optimaal verlopen, bijna nooit zullen de waarden(-prioriteiten) van de regering worden gedeeld door alle andere deelnemers aan dit proces. Een dergelijke overeenstemming is misschien alleen te verwachten bij ernstige crises. Alle democratisch tot stand gekomen beleid wordt er door gekenmerkt dat het op een bepaalde wijze vorm wil geven aan de samenleving, een regering - van welke signatuur ook - kan nooit "waardenvrij" zijn. Het is juist de taak van de regering om haar politieke karakter (haar definitie van algemeen belang) in beleid tot uitdrukking te brengen. Dat betekent, dat de overheid bepaalde ontwikkelingen, ook ten aanzien van waarden en normen, meer of minder gewenst acht en dat zij dienovereenkomstig inspeelt op die ontwikkelingen of juist daartegenin gaat. Zij zal daarbij in een democratisch bestel oplossingen zoeken die ook voor minderheden zoveel mogelijk aanvaardbaar zijn.

De selectiviteit van overheidsbeleid geldt zowel voor korte als lange termijnbeleid. Wel komt deze waardenbepaaldheid in op de lange termijn gericht beleid pregnanter tot uiting. Daar men bepaalde factoren op de korte termijn als gegeven moet beschouwen behoeft men zich daar niet over uit te spreken. Op de langere termijn nemen de mogelijkheden om deze factoren te beïnvloeden toe en wordt men dus gedwongen er zich eveneens waarderend over uit te laten. Het vraagstuk van de te kiezen waarden(-prioriteiten) komt dan verscherpt naar voren. Een lange termijnnoriëntatie betekent niet dat men de waarden van morgen voor vandaag moet kiezen, wel dat men vandaag de waarden voor morgen moet kiezen. Dat wil uiteraard niet zeggen dat deze keuze onveranderlijk is. Men zal de gemaakte keuzen steeds moeten evalueren. De legitimatievraag wordt door dit alles bij een lange termijnbeleid nog crucialer dan bij op de korte termijn gericht beleid.

De overheid kan blijkens het voorgaande waarden(-prioriteiten) nastreven, die tot op zekere hoogte afwijken van door bepaalde categorieën "beleidssubjecten" gehanteerde waarden(-prioriteiten). Be-

tekent dat ook dat overheidsbeleid gericht mag zijn op verandering van de waarden(-prioriteiten) zelf?

De overheid is niet gelegitimeerd om direct in te grijpen in de aangehangen waarden. Dat is in een democratisch bestel gelukkig een onmogelijkheid. Dat betekent niet dat een regering geen indirecte mogelijkheid tot beïnvloeding bezit. Legitieme mogelijkheden hiertoe zijn bijvoorbeeld:

- Voorlichting

Informatie kan leiden tot wijziging van waarden(-prioriteiten). Door te wijzen op vooronderstellingen voor, respectievelijk consequenties van bepaalde waarden(-prioriteiten) kan herwaardering van ingenomen standpunten optreden. Voorlichting kan worden gegeven om voorgesteld beleid in het politieke proces te argumenteren, maar kan ook onderdeel zijn van het beleid zelf. Een voorbeeld van het laatste: door de overheid gestimuleerde voorlichting in het onderwijs over de rolbepaaldheid van schoolkeuzen kan tot gedragswijziging leiden. In het politieke proces: een regering kan de uitingen van de deelnemers (burgers, belangengroepen, politieke partijen) confronteren met achter die uitingen schuilgaande waarden(-prioriteiten) en consequenties, beleidsmogelijkheden zichtbaar maken, beleidsvoornemens argumenteren. De regering beschikt in haar onderzoekbeleid over een belangrijk instrument om informatie te verzamelen die relevant is in het kader van haar beleidsprioriteiten.

- Verbale ondersteuning respectievelijk afwijzing

Het uitspreken van goed- of afkeuring van bepaalde voorkeuren, waarden, gedrag, belangenbehartigingen kan een normerende invloed hebben. Bepaalde groepen kunnen zich daardoor tot actie voelen aangemoedigd, of juist ontmoedigd.

- Het vergemakkelijken van gewenste, respectievelijk bemoeilijken van ongewenste waardenontwikkelingen

Ging het bij de beide vorige punten vooral om de invloed op waarden van een beargumenteerde stellingname door de regering, hier gaat het om de inhoud van het beleid. Met alle middelen die een overheid inzet om in te grijpen in de maatschappelijke verhoudingen en ontwikkelingen kan worden beoogd waardenverandering tot stand te brengen of tegen te houden. Dit kan meer of minder expliciet het geval zijn. Zelfs als door middel van wetgeving verboden of geboden worden uitgevaardigd kan worden gehoopt dat daar een normerende invloed van uit zal gaan, ook op de tegenstanders van die wet. Het dwingend karakter van de middelen die kunnen worden ingezet varieert. Welke middelen gehanteerd kunnen worden is afhankelijk van enerzijds de nagestreefde waarden en doelstellingen en de prioriteit daarvan ten opzichte van andere waarden en doelstellingen van overheidsbeleid en anderzijds van de verspreiding van de relevante waarden(-prioriteiten) onder de bevolking. Van belang bij het laatste is in hoeverre individuele burgers maar ook groepen en organisaties de betreffende waarden onderschrijven en in eigen gedrag willen realiseren. Wij zullen kort op beide ingaan.

1. Verspreiding van emancipatie-waarden bij individuele burgers

De personen die het betreffende waardenpatroon onderschrijven en ernaar zouden willen leven zijn het meest gebaat bij directe ondersteuning van deze waarden en met maatregelen die het betreffende gedrag feitelijk mogelijk maken. Belemmeringen hiertoe kunnen via meer of minder dwingende maatregelen worden weggenomen (bijvoorbeeld anti-discriminatie wetgeving, maar ook het mogelijk maken van experimenten). Uit het oogpunt van waardenverandering is echter ook van belang of deze groep een voorbeeldwerking kan hebben. Dan zou kunnen worden ingespeeld op referentiemechanismen. Categorische mensen ontleen denkbeelden over wat wenselijk of behoorlijk is aan andere categorische mensen. Relevant is dan of de ondersteunde groep "zichtbaar" genoeg is voor andere groepen die zich eraan zouden kunnen spiegelen. Dat zijn vooral die groepen die de waarden uit het patroon weliswaar verbaal onderschrijven, maar ze laag in hun rangorde plaatsen. Hun gedrag is afhankelijk van de situatie; als er waarden aangetast zouden worden die zij hoger stellen, dan zullen zij zich daardoor laten leiden. (Helaas is in het onderzoek van waarden omtrent de positie van man en vrouw hun plaats ten opzichte van andere waarden niet goed vastgesteld.) De vraag is welke plaats deze groepen innemen in de samenleving. De bovengenoemde voorbeeldwerking is een op waardenverandering gerichte invloed die enige uitwerking kan hebben. Voorzover de lage prioriteit wordt veroorzaakt door onzekerheid ten aanzien van de (gevolgen van de) nieuwe rol zou door de overheid gestimuleerde counseling tot verhoging van de prioriteit kunnen leiden. Ten behoeve van de categorie personen die doelbewust de emancipatie-waarde een lage prioriteit toekennen zou beleid erop gericht kunnen zijn de conflicterende waarden te verzoenen door het creëren van zodanige condities dat de betreffende waarde realiseerbaar wordt met behoud van de andere, hoger gewaardeerde waarden. Gewenning aan de nieuwe situatie kan de oorspronkelijke bezwaren verminderen. Vaak zal dergelijk beleid onmogelijk zijn, omdat de conflicterende waarden eenvoudig niet zijn te verzoenen.

Tenslotte is er de groep die de betreffende waarden vierkant afwijst. Een direct appèl op de "nieuwe" waarden, of het verschaffen van voorlichting heeft pas enig resultaat als de "oude" waarden al iets van hun geldingskracht hebben verloren (bijvoorbeeld door gewijzigde omstandigheden of referentiemechanismen), of nog geen tijd hebben gehad om zich vast te zetten (bij de jeugd dus). Een mens selecteert uit aangeboden informatie slechts datgene wat aansluit bij zijn situatie en past in een reeds bij hem opgeslagen - en waar het waarden betreft, ook gevoelsmatig verankerd - bestand. Pas als dat wat losgeweekt raakt, is men in staat nieuwe informatie in zich op te nemen.

De middelen die de overheid bij deze groep ten dienste heeft kunnen worden ingezet om de nieuwe waarden te bevorderen, maar ook om gedrag dat voortvloeit uit de oude waarden te belemmeren. De

overheid kan proberen de condities te beïnvloeden die samenhangen met de betreffende waarden. Ook hier kan ze proberen referentiemechanismen op gang te brengen, bijvoorbeeld door organisaties te steunen die zich met voorlichting, vorming, e.d. aan deze groep bezighouden. Het in de weg leggen van belemmeringen van uit oude waarden voortvloeiend gedrag betekent dat een nieuw gedrag wordt geforceerd. Zelfs als dat bij deze categorie zou lukken, kan een nog sterkere afwijzing van die "nieuwe" waarde het resultaat zijn.

2. Voor de emancipatie-waarden relevante groepen en organisaties

Voor overheidsbeleid gericht op waardenverandering is van groot belang welke activiteiten te dien aanzien in de samenleving worden ontplooid. Sociale verandering is niet een proces dat door een overheid wordt gegenereerd in een passieve samenleving. Maatschappelijke activiteit voor of tegen bepaalde waarden(-prioriteiten) leidt juist vaak tot overheidsbeleid. Niettemin, in de activiteiten van maatschappelijke groeperingen ligt een belangrijk aanknopingspunt voor overheidsbeleid. Relevante vragen in dit verband zijn: hoe gepolariseerd zijn maatschappelijke groeperingen en organisaties ten aanzien van de betreffende waarden, welke belangen zijn in het geding, welke activiteiten ontplooiën groeperingen ten opzichte van elkaar en individuele burgers (bijvoorbeeld wat doet de vrouwenbeweging aan ledenwerving, aan vorming; wat doet de vakbeweging ten aanzien van de werkgevers; wat voor acties ondernemen feministische groeperingen; welke arbeidsvoorwaarden hantieren werkgevers); hoe geïnstitutionaliseerd is het emancipatiestreven bij de verschillende groeperingen (bijvoorbeeld hoe georganiseerd is het feminisme, bij welke besluitvorming zijn zij betrokken); over welke invloed beschikken de relevante groeperingen (bijvoorbeeld hoe toegankelijk zijn de communicatie-media voor het feminisme).

Een ten aanzien van de beleidsprioriteiten "actieve" samenleving is niet alleen van belang voor de effectiviteit van het beleid (mate van ondersteuning), de overheid kan tot op zekere hoogte bepaalde activiteiten van groepen en organisaties ondersteunen (bijvoorbeeld subsidiëring van vorming van vrouwen, scholing door bedrijven) en andere tegengaan. Niet alleen door in te spelen op bestaande activiteiten, ook door deze op te roepen, bijvoorbeeld door het middels adviesaanvragen stimuleren van een discussie tussen de verschillende belanghebbenden kan aan processen van waardenverandering worden bijgedragen.

6.5.2. Beleidsmogelijkheden voor waardenpatroon B, modaliteit 1

Om na te gaan welk beleid nodig is om deze modaliteit te realiseren, moet worden nagegaan op welke punten hij afwijkt van de verrassingsvrije toekomstverkenning. De B1-variant wijkt niet of nauwelijks van

de verrassingsvrije variant af met betrekking tot de positie van de man en de waarden daaromtrent. Met betrekking tot de vrouw zijn er de volgende verschillen. In de sfeer van waarden en normen is er de in B1 meer genormeerde arbeidsdeelname voor vrouwen. Hieronder dient te worden verstaan, dat het "normaal" en zelfs "behoorlijk" zal worden gevonden, dat een vrouw - variërend naar gelang haar gezinstaken - buitenshuis gaat werken als er werk te krijgen is. Ook het gebruik van kinderopvangvoorzieningen is normaal. Ten aanzien van haar positie: er zijn meer part-time arbeidsmogelijkheden, de vrouw is geschikter voor beroepsmatige arbeid, en er zijn adequate kinderopvangmogelijkheden.

a. Arbeidsparticipatie

Reeds thans is de bereidheid om buitenshuis te werken groter dan er geschikte arbeidsmogelijkheden zijn. (Met geschikte arbeid doelen wij op aangepaste werktijden, afstand huis-bedrijf en het niet overheersen van algemeen weinig aantrekkelijk gevonden arbeidskenmerken.) Verdere realisatie van B1 is primair gebaat bij de beschikbaarheid van arbeidsmogelijkheden. Naarmate de groep die werkt groeit, zal een vrouw die niet werkt, hoewel gezinsomstandigheden het zouden toelaten, zich evenzeer menen te moeten rechtvaardigen als thans nog een vrouw die werkt. Dit verschijnsel ziet men hier en daar al optreden. Dit betekent niet, dat versnelling van dit proces niet mogelijk of onnodig moet worden geacht. De overheid kan hieraan bijdragen door ondersteuning van initiatieven die gericht zijn op doorbreking van de traditionele rolverdeling (bijvoorbeeld middels vormingswerk). Zij zal dit echter pas kunnen doen, als ze tegelijk ook mogelijkheden schept voor realisatie van de nieuwe oriëntatie. Factoren die aanbod van geschikte arbeidsplaatsen kunnen bevorderen, zijn een algemeen tekort aan arbeidskrachten dan wel grote tekorten in bepaalde sectoren of beroepen. Middels haar werkgelegenheidspolitiek (en daarmee verband houdend algemeen-economisch beleid, enz.) kan de overheid bijdragen aan de totstandkoming van een gunstige arbeidsmarktsituatie. Ook op andere doeleinden gericht beleid kan gunstige effecten hebben op de werkgelegenheid voor gehuwde vrouwen: bijvoorbeeld met betrekking tot de partiële leerplicht. Maar zelfs onder maximaal gunstige omstandigheden menen wij niet dat spontaan, zonder additionele overheidsbemoeienis, een voldoende grote vraag naar vrouwelijke arbeidskrachten zal ontstaan. Deze overtuiging is mede gebaseerd op de ervaring uit de afgelopen jaren van grote arbeidstekorten, waarin niettemin de vraag naar part-time arbeidskrachten veel langzamer groeide dan het aanbod daarvan. Tevens bleek uit onderzoek dat de opvattingen van de werkgevers in die tijd niet essentieel veranderd zijn. Er is geen reden te bedenken waarom dit plotseling zou veranderen.

Welke wegen zijn er voor de overheid om te bewerkstelligen, dat de arbeidsmogelijkheden blijvend in de pas gaan lopen met het stijgend aanbod van gehuwde vrouwen? De eisen van een groot deel van de gehuwde vrouwen ten aanzien van de aard van het werk liggen thans

niet hoog. Men zal echter niet het allerminste werk ambiëren. Taakverruiming en werkstructurering zouden lagere en ongeschoolde arbeid, die nu bij mannen in discrediet is, bij deze vrouwen meer in trek kunnen doen komen. Vervolgens dient de overheid bij het regionale spreidingsbeleid ook de positie van de vrouw te betrekken. Hier toe kan zij ook zelf bijdragen (door de spreiding van rijksdiensten). Primair is echter noodzakelijk dat de overheid part-time arbeid stimuleert. De overheid zou als grootste werkgever zelf part-time arbeidsplaatsen moeten scheppen: dat helpt veel vrouwen aan werk, omdat de vrouwendeelmarkt zich voor een belangrijk deel in door de overheid gefinancierde sectoren bevindt. De voorbeeldwerking hiervan moet men echter niet overschatten: er is weinig contact en weinig mobiliteit tussen overheidsbedrijven en andere bedrijven. Aan een eventueel op te leggen verplichting tot het aanhouden van een bepaald percentage part-time krachten zullen bedrijven zich bovendien gemakkelijk onttrekken. Welke norm zou men daarbij bovendien moeten hanteren? Wanneer men die verbindt aan het percentage in een bedrijf werkende gehuwde vrouwen, dan zou hiermee juist het tegendeel van wat men beoogt kunnen worden bereikt. Werkgevers zouden in dat geval met extra inzet onder mannen of ongehuwde vrouwen kunnen gaan werven. De overheid zal het aanvankelijk moeten zoeken in een beleid dat ook de door werkgevers hoger genoteerde belangen dan de emancipatie van de vrouw dient. Omdat bedrijven geen ingrijpende aanpassingen in hun organisatie wensen te maken om part-time krachten te werk te stellen, moet part-time arbeid aantrekkelijk worden gemaakt. De eerste vraag is of niet vele functies zich laten splitsen dan wel tot part-time functies reduceren zonder dat dit veel gevolgen heeft voor de organisatie. Speurwerk daarnaar is nodig. De overheid zou over de resultaten daarvan voorlichting kunnen verschaffen. De tweede vraag is of veranderingen in de organisatie die ruimte scheppen voor part-time werk ook niet andere doelen zouden kunnen dienen, bijvoorbeeld de eerder genoemde werkstructurering. Aantoonbare meerkosten die verbonden zijn aan tewerkstelling op part-time basis zouden door de overheid (tijdelijk) kunnen worden gedragen, of op het inkomen in mindering gebracht. De stimulering van part-time functies geldt voor alle niveaus. Daarnaast zal de mogelijkheid moeten worden geschapen, dat de moeder bij ziekte van haar kinderen verlof kan nemen. Zo'n recht op verlof (van beperkte duur), en daarbij verbod op ontslag, zou wettelijk moeten worden geregeld. Waar het onredelijk is dat de werkgever bij een dergelijk verlof de loonkosten zou moeten doorbetalen (hetgeen bovendien de animo om part-time functies te organiseren niet ten goede zal komen), zal het verlof onbetaald moeten zijn of zal een voorziening voor de loonderving kunnen worden gezocht in de sfeer van de sociale verzekering. Het laatste geval zou niet alleen nieuwe uitbreiding van het sociale verzekeringsstelsel (wie zouden de premie moeten betalen: alleen gehuwden of ook ongehuwden?), maar ook van het noodzakelijke controle-apparaat vereisen.

De stimulering van part-time werkgelegenheid op bovengenoemde wijze zal vooral succes hebben bij een krappe arbeidsmarkt. Werkgevers zullen dan eerder bereid zijn de organisatie aan eisen van het aanbod van gehuwde vrouwen aan te passen. Hiermee zijn niet alleen de vrouwen gebaat die zich voor het eerst op de arbeidsmarkt begeven, ook onder de reeds full-time werkende gehuwde vrouwen zullen er zijn die vanwege hun gezinsomstandigheden liever part-time zouden willen werken.

De positie van een beschermd categorie wordt echter problematisch bij een ruime arbeidsmarkt. De geneigdheid om aan afwijkende eisen van het arbeidsaanbod tegemoet te komen zal dan gering zijn. Het maakt wel verschil of een tekort aan werkgelegenheid veroorzaakt wordt door een algemene stagnatie in het economische leven dan wel door een vermindering van het aantal arbeidsplaatsen ten gunste van grotere kapitaalintensiteit van de produktie. In het laatste geval, waarbij dus wel groei plaats vindt, zal het eerder mogelijk zijn nieuwe arbeidsplaatsen te creëren in met name maatschappelijke dienstverlening, onderwijs, gezondheidszorg dan in het eerste geval. Vermindering van de welvaart zonder een mentaliteitsombuiging naar grotere soberheid zou de wens van gehuwde vrouwen tot deelneming aan de arbeid nog versterken. Hetzelfde geldt met name voor de hoger opgeleide categorieën bij inkomensnivellering.

In de huidige situatie ziet men reeds weerstanden de kop opsteken tegen part-time arbeid en tegen uitzendbureaus omdat hun activiteit full-time arbeidsplaatsen zou kosten. Sommige vakverenigingen hebben de arbeidszekerheid van de man hoger op de lijst staan dan het recht op arbeid van de vrouw.

Bij een ruime arbeidsmarkt zal zonder aanvullend overheidsbeleid onvoldoende part-time werkgelegenheid beschikbaar komen, zodat vele gehuwde vrouwen dan voor hun externe ontplooiing weer aangewezen zullen zijn op niet-betaalde arbeid (vrijwilligerswerk, e.d.). Om dan toch het recht op arbeid van de gehuwde vrouw te garanderen, zal het beleid zich moeten richten op een eerlijke verdeling van de "arbeid" en op het "voordeel van de werkgever" (part-time arbeid om te voorzien in fluctuaties in de behoefte aan werknemers, bijvoorbeeld bij piekbelasting). De "pooling" van arbeidskrachten die in bepaalde bedrijfstakken nu voorgesteld wordt (land- en tuinbouw, bouwnijverheid), is een voorbeeld van herverdeling van werkgelegenheid en mobilisering van arbeidskrachten. In wezen is de functie van het uitzendbureau geen andere (al werkt het op commerciële basis, waardoor het gemakkelijk aan kritiek bloot gesteld wordt). De strategie voor B1 moet in geval van schaarse werkgelegenheid gericht zijn op het vinden van nieuwe en bevorderen van die bestaande vormen van allocatie die tevens een herverdeling van werkgelegenheid inhouden. Juist bij een beleid gericht op een eerlijke verdeling van de schaarse werkgelegenheid wordt men geconfronteerd met de noodzaak van afweging van de belangen van de gehuwde vrouw met gezinsverantwoordelijkheid en van de man en vrouw met verantwoordelijkheid voor de kostwinning.

Bij een sterk gescheiden mannelijke en vrouwelijke deelmarkt is het conflict tussen de belangen van mannen en vrouwen niet acuut; het gaat dan vooral om een afweging van de belangen van de gehuwde vrouw met jonge kinderen en de vrouw met oudere of zonder kinderen. Het vraagstuk van de verdeling van werkgelegenheid is niet alleen relevant voor de gehuwde vrouw, maar ook voor tal van andere "marginale" categorieën (ouderen, gehandicapten, enz.). De hiervoor noodzakelijke waardenverandering gaat dan ook veel verder dan alleen waarden ten aanzien van de vrouw.

b. Opleiding en scholing

Aan het nog verder tot stand brengen van een positieve waardering van beroepsarbeid en aan de geschiktheid daartoe, kan een belangrijke bijdrage worden geleverd door het onderwijs. Het l.h.n.o. zou een sterker beroepsgericht karakter moeten krijgen dan thans het geval is; onderwijs aan meisjes in huishoudvakken zou verbonden moeten worden aan het algemeen vormend onderwijs en/of het beroepsonderwijs. Lagere en middelbare beroepsopleidingen voor meisjes die thans veelal buiten het kader van het formele, door de overheid gefinancierde dagonderwijs worden gegeven (secretaresse-, kapstersopleiding, e.d.), zouden door de overheid moeten worden bekostigd. Deelneming door meisjes aan deze beroepsopleidingen kan daardoor worden vergroot. Ook een grotere ruimtelijke integratie van het lager beroepsonderwijs voor jongens en meisjes zou invloed kunnen hebben. Te verwachten is dat de meisjes dan meer gebruik van de beschikbare mogelijkheden maken.

Omdat bovengenoemde omvorming van het onderwijs een zaak van veel tijd is, zou men kunnen beginnen met een campagne onder leerlingen vanaf de 5e klas lagere school, hun onderwijzers en ouders voor bewuster en vrijer school- en beroepskeuze.

In deze modaliteit is het primair van belang dat de overheid zodanige onderwijsstructuren schept, dat alle meisjes een beroepsopleiding krijgen. Aan verschillen in richtingkeuze ten aanzien van het beroepsonderwijs hoeft niet te worden getornd. Erkenning van de sociale achterstand van meisjes zou voorts tot een vergrote geldstroom naar schoolsoorten met relatief veel meisjes moeten leiden; door een intensievere begeleiding kan het veelvuldig voorkomend voortijdig afbreken van de opleiding wellicht worden voorkomen en meer doorstroming tot stand worden gebracht. Daartoe zouden compensatieprogramma's moeten worden ontwikkeld.

Ten behoeve van de categorie vrouwen, die het dagonderwijs al lang achter de rug heeft en die zich met een zeer povere voortgezette opleiding op de arbeidsmarkt begeeft, zouden verdere mogelijkheden voor tweede-kans-onderwijs moeten worden ontwikkeld. Dit onderwijs zou geen zware toegangseisen moeten stellen, ook de kosten zouden het gebruik niet in de weg mogen staan, terwijl de opleidingen dermate flexibel van opzet moeten zijn dat vrouwen in verschillende gezinsfasen en van verschillend niveau daar terecht kunnen.

Betreft het hier cursussen op vooral lager beroepsniveau, voor de hogere niveaus zullen soortgelijke voorzieningen moeten worden getroffen. Een belangrijk deel van de om- en bijscholing kan hier wellicht schriftelijk worden verzorgd. Voorzover kostenoverwegingen een feitelijke belemmering vormen, dienen compensatiemogelijkheden aanwezig te zijn. De overheid zou aan de totstandkoming van een stelsel van om-, her- en bijscholing kunnen bijdragen door het beschikbaar stellen van faciliteiten aan particuliere instanties die hierin een rol willen spelen. Voorzover dit tot onvoldoende onderwijsmogelijkheden leidt zou ze zelf aanvullende initiatieven kunnen nemen.

c. Kinderopvang

In deze modaliteit is de georganiseerde opvang van kinderen een normaal, zij het niet overheersend verschijnsel. Waar vrouwen met zeer jonge kinderen nog full-time thuis zijn, zullen - ook bij volledige realisatie van deze modaliteit - veel werkende vrouwen hun wat oudere kinderen (3 à 4 jaar) bij familie, burens of kennissen onder kunnen brengen. Voor de vrouwen die hiertoe geen mogelijkheden bezitten (welk aantal met de realisatie van B1 toeneemt) of dit niet willen, moeten echter voorzieningen worden geschapen. Dit kunnen zowel dagmoeders als kindercentra zijn. Voorzover de groei van deze opvangmogelijkheden achter blijft bij de behoefte zou de overheid stimulerende maatregelen kunnen nemen: bijvoorbeeld dagmoeders "werven", de bemiddeling tussen ouders en dagmoeders verzorgen, de oprichting van kindercentra bevorderen (bijvoorbeeld verbonden aan kleuterscholen; kleuterscholen, scholen voor basisonderwijs zouden overigens zelf kunnen voorzien in de opvang van de oudere kinderen door overblijfmogelijkheden te scheppen en de schooltijden aan te passen). Een belangrijke taak van de overheid is om in samenspel met eventuele andere betrokken instellingen de kwaliteit van deze voorzieningen te waarborgen. Ondanks het feit dat de opvang slechts halve dagen betreft (behalve van kinderen van alleenstaande vaders of moeders) dient de opvoedkundige kwaliteit verzekerd te zijn. Dit hoeft bijvoorbeeld niet te betekenen dat men aanvullende opleidingen creëert. Onder de thans niet werkende vrouwen zijn er vele die al voldoende zijn gekwalificeerd door vroegere opleiding of eigen gezinservaring. De meest adequate vorm van begeleiding en controle zou experimenteel kunnen worden uitgetest.

Volledige financiering door de overheid van de kinderopvang past niet in deze modaliteit. Immers in het inkomen van de kostwinner zit een bestanddeel "verzorgingsloon", evenals - bij gelijke beloning - in het inkomen van de werkende gehuwde vrouw zelf. In welke mate de overheid bijdraagt in de kosten van kinderopvang hangt af van het belang dat zij hecht aan de kwaliteit van de verschillende voorzieningen, en van haar algemene inkomenspolitiek: een volledig doorberekenen van de kosten op de gebruikers zou arbeid buitenshuis door vrouwen die op lagere arbeid zijn aangewezen praktisch onmogelijk maken.

6.5.3. Beleidsmogelijkheden voor waardenpatroon C, modaliteit 4

C4 (man en vrouw een gelijk aandeel in gezin en beroep, ze werken full-time) wijkt aanzienlijk af van de verrassingsvrije variant: de rolopvattingen (waarden) zijn sterk veranderd, mannen en vrouwen hebben een gelijk aandeel in gezin en beroep; er werken evenveel mannen als in de verrassingsvrije variant maar veel meer vrouwen; er heeft een kwalitatieve herverdeling plaats gehad, mannen werken ook in wat eertijds vrouwenfuncties waren en omgekeerd; mannen en vrouwen hebben dezelfde scholing; kinderen worden voor een belangrijk deel door anderen dan de ouders opgevoed.

Voor de realisatie van C4 is veel meer dan bij B1 een proces van waardenverandering nodig. De mogelijkheden daartoe voor een overheid zijn beperkt, maar niet geheel afwezig. Aanzetten op een groot aantal gebieden kunnen, hoe gering ieder op zich ook zal zijn, gezamenlijk het proces van sociale verandering in de gewenste richting sturen.

a. Arbeidsparticipatie

Wij veronderstellen een overheid die C4 geleidelijk wil verwezenlijken voorzover dat in haar macht ligt.

Een eerste mogelijkheid is directe ondersteuning van de categorie vrouwen en mannen die volgens deze modaliteit willen leven of deze al gerealiseerd hebben, voorzover dat mogelijk is bij ontbreken van maatschappelijke ondersteuning. Of deze groep voldoende groot is en goed gelocaliseerd in de sociale structuur om tevens als voorbeeldgroep te kunnen fungeren (en daardoor indirect tot waardenverandering bij anderen kan leiden), is niet helemaal zeker. In ieder geval is het geen randgroep in die zin dat het gedrag alleen maar getoleerd wordt, met onthouding van elke goedkeuring. De overheid kan de positie van deze groep vrouwen en mannen direct ondersteunen ten aanzien van die doelstellingen die al in wijdere kring verbaal onderschreven worden. In concreto kan de overheid zelf het voorbeeld geven in haar personeels- en arbeidsvoorwaardenbeleid ten aanzien van het benoemen van vrouwen in leidende posities, het bevorderen van promotielijnen voor vrouwen, recht op verlof voor man of vrouw bij ziekte van de kinderen, bevordering toegang van vrouwen tot mannenberoepen en vice versa. Een belangrijke algemene maatregel ten behoeve van het laatste, die ook al op korte termijn enige effect zou kunnen hebben is anti-discriminatiewetgeving (ten aanzien van selectie, promotie, e.d.). De beoogde voorbeeldwerking is één factor, maar wel een zeer belangrijke, die tot waardenverandering van andere groepen kan leiden. Het gedrag van deze groep moet dus zichtbaar zijn voor anderen. De C4-groep zal echter bestaan uit relatief veel hoog opgeleide vrouwen en mannen met beroepen die hoog in de sociale rangorde liggen. Vaak zullen zij betaalde hulp voor hun gezin hebben. Wat van deze groep allereerst zichtbaar wordt, is het hoge gezinsinkomen veroorzaakt door de cumulatie van individuele inkomens. Dit

vormt een bijzonder probleem voor het inkomensbeleid. De kans is groot - zeker in geval van een ruime arbeidsmarkt - dat het voorbeeld eerder zal leiden tot een versterking van de roep om inkomensnivellering dan tot emancipatorische waardenverandering. Inkomensnivellering zal in de hoog opgeleide groep het C4-gedrag waarschijnlijk niet doen afnemen maar eerder versterken, in de categorie ongeschoolden en lager opgeleiden juist verzwakken.

Het risico van de ondersteuning van een voorbeeldgroep is, dat deze wel van de overheidszorg profiteert, maar geïsoleerd blijft of slechts langzaam groeit. Een quoteringsysteem komt pas in aanmerking als er een aanzienlijk aanbod is van vrouwen die full-time kunnen en willen werken in "mannelijke" functies, en omgekeerd. Een dergelijk systeem kan - temeer wanneer er een element van positieve discriminatie in wordt verwerkt - wel een katalyserend effect hebben, omdat het werkgevers kan dwingen tot intensivering van de werving onder die categorieën, wat weer een stimulans kan vormen voor de betreffende keuzepatronen in het onderwijs. Individualisering van het systeem van sociale zekerheid is eerder resultante van een gerealiseerd C4-model, dan dat het tot die realisering zelf zou kunnen bijdragen. De daaruit voortvloeiende feitelijke arbeidsplicht zou niet alleen pas kunnen worden gehanteerd als voldoende werkgelegenheid aanwezig is, maar ook pas als het full-time werken door de gehuwde vrouw door hen zelf wenselijk wordt gevonden. Dit maakt overigens de vraag niet minder urgent van de positie van de werkende gehuwde vrouw in sociale zekerheid en loon- en inkomstenbelasting in de periode tot realisering van het C-4 model. Een herwaardering van het systeem van functieclassificatie (herweging van de "vrouwelijke" en "mannelijke" functie-elementen) zou reeds thans een aanzet tot andere keuzepatronen op vooral de lagere functieniveaus kunnen vormen.

Andere wegen waarlangs de arbeidsparticipatie kan worden gestimuleerd zijn naast kinderopvang en onderwijs die hieronder aan de orde komen en de bij het B1-patroon reeds genoemde (taakverruiming en werkstructurering, regionale spreiding werkgelegenheid) bijvoorbeeld: stimulering van consumptie-oriëntatie (bijvoorbeeld eigen woningbezit), prestatie-oriëntatie (bijvoorbeeld middels vormingswerk onder volwassenen). Deze meer indirecte middelen zouden ook uit andere hoofde wenselijk moeten worden geacht, wil men ze in het kader van een emancipatiebeleid kunnen toepassen.

Zou bij voldoende werkgelegenheid en arbeidsaanbod van gehuwde vrouwen de C4-modaliteit kunnen worden gerealiseerd? Tot nu toe zijn bedrijven weinig toeschietelijk, de gelijkheid staat laag in de prioriteit evenals part-time arbeid. Er is echter één groot verschil: er behoeft voor C4 niets veranderd te worden in de arbeidsorganisatie. Hier zijn dan ook minder opvattingen over bedrijfsbelangen in het geding dan individuele opvattingen van mannen die vrouwen moeten benoemen op plaatsen waar zij hun collega en concurrent kunnen worden. Er zijn diverse voorbeelden van doorbreking van deze weerstanden met een welbewust beleid. Met behulp bovendien van een met actieve con-

trole gepaard gaande anti-discriminatiewet lijkt dit probleem wel te overwinnen.

Belangrijker dan de houding van werkgevers is de werkgelegenheidsontwikkeling. Het beleid in de arbeidssfeer zal aanvankelijk slechts een betrekkelijk kleine groep raken. Nu maken relatief velen uit deze groep wel deel uit van een laag, waarin over-educatie en werkloosheid snel om zich heen grijpen, maar juist in deze laag zullen wellicht minder snel weerstanden gemobiliseerd worden tegen een dergelijk emancipatiebeleid. Bovendien, zolang er geen sprake is van een aanzienlijke welvaartsdaling, zal de C4-groep slechts langzaam groeien (wij nemen aan dat niet tegelijkertijd B1 gerealiseerd wordt), de druk op de arbeidsmarkt groeit dus ook zeer geleidelijk. Onder invloed van onderwijsmaatregelen (vanaf het concipiëren van een onderwijsvernieuwing tot de aflevering van de eerste zodanig opgeleide leerlingen kan men - in een uiterst optimistische schatting - minimaal 10 à 15 jaar rekenen) komen geleidelijk mannen en vrouwen op de arbeidsmarkt met respectievelijk traditioneel "vrouwelijke" en "mannelijke" beroepsuitrusting. Zeer geleidelijk kan men ook de kinderopvang uitbreiden. Alle geleidelijkheid neemt niet weg dat er evenzeer als bij B1 op de langere termijn een groot aantal nieuwe arbeidsplaatsen gecreëerd zal moeten worden, als volledige werkgelegenheid een centrale waarde blijft. Deze kunnen slechts voor een deel gevonden worden in de noodzakelijke uitbreiding van de verzorgende sector. Het resterende aantal is aanzienlijk groter dan het aantal benodigde nieuwe arbeidsplaatsen bij B1 (de vrouwen werken hier vrijwel continu), en dienen bovendien full-time te kunnen worden bezet, waardoor toch veel zwaardere eisen aan de arbeidsvoorziening worden gesteld. Hoe minder nieuwe arbeidsplaatsen gevonden kunnen worden door een expansie van de economie, des te ingrijpender herverdeling van werkgelegenheid nodig is ten koste van de man en de werkende vrouwen. Deze herverdeling van werkgelegenheid betekent een noodzakelijke daling van het inkomen per beroepsbeoefenaar. Wanneer de herverdeling van werkgelegenheid gepaard gaat men aanzienlijke wijzigingen in de inkomensverdeling zal van de overheid ook beïnvloeding daarvan worden verlangd. Deze invloed zal haar makkelijker worden toegekend naarmate de economische omstandigheden verslechteren; in het geval van hernieuwde economische groei zal zo'n inkomensbeleid gepaard gaan met meer conflicten. Anderzijds, het zijn niet alleen vrouwen voor wie arbeidsplaatsen gecreëerd moeten worden. Steeds grotere groepen vallen thans buiten het arbeidsproces en het lijkt onwaarschijnlijk dat deze langs "natuurlijke weg" weer ingeschakeld zullen worden. Herverdeling van werkgelegenheid kan dan noodzakelijk worden. Hoewel de behoefte aan vrije tijd groeiende is lijkt het ook onwaarschijnlijk dat grote groepen van de bevolking een welvaartsstijging spontaan zullen inruilen voor arbeidstijdverkorting. (Wanneer het nu voorkomt betreft het voor een deel personen die al een hoog inkomen hebben en ook in C4 is een voortdurend streven naar hoog inkomen aangenomen).

In deze modaliteit is als gevolg eveneens genoemd de vermindering van de interregionale arbeidsmobiliteit waardoor een mechanisme vervalt dat structurele tekorten in bepaalde regio's kan verminderen. Ten dele wordt dit nadeel opgeheven doordat mannelijke en vrouwelijke deelmarkten grotendeels verdwijnen. Voorts is het mogelijk hierop te anticiperen door beroepsopleidingen en daarmee ook beroepsvoorkeuren minder gespecialiseerd te maken, wat de inzetbaarheid verhoogt.

Al met al vraagt C4 op langere termijn ingrijpender veranderingen en een verder reikende strategie dan B1. Bij C4 is een beleid, gericht op verdeling van de arbeid, pas noodzakelijk als vele vrouwen full-time zouden willen werken, en in die situatie verkeren wij nog lang niet; B1 vraagt op veel kortere termijn om het penetreren van de overheid in het bedrijf om daar part-time arbeidsplaatsen te creëren. Een wijziging van het personeelsbeleid zou echter op korter termijn ook bij C4 noodzakelijk zijn. Relatieve daling van het individuele inkomen blijkt noodzakelijk. Hiermee zal een stijgende aandrang gepaard gaan tot verdere inkomensnivellering. Het heeft er alle schijn van dat wij hiermee buiten het kader van de vooronderstellingen zijn geraakt: dit alles vergt een vergaande invloed van de overheid op de economie. Of de overheid een dergelijke invloed zal of moet worden toegekend is een vraag van veel wijdere strekking dan de emancipatie van de vrouw.

b. Opleiding en scholing

Evenals bij het B1-alternatief dient in de C4-modaliteit het l.h.n.o. niet langer op de gezinsrol voor te bereiden. Alle jongens en meisjes dienen onderricht te krijgen in kennis en vaardigheden die noodzakelijk zijn voor het huishouden, opvoeden en repareren van technische euvels.

De belangrijkste opdracht aan het opleidingssysteem in deze modaliteit is om de geslachtsgebonden school-, niveau-, richting- en vakkenpakketkeuze te doorbreken. De overheid zou in de eerste plaats middels voorlichting kunnen bijdragen tot bewustwording van de rolbepaalde keuzeprocessen bij alle daarbij betrokkenen: leerlingen, ouders, leraren, studiekeuze-adviseurs, producenten van leermiddelen. Ook kan de overheid eisen stellen aan de inhoud van examenvakken: zo zou van abiturienten van Pedagogische Academies kennis kunnen worden geëist over de rolverdeling tussen man en vrouw, het emancipatiestreven, de rolbepaaldheid van studiekeuze, e.d.

Ook in deze modaliteit zou het onderwijs aan scholen met relatief veel meisjes kunnen worden geïntensiveerd. Middels compensatieprogramma's zou bereikt kunnen worden dat meisjes een hoger onderwijsniveau bereiken dan anders het geval zou zijn (bijvoorbeeld minder drop-out). Nog sterker dan bij B1 is hier integratie van het lager beroepsonderwijs (waaronder ook thans nog typische meisjesopleidingen, zoals voor typiste, e.d.) gewenst om roldoorbrekende studiekeuze te vergemakkelijken. Zeker wanneer roldoorbrekende studiekeuzen nog geen algemeen geaccepteerd verschijnsel vormen, is verborgen discri-

minatie te verwachten bij noodzakelijk selectie. Gezocht zou moeten worden naar mogelijkheden om dit aan de kaak te kunnen stellen (vergelijkbaar of in combinatie met anti-discriminatiewetgeving ten aanzien van ongelijke behandeling in de arbeid). Het is zelfs de vraag of een overheid, die het C4-patroon versneld zou willen realiseren binnen ons onderwijsstelsel, geen verderstreckende mogelijkheden tot "positieve discriminatie" heeft, namelijk door daar waar de toelatingsmogelijkheden beperkt zijn de uit C4 voortvloeiende keuzen voorrang te geven. Daarmee zou bewust kunnen worden ingespeeld op referentiemechanismen. De regels die thans worden gehanteerd bij de numerus fixus reflecteren immers ook de culturele prioriteiten ten aanzien van gelijke kansen en prestatie. In de C4-modaliteit zou de prioriteit voor niveauverhogende keuzen door vrouwen of rol-doorbrekende door mannen en vrouwen echter altijd secundair zijn ten opzichte van het prestatie-criterium. De opmerkingen die bij het B1-alternatief over om- en bijscholing zijn gemaakt gelden ook hier. Echter met één verschil. Ook voor mannen en vrouwen die zijn opgeleid in typische "mannen-" respectievelijk "vrouwenberoepen" zou "tweede-kans-onderwijs" beschikbaar moeten komen. Ook al is er vraag naar typistes, voor de typiste die bouwvakster wil worden dienen herscholingsmogelijkheden aanwezig te zijn. Hetzelfde geldt voor de bouwvakker die typist wil worden.

c. Kinderopvang

Een zeer belangrijk verschil tussen C4 en zowel B1 als de verrassingsvrije variant betreft de kinderopvang. Bij C4 nemen beide ouders een gelijk aandeel in de opvoeding, maar het hoofdaandeel daarin laat men aan anderen (dagouders, woongemeenschappen of kindercentra) over. Vergelijken met onze op het kind gerichte gezinscultuur is dat een zeer ingrijpende verandering. Tot nog toe vertrouwt men zijn kind liever toe aan familie, bureu, vrienden of betaalde hulp dan aan bijvoorbeeld een vreemde particulier of een "inrichting". Zowel de kleinschaligheid, het huiselijk milieu, als de vertrouwdheid met de betreffende persoon zal hierop van invloed zijn. De overheid heeft weinig andere mogelijkheden om op deze zeer private aangelegenheid invloed uit te oefenen dan het creëren van voorzieningen die zoveel mogelijk aansluiten bij het ideaal geachte opvoedingsmilieu, dat wil zeggen die zoveel mogelijk de gezinsopvoedingssituatie benaderen. Het instituut van de dagouder lijkt niet alleen de eenvoudigste en goedkoopste oplossing, maar lijkt het meeste aan te sluiten bij de door ouders zelf geprefereerde kinderopvang. In tegenstelling tot de woongemeenschap en vooral de kindercentra behouden de ouders een aanzienlijke mogelijkheid de opvoeding door de dagouder te beïnvloeden in de door hen gewenste richting. Voorzover bekend wordt deze oplossing tot op heden in Nederland weinig gebruikt, in tegenstelling tot bijv. België, Denemarken, Frankrijk, Engeland en Zweden. Ook het dagouderschap zou wel op professionele basis zijn te organiseren (om misstanden te voorkomen) door zonodig een korte opleiding te creëren

(zoals ook in de bejaarden- en gezinsverzorging gebeurt). Daarnaast is echter ook een bemiddelings- en controle-apparaat nodig. Een andere mogelijkheid is de verdere stimulering van kinderdagverblijven. Deze zullen - om aan te sluiten bij de preferenties van de ouders - echter door kleinschaligheid moeten worden gekenmerkt, waardoor deze oplossing een zeer dure wordt. Ondersteuning van woon-gemeenschappen is niet onmogelijk, zelfs bijvoorbeeld via huisvestingsfaciliteiten betrekkelijk eenvoudig. Meer dan bij de andere twee mogelijkheden zal de overheid hier slechts kunnen volgen. Het aangaan van een woongemeenschap berust immers op voor de persoonlijke verhoudingen zeer ingrijpende beslissingen.

Waar de realisatie van C4 waarschijnlijk staat of valt met de mate waarin ouders geneigd zijn de opvoeding van hun kinderen grotendeels af te stoten naar anderen, wordt ten aanzien hiervan van de overheid een nog grotere zorgvuldigheid vereist dan in B1 reeds het geval was. Een overheid die C4 zou willen realiseren zou voorlichting moeten geven over de implicaties van opvoeding door dagouders of kinderdagverblijven. Daartoe is uitgebreid onderzoek en experiment noodzakelijk.

Voor de betaling van de kosten die zijn verbonden aan deze kinderopvang geldt voor de periode van realisatie hetzelfde als gezegd is bij de B1-modaliteit. Immers gedurende deze periode zullen de inkomens nog gebaseerd blijven op de traditionele rolverdeling (man kostwinner; in zijn inkomen en ook in dat van zijn vrouw zit een deel "verzorgingsloon"). Hoe de financiering bij realisatie van dit patroon, wanneer totale individualisering van inkomens- en sociale verzekeringsstructuur voor de hand ligt, zou kunnen worden geregeld, zou nader moeten worden uitgezocht.

6.5.4. Beleidsmogelijkheden voor de overige modaliteiten van waardenpatroon C

De waardenverandering die nodig is voor de realisatie van deze modaliteiten betreft veel meer dan bij B1 en C4 de man. Bij B1 blijft de rolverdeling in stand; bij C4 blijft de kostwinnerspositie van de man onaangetaast, de vrouw maakt zich echter de "mannelijke" waarden eigen (kostwinning, prestatie in de arbeid). Uiteraard dient bij C4 de man deze gelijke positie te onderschrijven. Bij de andere modaliteiten van het C-patroon dient de man een deel van de typische vrouwenrol over te nemen. Het kan niet anders, of de man zal dan in mindere mate dan thans gericht moeten zijn op het maken van carrière, het optimaliseren van het inkomen, e.d.. Daarmee is een in onze samenleving zeer dominante waarde in het geding.

De groepjes, die deze modaliteiten thans in de praktijk proberen te brengen, zijn nog zeer klein. C1 is wellicht de grootste, voornamelijk bestaande uit huwelijken waarin de man studeert en de vrouw zolang de kost verdient. Hier is het werken van de vrouw echter dienstbaar aan de loopbaan van de man. Als hij afgestudeerd is, wordt de oude rolverdeling hersteld. Als de vrouw zich daarin niet meer

thuis voelt, is de overgang naar waardenpatroon B1 of C4 gebruikelijk. Hier is eigenlijk ook geen sprake van een C1-model als door ons bedoeld. De weinige mannen die welbewust afzien van een maatschappelijke carrière en deze opofferen aan opvoeding en huishouden zijn eerder ten prooi aan afkeuring dan dat zij een voorbeeld vormen ter navolging. De vrouw die zich full-time op een maatschappelijke carrière richt krijgt een hogere status toegemeten, hoezeer deze carrière ook ten koste gaat van het gezin, terwijl de man die zich richt op het gezin aan statusdaling onderhevig is. Alleen hieruit kan men al het één en ander leren over de huidige waardenprioriteiten.

Zowel realisatie van de C4-modaliteit als van de overige C-modaliteiten betekent ingrijpende maatschappelijke veranderingen: bij C4 naar een sterk verzakelijkte, op produktie en consumptie ingestelde samenleving, waarbij de positie van het gezin in het geding is; bij de overige C-modaliteiten naar een meer ontspannen samenleving, waar sociale en affectieve waarden belangrijker zijn, maar waar de produktie van goederen en diensten problematisch kan zijn. Wanneer wij bij het nagaan van mogelijk op C4 gericht beleid een resultaat aantreffen dat veel op C3 leek (arbeidstijdverkortung, inkomensverlaging), dan gaat het daar om een situatie die noodgedwongen tot stand komt en dus niet positief behoeft te worden beleefd; realisatie van C3 zoals dat door ons is bedoeld impliceert echter ook een positieve waardering door vrouw en man van de gezinsverzorging. Niet uitgesloten is dat die door gewenning bij sommigen ook zal ontstaan, het tegendeel is even, misschien zelfs meer waarschijnlijk.

Ontwikkelingen naar C4 en vooral B1 sluiten - hoe ingrijpend ook - meer aan bij de huidige dominante cultuur dan een ontwikkeling naar de andere C-modaliteiten. Weliswaar is de behoefte aan een blijvende of tijdelijke partner groot (toenemende huwelijksfrequentie, daling huwelijksleeftijd, concubinaten), is er enige verandering naar een grotere appreciatie van de opvoeding door de man, is een grotere nadruk op affectieve waarden zeker aanwijsbaar en komt anti-carrière gedrag meer voor dan voorheen, maar anderzijds vermag het gezin het leven van vele vrouwen niet eens meer te vullen. Waarom zou dan ook de man zich er verder in laten opsluiten? Op deze gronden lijkt C3 levensvatbaarder dan C1 of C2. Wellicht is een herinterpretatie van de gezinswaarden op komst in de zin van een grotere betrokkenheid van het gezin bij alles wat er zich omheen afspeelt¹⁾. In de tweede modaliteit van het B-patroon is dit geschetst. Tot nu toe echter worden leuzen als vergroting van autonomie, ontplooiing, nog weinig gespecificeerd met betrekking tot de primaire levenssfeer. Welk overheidsbeleid mogelijk zou zijn ter realisering van de eerste drie C-modaliteiten kunnen wij op dit moment niet nagaan. Onze studie

1) De indruk bestaat dat de weinige paren die C3 of C2 in de praktijk brengen maatschappelijk actief zijn.

is niet gericht geweest op verandering van arbeids- en consumptie-waarden. Dat is ook geen specifiek emancipatievraagstuk meer. Ondanks de huidige dominante cultuur heeft echter een overheid, die keuzevrijheid wil bevorderen, ruimte wil scheppen voor eventuele toekomstige ontwikkelingen, of matiging van die dominante cultuur nastreeft, wel mogelijkheden om in het kader van een emancipatie-beleid ruimte te scheppen voor de eerste drie modaliteiten van het C-patroon. Een combinatie van B1- en C4-beleid verzet zich niet tegen gedrag dat voortvloeit uit de andere C-modaliteiten. Wij willen hier volstaan met een enkel voorbeeld:

- de in het kader van de B1-modaliteit noodzakelijk te creëren part-time arbeid op alle niveaus, moet dan in principe toegankelijk zijn voor zowel mannen als vrouwen. Om dit te garanderen zou eventueel anti-discriminatiewetgeving (C4) in aanmerking komen. Dit zou C3-gedrag mogelijk maken;
- hetzelfde geldt ook voor de maatregelen die moeten worden genomen om de gezinsverzorgende taak van de werkende vrouw te waarborgen: wanneer verlof bij ziekte van kinderen (B1, C4), verzorgingsverlof gedurende bijvoorbeeld 1 jaar na de geboorte (denkbaar in een gecombineerd B1- en C4-beleid) ook voor de man zou gelden zou C2-gedrag kunnen worden gerealiseerd;
- het overlaten aan een echtpaar wie als "kostwinner" zal optreden (het kostwinnersbeginsel past in een B1-situatie) zou ruimte scheppen voor C1- en C2-gedrag.

Een dergelijk meer "open" beleid heeft het voordeel dat het ruimte creëert voor de realisatie van verschillende waardenoriëntaties en ook geen belemmering oproept voor eventuele toekomstige ontwikkelingen. Immers, een beleid gericht op één bepaald patroon kan keuzen impliceren die de ontwikkeling van andere patronen uitsluiten of bemoeilijken. Bijvoorbeeld: een keuze voor C4 zou kunnen betekenen dat men geen moeite doet om part-time arbeid te creëren en dat men bevordert, dat kindercentra slechts toegankelijk zijn voor opvang voor hele dagen (zoals thans het geval is bij de kinderdagverblijven: vrijwel het enige alternatief voor moeders die willen werken), waardoor B1-gedrag wordt bemoeilijkt.

Aan de andere kant is aan dergelijke keuzen voor of tegen één of sommige model(len) praktisch of principieel niet altijd te ontkomen: in een bepaald stadium zal moeten worden besloten of sociale verzekeringen en het inkomensbeleid gebaseerd moeten blijven op het kostwinnersbeginsel of moet worden geïndividualiseerd (B1, C1 en C2 versus C3 en C4).

7. Nawoord

De voorgaande studie is gemaakt als voorbeeld van het nut voor beleidgerichte toekomststudies, dat onderzoek naar veranderende waarden en normen in een samenleving hebben kan. De nu te beantwoorden vraag is echter niet zozeer: wat heeft deze studie opgeleverd, als wel: wat kan een dergelijke studie blijkens de nu opgedane ervaring opleveren. Tijd en arbeidskracht stelden enge grenzen, van het begin af was het streven meer gericht op een globale verkenning dan op perfectie.

Wij beschreven diverse voorhanden waardenpatronen om op grond daarvan toekomstbeelden te construeren. Deze zogenaamde normatieve toekomstverkenning is expliciet gericht op het zoeken naar optimaliseringsmogelijkheden. Men kan daarbij niet volstaan met het opsommen van louter wenselijkheden. Wij hebben dan ook getracht het realiteitsgehalte te verhogen door in te gaan op de voorwaarden voor en consequenties van de tot uitgangspunt gekozen waardenpatronen.

Daarnaast maakten wij ook een zogenaamde exploratieve toekomstverkenning, gebaseerd op de waarschijnlijkheid van bepaalde ontwikkelingen. Daardoor kan duidelijk worden wat er zou moeten veranderen om tot een gewenste toekomst te komen (de "strategische" doelstellingen).

Voorts deden wij een poging om iets te zeggen over de bijdrage die met name de overheid zou kunnen leveren aan een ontwikkeling in de richting van enkele van de normatieve toekomstbeelden.

Essentieel voor deze studie was het gebruik van de historische methode: het nagaan van de ontwikkeling en verspreiding van waarden in de samenleving, met daaraan verbonden een poging tot verklaring van dit proces van sociale verandering.

Wanneer wij deze benadering willen evalueren zijn de volgende vragen relevant:

1. Wat zijn de principiële voordelen en beperkingen van de historische methode.
2. Hebben wij die voordelen voldoende benut.
3. Welke feilen vertonen de toekomstbeelden en hoe hadden zij dan geconstrueerd moeten worden?
4. In hoeverre zouden beleidsoverwegingen uitgebreid en onderbouwd kunnen worden.

ad.1. Het nut van aan het verleden ontleende gegevens voor een exploratieve toekomstverkenning, waarin een zekere continuïteit wordt aangenomen, is duidelijk. Onder ceteris paribus condities kan men de geconstateerde trends doortrekken.

Als wij (op grond van andere bronnen) besluiten dat condities zich gaan wijzigen, kunnen wij hoogstens veronderstellingen maken omtrent waarschijnlijke ontwikkelingen. Wel kunnen in het verleden ontdekte afhankelijkheden ons daarbij helpen.

Ook voor het bepalen van mogelijke strategieën om de toekomstbeelden te bereiken kan een historische analyse nuttig zijn. Inzicht in een mogelijke eindtoestand geeft - hoe genuanceerd ook - nog geen uitsluitend over de voorwaarden waaronder men van de begin- in de eindtoestand kan geraken. Een historisch-verklarende benadering zou theorievorming mogelijk kunnen maken over de condities waaronder verandering van waarden optreedt en over de processen van verspreiding hiervan door de samenleving. Een dergelijke aanpak vereist echter diepgaander analyses dan in deze studie verricht zijn. Voor een verkenning van toekomstige samenlevingen die zijn gebaseerd op dominant veronderstelde waarden die in het verleden niet of nauwelijks werden aangehangen, laat staan in gedrag gerealiseerd, is de betekenis van een historische benadering beperkt (131). Men kan hoogstens veronderstellen dat de factoren die met de oorspronkelijke dominante waarde samenhangen ook in het geding zullen zijn in geval de nieuwe waarde gerealiseerd zou zijn. Ook geheel andere factoren kunnen daarbij echter een rol gaan spelen. Wij stuiten daarbij op het probleem van de equifinaliteit, het feit dat een zelfde resultaat (bijvoorbeeld gelijke rolverdeling tussen man en vrouw) langs verschillende wegen tot stand kan komen. In het algemeen hebben wij ons daar niet in verdiept. Toch zou het mogelijk en nuttig zijn een aantal zogenaamde functionele equivalenten te inventariseren. De historie levert ons daarvoor dan geen materiaal. Dat zouden wij moeten ontleen aan internationale vergelijkingen of aan de bestudering van personen die in eigen land proberen deze nieuwe waarden te realiseren. In beide gevallen is de situatie echter zo afwijkend van de geprojecteerde toekomst, dat er hoogstens hypothesen aan ontleend kunnen worden. Alles wat er over toekomstige samenlevingen, waarin deze innovaties gemeengoed zijn geworden, gezegd wordt, heeft het karakter van hypothesen die pas bij realisatie toetsbaar zouden zijn. Hoewel de exploratie van mogelijke maatschappijvormen niet berust op getoetste theoretische inzichten, verheft een combinatie van logisch redeneren, empirisch inzicht en creativiteit de benadering in ieder geval boven het strikt subjectieve niveau. Dat wij het optimum daarin bereikt hebben, zouden wij echter geenszins willen beweren.

ad.2. De door ons gevolgde methode was exploratief. De betekenis van een verklaring na een beschrijving van verschijnselen voor het verkennen van toekomstige ontwikkelingen is uiteraard beperkt. Een toetsende aanpak biedt daarvoor meer aanknopingspunten. Bovendien is de basis voor de geboden verklaring zwak: al te gemakkelijk werden verschijnselen die tegelijk met de bestudeerde waarden veranderden als verklarende factoren aangewezen. Een meer genuanceerde beschrijving van het veranderingsproces, het gebruik van meer divers materiaal zou deze basis kunnen verstevigen. Overigens blijft men bij een historische benadering gehandicapt door het ontbreken van empirisch materiaal op vaak essentiële punten.

ad.3. De exploratie en vergelijking van de verschillende toekomstige emancipatiemodellen is te beperkt gebleven. Er is te weinig aandacht besteed aan de maatschappelijke context waarbinnen deze modellen te realiseren zijn. Externe factoren werden in geringe mate en op betrekkelijk willekeurige momenten ingebracht. Het maatschappelijke vacuüm waarin de emancipatiemodellen op deze manier dreigen terecht te komen, moet worden opgevuld. Dat pleit niet alleen voor diepgaander analyse van voorwaarden voor en gevolgen van gerealiseerde waardenpatronen, maar ook voor een combinatie van een dergelijke partiële benaderingswijze met een meer integrale. Met integrale maatschappijbeelden bedoelen wij geen "alles omvatende". Wel moeten zij factoren behelzen, waarvan men een wisselwerking met de emancipatie-problematiek mag veronderstellen.

De historische analyse kan hiervoor wel aanknopingspunten bieden. Maar dan moet zij zich meer dan wij gedaan hebben uitstrekken tot de samenhang tussen emancipatie-waarden en andere waarden.

ad.4. Een uitbouw van de benadering zoals in de vorige punten werd aangegeven zou op zichzelf al veel meer aanknopingspunten geven voor de keuze van de beleidsrichting en de veranderingsprocessen waarop overheidsbeleid al of niet kan inspelen. Het gaat bij beide uiteraard om politieke keuzen. Dit geldt echter ook voor de instrumenten die een overheid daarbij zou willen inzetten. Deze keuze wordt niet alleen bepaald door de prioriteit die in het kader van het gehele beleid aan emancipatie-doeleinden wordt toegekend, ook door de veronderstelde effectiviteit van de instrumenten. Op beide punten is een veel verder uitgebouwde analyse noodzakelijk dan wij verricht hebben maar ook dan mogelijk zou zijn gezien de huidige stand van kennis. Wanneer bijvoorbeeld anti-discriminatiewetgeving genoemd werd als middel tot rol doorbreking kan men zich afvragen of dit bij de daardoor benadeelde mannen niet juist tot een verharding van de oude rol leidt. Over de betekenis van beleidsinstrumenten, en van de interactie daartussen voor processen van waardenverandering is weinig bekend. Het is al zeer moeilijk om achteraf bepaalde veranderingen in waarden aan gevoerd beleid toe te schrijven, laat staan om deze invloed vooraf te taxeren. De basis voor de door ons aangegeven mogelijke beleidsmaatregelen was dus zwak. Versterking van die basis door internationale vergelijking en evaluatie van beleid in het verleden is niet onmogelijk, maar beleid zal altijd een proberend karakter houden. Soms is het echter mogelijk beleidsmiddelen "experimenteel" toe te passen. In het kader van emancipatiebeleid zou dit mogelijk zijn ten aanzien van vormen van kinderopvang, middelen ter stimulering van part-time arbeid, e.d.

8. Noten en literatuurverwijzingen

1. Parsons, Talcott and Shils, Edward A (ed.'s): Toward a general theory of action; 1962.
2. Zie voor een bespreking van enkele definities:
In 't Veld-Langeveld, H.M.: Vrouw-Beroep-Maatschappij; een analyse van een vertraagde emancipatie; 1969, pag. 20 en 21.
3. D.I.C.-map 52: Bevrijding van de vrouw. Hoe moet dat nou? 1975, pag. 3.
4. In 't Veld-Langeveld, H.M.: op. cit., pag. 21.
5. Idem: pag. 21-43.
6. Dahlström, E (ed.): The changing roles of men and women; 1967, pag. 170 en 171.
7. Van Soest, M.: Meid wat ben ik bewust geworden. Vijf jaar Dolle Mina; 1975, pag. 2.
8. Van Buuren, H.: Langzaam opstaan - kroniek van M.V.M.
In: Eronderuit, M.V.M.-publicatie; 1973.
9. Van Buuren, H.: op. cit.
Glasbergen, P. en Zandanel, R.: Vrouwenemancipatie en fertilitetsgedrag. In: Bevolking en gezin; 1974, 3, pag. 381-401.
10. Glasbergen, P. en Zandanel, R.: op. cit., pag. 392.
11. Van Soest, M.: op. cit., pag. 63-69.
12. Van Buuren, H.: De vrouwenbeweging in Nederland: de Tweede Golf.
In: Intermediair 24; 1975.
13. Meulenbelt, A.: Rebelse meiden gaan zich bezinnen.
In: De Nieuwe Linie; 8 mei 1974.
14. Van Buuren, H.: Feminisme op drie manieren.
In: De Nieuwe Linie; 12 februari 1975.
15. Centrum voor Staatkundige Vorming: Arbeid van de gehuwde vrouw buiten haar gezin; 1951.
16. Ned. Vereniging voor Maatschappelijk Werk: De vrouw in het bedrijf; 1951, pag. 3. (publicatie nr. 9).
17. Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging: Wat leeft er onder de vrouwen; 1951.
18. Zwart, S.I.: Het gezinsbeeld bij de Nederlandse politieke partijen; 1969.
19. Idem: pag. 48-51.
20. Den Bandt, M.L.: De rol van de vrouw in de Nederlandse politiek; 1972.

21. Generale Synode der Hervormde Kerk: Het huwelijk; 1955.
22. Kooy, G.A.: Sexualiteit, huwelijk en gezin in Nederland; 1975, pag. 51.
23. Rinzema, J.: Man en vrouw schiep hij hen; 1964, pag. 113-119.
24. Trimbos, C.J.B.J.: De niet aanwezige huisvrouw. Een samengesteld vraagstuk. In: De niet aanwezige huisvrouw; 1962, pag. 1-29.
25. Van Genneep, P.O.: Mensen hebben mensen nodig; 1972. Katholiek Archief: Huwelijk en Gezin. In: Pastoraal Concilie van de Nederlandse Kerkprovincie; 1969, pag. 60-87.
26. Kooy, G.A.: op. cit., 1975, pag. 52.
27. Volgens mededelingen van het C.B.S.
28. De Katholieke Arbeiders Vrouwenbeweging: Rapport over de arbeid van de gehuwde vrouw buiten haar gezin; 1957.
29. Nederlands Katholiek Vakverbond: De buitenshuis werkende gehuwde vrouw; 1967.
30. Gezamenlijke Werkgevers- en Werknemerscentralen: De buitenshuis werkende gehuwde vrouw; 1962.
31. Sociaal-Economische Raad: Advies over de arbeid van vrouwen in Nederland in het kader van de situatie op de arbeidsmarkt en het te voeren arbeidsmarktbeleid; 1966.
32. Idem: pag. 4.
33. Idem: pag. 29.
34. In 't Veld-Langeveld, H.M.: op. cit., pag. 122 en 123.
35. Posthumus-van der Goot, W.H. en De Waal, A.: Van moeder op dochter; 1968, pag. 379.
36. Ministerie van Sociale Zaken: Vrouw en Sociale verzekering; 1974, pag. 8-10.
37. Instituut voor Psychologisch Markt- en Motievenonderzoek: Arbeid buitenshuis door vrouwen met gezinsverantwoordelijkheid; 1964.
38. Nederlandse Gezinsraad: Beroepsarbeid buitenshuis door vrouwen met gezinsverantwoordelijkheid; 1966.
39. Swiebel, J.: De Nederlandse overheid en de werkende vrouw. In: Beleid en Maatschappij; 1974, 4/5, pag. 143-153.
40. Sociaal-Economische Raad: Advies inzake de inschakeling van de gehuwde vrouw in het arbeidsproces; 1973.
41. Boesjes-Hommes, I.: Vrouwenemancipatie en beleid. In: Gelijkheid en ongelijkheid in Nederland; 1975.

42. Ministerie van Sociale Zaken: op. cit., 1974.
43. N.I.P.O.: Zo zijn wij. De eerste vijftientig jaar N.I.P.O.-onderzoek; 1970, hoofdstuk 2, pag. 21-39.
44. Diels, A.E.: Opvattingen van ondertrouwe vrouwen omtrent de grootte van haar toekomstig gezin; 1951.
45. Centraal Bureau voor de Statistiek: Statistisch Zakboek 1971.
46. Kooy, G.A.: op. cit., pag. 47.
47. Centraal Bureau voor de Statistiek: Statistisch Zakboek 1956.
48. Schellekens-Ligthart, A.J.: Buitenshuis werkende gehuwde vrouwen, huishoudelijke en financiële problemen; 1957.
49. Schellekens-Ligthart, A.J.: Nadere verkenningen ten aanzien van de problematiek van de buitenshuis werkende gehuwde vrouw; 1961. pag. 56.
50. Zie bijv.: Van Klaveren, M.: Gehuwde vrouw en arbeidsproces - een vergeten realiteit? In: Mens en Onderneming 73/4, jaargang 27; 1973, pag. 209-220.
51. Idem: pag. 213-214.
52. Zie bijv.: Instituut voor Psychologisch Marktonderzoek: maatschappelijke participatie van vrouwen met gezinsverantwoordelijkheid; 1974
Willems, P.J. en Janmaat, J.F.J.: Het bedrijf en de werkende gehuwde vrouw; 1968.
53. Middendorp, C.P.: Culturele veranderingen in Nederland; 1965-1970
In: Intermediair, 15 maart 1974.
Verdere culturele veranderingen in Nederland.
De periode 1970-1974.
In: Intermediair, 9 mei 1975.
54. Instituut voor Psychologisch Marktonderzoek: op. cit., 1974.
55. d'Ancona, H.: De rol van de vrouw in Nederland anno 1974.
Nederlands Centrum voor Marketing Analyses en Sociaal Wetenschappelijk Onderzoek; 1974.
56. Instituut voor Psychologisch Marktonderzoek: op. cit., 1974.
d'Ancona, H.: op. cit.
57. Instituut voor Psychologisch Marktonderzoek: op. cit., 1974.
58. Centraal Bureau voor de Statistiek: De Nederlandse Jeugd en haar onderwijs, 1971/1972.
59. Van Walstijn, W.A.W., e.a.: Kansen op onderwijs. Een literatuurstudie over ongelijkheid in het Nederlandse onderwijs. Voorlopige Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid; Voorstudies en Achtergronden; 1975, pag. 40.
60. Idem: pag. 44 en 45.

61. Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen: De ontwikkeling van het zittenblijven. De doorstroming en het rendement sinds de invoering van de W.V.O. Een eerste oriëntatie; 1975.
62. Centraal Bureau voor de Statistiek: Overgangen binnen het onderwijs en intrede in de maatschappij. Onderwijsmatrix 1972.
63. Claessen, J.F.M., Derks, J.A.H., Oud-de Glas, N.M.B. en Mens, A.J.: Moderne vreemde talen in examenpakketten van het a.v.o. Een onderzoek onder scholen en leerlingen naar de determinanten van de keuze van moderne vreemde talen in examenpakketten. Instituut voor Toegepaste Sociologie; 1975.
64. Centraal Bureau voor de Statistiek: Statistisch Bulletin, 31; 1975, pag. 35.
65. Jungbluth, P.L.M. en Klaassen, C.A.C.: De vorming van waarden en houdingen in socialisatie-processen. Een voorstudie ten behoeve van onderzoek naar de waardenoverdracht in het onderwijs met een inventarisering van onderzoekingen op het terrein van de politieke en sociaal-ekonomische socialisatie en het terrein van de seksuele en geslachtsrol-socialisatie. Instituut voor Toegepaste Sociologie; 1973.
66. Man-Vrouw-Maatschappij: Sekse en test. Werkmap. Aktiegroep man-vrouw-maatschappij; 1975.
67. Schöne, F., van der Steen, J. en Vijfhuizen, J.: Het man-vrouwbeeld in de leerboekjes van een lagere school.
In: Sociologische Gids, 22e jaargang; 1975, nr. 4, pag. 280-296.
68. Zie bijv.: Hermans, H.J.M.: Motivatie en prestatie; 1967.
Bergen, J.M.S. en Welten, V.J.: De zelf-beleving van jeugdigen en hun toekomstverwachtingen ten aanzien van beroepsleven en huwelijk.
In: Jeugd en Samenleving, jaargang 5, nr.3/4; 1975. pag. 308-332.
Instituut voor Toegepaste Sociologie: Ouders en de beroepskeuze van hun kinderen; 1967.
69. Boelmans-Kleinjan, A.C. en Beuckens-Vries, M.: Beroepsarbeid door vrouwen; 1974.
70. Idem: pag. 42-46.
71. Voorlopige bijdrage in het kader van de commissie Algemene Toekomstverkenning van de Voorlopige Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid; 1975.
72. De Jong, J.R., Intven, C.J.H., Visser, P.: Beter ten halve gewerkt? 1974.
73. Instituut voor Psychologisch Marktonderzoek, op. cit., 1974.
74. De Jong, J.R., Intven, C.J.H., Visser, P.: op. cit.

75. Frijling, B.W.: Geboorte-intervallen. Bijlage 2, 3 bij Interim-rapport Censusmonografie; 1972.
Centraal Bureau voor de Statistiek: Statistiek van de loop der bevolking. Jaarcijfers.
76. Kooy, G.A.: op. cit., pag. 170.
77. Idem.
78. Frinking, G.A.B. en Moors, G.G.: De vruchtbaarheid.
In: Van nu tot nul; 1974, pag. 116-152.
Nederlands Interuniversitair Demografisch Instituut: Demografie; september 1975, nr. 14.
79. Verschillende onderzoeken van het N.I.P.O.
80. Nederlands Interuniversitair Demografisch Instituut: Demografie; maart 1975, nr. 12.
81. Centraal Bureau voor de Statistiek: Huwelijksvruchtbaarheid, een cohortanalyse 1937-1971; 1974.
82. Van Nimwegen, N. en de Vries, H.: De gehuwde werkende vrouw en haar kindertal; 1974.
83. De Hoog, C.: Partnerkeuze; 1974, pag. 76.
84. Zie bijv.: Kooy, G.A.: op. cit., pag. 87-123.
85. Zie bijv.: Veenhoven, R.: Changes in life-partner relations in Western society. (Paper presented at the I.W.Y.-tribune, Mexico City, June 1975).
86. Zie bijv.: Willems, P.J. en Janmaat, J.F.J.: op. cit.
Instituut voor Psychologisch Marktonderzoek: op. cit.
1974, hoofdstuk VII-8, tabel 47A en B.
87. Instituut voor Psychologisch Markt- en Motievenonderzoek: op. cit. 1964.
88. Informatie van de Werkgemeenschap Kindercentra Nederland.
89. Van Rijswijk-Clerkx, L.E.: De behoefte aan kindercentra in een Amsterdamse buurt; 1974.
90. Instituut voor Psychologisch Marktonderzoek: op. cit. 1974.
91. Grönseth, E.: Work-sharing families. Adaptations of pioneering families with husband and wife in part-time employment; 1975, pag. 22 en 23.
92. Den Bandt, M.L.: op. cit.
93. Idem.
94. Volgens mededelingen van het Centraal Bureau voor de Statistiek.

95. Instituut voor Psychologisch Marktonderzoek: op. cit. 1974.
96. d'Ancona, H.: op. cit.
97. Sociaal-Economische Raad: op. cit., 1966, pag. 14-15 en 44-45.
98. N.I.P.O.: op. cit., 1970, pag. 39, 40-41.
99. Mulder, K.: De tweede auto en beperking van het autobezit.
In: Economisch-Statistische Berichten, nr. 3024, 1975.
100. Zie bijv.: Van Klaveren, M.: op. cit.
101. Zie bijv.: Instituut voor Psychologisch Markt- en Motievenonderzoek: op. cit., 1964.
102. Zie bijv.: Instituut voor Psychologisch Marktonderzoek: op. cit., 1974.
103. Voorlopige Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid:
Vooronderstellingen voor een verrassingsvrije toekomstverkenning.
Commissie Algemene Toekomstverkenning; 1975, pag. 8-11.
104. Idem: paragraaf 5.
105. Voorlopige bijdrage in het kader van de Commissie Algemene Toekomstverkenning van de Voorlopige Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid; 1975.
106. Idem.
107. Centraal Bureau voor de Statistiek: De toekomstige Nederlandse bevolkingsontwikkeling na 1972; 1973.
108. Blijkens C.B.S.-gegevens brengen factoren als korte huwelijksduur (3 à 10 jaar), zeer lage huwelijksleeftijd (< 20 jaar), gering aantal kinderen (vooral kinderloosheid) een grote echtscheidingskans met zich mee. Zie: Centraal Bureau voor de Statistiek: Echtscheidingen in Nederland 1900-1957; 1958.
109. Centraal Bureau voor de Statistiek: op. cit., 1973.
110. Kooy, G.A.: op. cit., pag. 128-129.
111. Nederlandse Stichting voor Statistiek: De toekomst op zicht; een wetenschappelijk onderzoek naar de verwachtingen van de Nederlander voor de periode 1970-1980; 1970.
112. Van Bergen, J.M.S. en Welten, V.J.: op. cit.
113. Centraal Bureau voor de Statistiek: op. cit., 1973.
114. Moors, H.G.: Family planning patterns: an experiment in describing modern fertility trends; 1973.
115. Verschillende onderzoeken van het N.I.P.O.

116. Voor het effect van werken en opleiding op de duur van het eerste interval, zie bijvoorbeeld van Nimwegen, N. en De Vries, H.: op. cit., pag. 45-48.
117. Heeren, H.J. en Moors, H.G.: Gezinnen in groei; 1968.
118. Voorlopige bijdrage in het kader van de Commissie Algemene Toekomstverkenning van de Voorlopige Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid; 1975.
119. Nederlands Interuniversitair Demografisch Instituut: Demografie, september 1975, nr. 14.
120. Voorlopige Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid: op. cit., 1975, pag. 38.
121. Voorlopige bijdrage in het kader van de Commissie Algemene Toekomstverkenning van de Voorlopige Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid; 1975.
122. Idem.
123. Koks, P.: Gastgezinnen. Een literatuurstudie over het verschijnsel gastgezinnen, zoals dit zich voordoet in verschillende landen. Geschreven in opdracht van de Werkgemeenschap Kindercentra in Nederland; 1975, pag. 86.
124. Van Doorn-Janssen, M.J.: Gezin en Samenleving. Intermediair 11e jaargang, 46; 14 november 1975.
125. Sheper, J.: Familism and social structure: the case of the Kibbutz.
In: Journal of Marriage and the Family. Vol. 31, 1969, nr. 3, pag. 567-573.
126. Claessens, D.: Familie und Wertsysteem; 1962.
127. Terhune, K.W.: A review of the actual and expected consequences of family size; 1974.
128. Koks, P.: op. cit., pag. 84-85.
129. Idem: hoofdstuk 3.
130. Idem: pag. 84.
131. Zie bijv.: Van Houten, D.: Empirie en toekomst. Kanttekeningen bij het verschijnsel toekomststudie; 1976, pag. 12. Ongepubliceerd.

In de reeks Rapporten aan de Regering zijn tot nu toe verschenen:

1. Europese Unie
 2. Structuur van de Nederlandse economie
 3. Energiebeleid
- Gebundeld in één publicatie (1974)
4. Milieubeleid (1974)
 5. Bevolkingsprognose (1974)
 6. De organisatie van het openbaar bestuur (1975)

In de reeks Voorstudies en Achtergronden is tot nu toe verschenen:

W.A.W. van Walstijn e.a.: Kansen op Onderwijs; Een literatuurstudie
over ongelijkheid in het Nederlandse on-
derwijs (1975)

Alle publicaties van de Raad zijn verkrijgbaar via de
Staatsuitgeverij. Op aanvraag is gratis verkrijgbaar
bij de Voorlopige Wetenschappelijke Raad voor het Re-
geringsbeleid het "Mededelingenblad W.R.R."

